

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΜΕ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΣΤΗ ΒΙΟΗΘΙΚΗ.**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος

Μαχαίρας Ιωάννης του Δημητρίου

A.M: 235

Επόπτρια: Σταυρούλα Τσινόρεμα, αναπληρώτρια Καθηγήτρια Φιλοσοφίας

Μέλη Επιτροπής:

Ελευθέριος Ζούρος, Καθηγητής Βιολογίας του Πανεπιστημίου Ηρακλείου Κρήτης

Ειρήνη Βιλτανιώτη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαιάς

Φιλοσοφίας που Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ρεθύμνου.

Θεσσαλονίκη Φεβρουάριος 2022

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η κριτική διερεύνηση του νοηματικού και φιλοσοφικού περιεχόμενου που περιέχεται στο λακωνικό απόφθεγμα «από το είναι δεν μπορεί να προκύψει κανένα πρέπει» ή όπως έχει επικρατήσει στη φιλοσοφική παράδοση με τον όρο φυσιοκρατική πλάνη. Αντίθετα από ότι πιστεύεται γενικά η πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης αναπτύσσεται μέσα στο χρόνο με διαφορετικές μορφές περιεχομένου, μεθοδολογίας και αντίστοιχης αποτίμησης. Οι διάφορες εκδοχές διατύπωσης και νοήματος αποτέλεσαν αντικείμενο κριτικής επισκόπησης στην εργασία ενώ η φιλοσοφική τους διάσταση τέθηκε σε αντιπαράθεση και κριτική αποτίμηση με την επικούρεια φιλοσοφία και ιδιαίτερα τις θεωρήσεις του Επίκουρου περί φύσης και ηθικής. Από το τμήμα της νοηματικής διερεύνησης που προηγήθηκε στην αρχή της εργασίας προέκυψε ότι το ως άνω «λακωνικό απόφθεγμα» δεν συνιστά ολοκληρωμένη φιλοσοφική θέση, ελέγχεται ως ελλειμματικό νοήματος ενώ κρίθηκε ως ευρηματική πρόταση κομψής διατύπωσης η οποία περισσότερο υπονοεί παρά υποστηρίζει λογικά μια πλήρη νοήματος στέρεα φιλοσοφική θέση. Αν ένας φορτισμένος φιλοσοφικά όρος όπως το «είναι» του ως άνω λακωνικού αποφθέγματος παραμείνει αφηρημένος, και την ίδια στιγμή αποπειράται μέσω αυτού να προσδιοριστεί ένας άλλος επίσης αφηρημένος όρος όπως το «πρέπει» το τελικό νόημα καθίσταται αβέβαιο και αφηρημένο ενώ υποβιβάζεται αναπόφευκτα σε κενή ταυτολογία, μια κενολογία χωρίς φιλοσοφικό περιεχόμενο. Ωστόσο αν ο αφηρημένος όρος «είναι» γίνει αποδεκτός και συζητήσιμος στη μορφή του «Παρμενίδιου είναι» προκειμένου να προσδιοριστεί η υποτιθέμενη πλάνη των αισθήσεων στη γνώση του φυσικού κόσμου, η ιδέα προσδιορισμού της ηθικής, επομένως και του όρου «πρέπει», είναι αναγκαίο να γίνει μέσω της απαλοιφής του αφηρημένου του νοήματος που το συνοδεύει.

Στην εργασία μετά τη νοηματική διερεύνηση που προηγήθηκε γίνεται αποδεκτή ως μόνη περίπτωση συγκεκριμένου «πρέπει» αυτό που προκύπτει από τη κοινωνική πραγματικότητα που προσδιορίζει ένα συγκεκριμένο «κοινωνικό είναι» (το πεδίο αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στα άτομα) το οποίο συνθέτει ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο αποκτά νόημα και ουσία η ηθική. Η μόνη θέση του ως άνω αποφθέγματος που μπορεί να καταστεί συζητήσιμη φιλοσοφικά είναι ο ισχυρισμός ότι η ηθική (και άρα το «πρέπει») συνιστά κάτι έξω από τη φύση της οποίας η γνώση εναπόκειται αποκλειστικά και μόνο στο νου. Επομένως εκ προοιμίου και χωρίς περεταίρω τεκμηρίωση η φύση και η ηθική είναι διαφορετικά πράγματα. Η συγκεκριμένη ιδέα συνιστά το θεμέλιο της φιλοσοφικής θεώρησης περί ηθικής του σύγχρονου μεταφυσικού φιλόσοφου G. Moore. Πρόκειται για τη θέση του περί φυσιοκρατικής χίμαιρας, όπως όρισε ο ίδιος ως πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης η οποία διατυπώθηκε σχεδόν δύο αιώνες μετά την αρχική φιλοσοφική έμπνευση περί φυσιοκρατικής πλάνης του νατουραλιστή Σκώτου φιλοσόφου του 18ου αιώνα David Hume. Η φιλοσοφική θεώρηση περί φυσιοκρατικής πλάνης του Χιουμ χωρίς αμφιβολία συνιστά διαφορετικό φιλοσοφικό προσανατολισμό και στην ουσία της αποτελεί εντελώς διαφορετική φιλοσοφική θεώρηση περί ηθικής από αυτή του G. Moore. Οι δύο διαφορετικές θεωρήσεις γίνονται αντικείμενα κριτικής επισκόπησης στην παρούσα εργασία. Ο Χιούμ δεν χρησιμοποιήσε ποτέ τον όρο «νατουραλιστική χίμαιρα». Στην πραγματικότητα αναφέρθηκε στο χάσμα μεταξύ του «είναι» και του «πρέπει» ασκώντας δριμεία κριτική στη φιλοσοφική θεώρηση του ηδονισμού περί ηθικής και προσδιόρισε

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

ότι όλες οι προτάσεις και τα νοήματα του «είναι» συνιστούν απλώς περιγραφές γεγονότων ενώ το «πρέπει» συνθέτει διαφορετικού τύπου προτάσεις, αφού περιέχει αξιολόγηση και ως εκ τούτου ηθική αποτίμηση. Η περιγραφή της πραγματικότητας για τον Χιουμ δεν μπορεί να μας πει και δεν λέει τίποτε για την ηθική που πρέπει να υιοθετήσουμε ως ορθή. Για τον Χιουμ επομένως η φιλοσοφική θεώρηση του ηδονισμού στερείται λογικής βάσης και θα πρέπει να εγκαταλειφθεί ως λαθαμένη φιλοσοφία περί ηθικής. Ο ισχυρισμός του Χιουμ είναι βάσιμος και στέρεος φιλοσοφικά ενώ αργότερα αποτέλεσε την αδιαφυλονίκητη βάση κάθε φιλοσοφίας περί ηθικής, έναν κανόνα που έκτοτε όφειλαν να ακολουθήσουν όλοι οι φιλόσοφοι όταν αναφέρονταν στην ηθική. Πράγματι η ιδέα ότι αυτό που υπάρχει γύρω μας δεν μπορεί να μας πει και δεν μας λέει τίποτε, για αυτό που πρέπει ή «θα πρέπει» να υπάρχει είναι ακαταμάχητη, λογική και συνεπής, συνιστώντας ένα στέρεο θεμέλιο για κάθε φιλοσοφικής θεώρησης περί ηθικής.

Την εργασία διαπερνά, ως κοινό νήμα αντίληψης το παραδοσιακό χάσμα ανάμεσα στα δύο άκρα του φιλοσοφικού φάσματος σχετικά με θέματα όπως η απόκτηση έγκυρης/αληθούς γνώσης, η φύση και η εξήγηση της πραγματικότητας, καθώς και το περιεχόμενο, οι πηγές και ο κοινωνικός ρόλος της ηθικής. Η εργασία αναζητά και προκρίνει θετικά τον συγκερασμό έναντι της αποδοχής μιας συγκεκριμένης θέσης ως μοναδικά ορθής τοποθέτησης ανάμεσα στα δύο άκρα του φιλοσοφικού φάσματος. Η εργασία δεν επιδιώκει να λάβει θέση μεταξύ των δύο γνωστών φιλοσοφικών άκρων. Το ένα άκρο συνιστά το πλατωνικό διανοητικισμό (με καταγωγή τον μεταφυσικό ιδεαλισμό του Ελεάτη Παρμενίδη) που συμβατικά περιγράφεται με τον όρο /ιδεαλισμός¹ και συνιστά την κλασική αρχαιοελληνική φιλοσοφική περίοδο που ταυτίζεται πρωταρχικά με το φιλοσοφικό έργο του Πλάτωνα και δευτερευόντως του Αριστοτέλη. Το έτερο συνθέτει την υλιστική/νατουραλιστική παράδοση των Ιώνων προσωκρατικών «φυσικών φιλοσόφων» του 6ου π.Χ αιώνα αλλά και τη μεταγενέστερη ανανεωμένη εκδοχή της από τον Σάμιο φιλόσοφο της ελληνιστικής φιλοσοφικής περιόδου Επίκουρο του 3ου π.Χ αιώνα. Ένας σύγχρονος φιλοσοφικός συγκερασμός των δύο άκρων αναδεικνύεται ως εύλογη διέξοδος της πολύχρονης φιλοσοφικής διαμάχης στο έργο του σύγχρονου εξελικτικού βιολόγου E.O Wilson όπως αποτυπώνεται στο βιβλίο του με τίτλο «Σύναλμα» (1998 ελληνική έκδοση σε μετάφραση του Σπύρου Σφενδουράκη). Στο συγκεκριμένο έργο ως κεντρικό περιεχόμενο και φιλοσοφική διαπραγμάτευση αναπτύσσεται η ενότητα της γνώσης ανάμεσα στις δύο ακραίες μορφές της ανθρώπινης διάνοιας, την επιστήμη και τη φιλοσοφία. Όπως σημειώθηκε παραπάνω σχετικά με την αφετηριακή φιλοσοφική θεώρηση περί φυσιοκρατικής πλάνης που προκύπτει από το χάσμα περιγραφικών προτάσεων και ηθικής κατά τον Χιουμ, η περιγραφή οποιουδήποτε ηθικού συστήματος δεν μπορεί να οδηγήσει σε κάποιο συμπέρασμα περί ορθής συμπεριφοράς στις ανθρώπινες σχέσεις. Γιατί το πώς είναι ένα «πράγμα» δεν μπορεί να μας οδηγήσει στο πως θα έπρεπε ή θα πρέπει να είναι αυτό το πράγμα. Σύμφωνα με τον Χιουμ, για κάθε λογικό άν-

¹ Ιδεαλισμός « φιλοσοφική θεώρηση σύμφωνα με την οποία η πραγματικότητα συνιστά προβολή της συνειδήσεως»: Διορθωτική παρέμβαση Δρ. Ειρήνης Βιλτανιώτη αναπληρώτριας καθηγήτριας αρχαίας φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ρεθύμνου.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: “Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Θρωπο η ηθική πρέπει οπωσδήποτε να συνδέεται με μια αιτία, ένα σκοπό ή ένα αρχικό κίνητρο. Ο Χιουμ στο έργο του συνέδεσε την αιτία/κίνητρο της ηθικής με το έμφυτο φυσικό χαρακτηριστικό όλων των ανθρώπων το οποίο προσδιόρισε με τον όρο «ηθικό αίσθημα». Για τον Χιουμ το ηθικό αίσθημα, ως έμφυτο χαρακτηριστικό όλων των ανθρώπων, καθορίζει το ενδιαφέρον τους για την ευτυχία και επιβάλλει την ηθική ως το «κοινό καλό» για το γενικότερο κοινωνικό συμφέρον. Στο φιλοσοφικό του έργο υπέδειξε επίσης ότι η έννοια του ορθού και του εσφαλμένου ηθικά δεν απορρέει από τον λόγο (τον νου), αλλά προέρχεται από το ενδιαφέρον του καθενός για ευτυχία. Υπό αυτή την έννοια η φιλοσοφική θεώρηση του Χιουμ περί ηθικής συνιστά ως κίνητρο/αιτία της ηθικής ένα φυσικό χαρακτηριστικό έμφυτο του ανθρώπου και εντάσσεται στο ευρύτερο φιλοσοφικό πεδίο του νατουραλισμού και του ηθικού πραγματισμού. Αντίθετα, πολύ αργότερα ο σύγχρονος Άγγλος φιλόσοφος G. Moore ανέπτυξε την δική του θεώρηση περί φυσιοκρατικής πλάνης υποστηρίζοντας πως η ηθική είναι πέραν της φύσης και αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο της ανθρώπινης νοημοσύνης. Κατ’ αυτόν η ηθική είναι ταυτόσημη με την έννοια του ορθού/αγαθού και δεν συνιστά ιδιότητα ενός πράγματος αλλά ένα προϊόν του ανθρώπινου νου, δηλαδή της διαισθησης και της πίστης. Η άποψη αυτή τοποθετεί την ηθική σε μεταφυσική βάση γεγονός που περιορίζει ασφυκτικά το γόνιμο φιλοσοφικό διάλογο, αφού η πίστη θεμελιώνεται στη φαντασία, τη διαισθηση, την επινόηση και κάποιες φορές στο μαγικό, το υπερφυσικό και το ανεξήγητο.

Σε εντελώς διαφορετική βάση, η υλιστική νατουραλιστική θέση του Επίκουρου δεν θεωρεί την ηθική ως σκοπό (και πολύ περισσότερο ως αυτοσκοπό) αλλά ως το μέσο για μια ευτυχισμένη ζωή τόσο στο ατομικό όσο και στο κοινωνικό της πεδίο. Η ηθική για τον Επίκουρο θεμελιώνεται πάνω στην αυτεπίγνωση (συνείδηση) του ανθρώπου και τη φυσική του προδιάθεση προς την ικανοποίηση, την ευδαιμονία και γενικότερα το ευ ζην. Η αυτεπίγνωση (συνείδηση) προσδιορίζει για τον Επίκουρο τη σώφρονα διαχείριση αναγκών και επιθυμιών, απορρίπτοντας τις κενές προσδοκίες και επιλέγοντας τη λιτή διαβίωση ανάμεσα σε φίλους, ως τον μόνο δρόμο που εξασφαλίζει την ελευθερία και την ευημερία του ανθρώπου ως ένα αδιαχώριστο όν στο σύνολο της φύσης. Για τον Επίκουρο το σύνολο της φιλοσοφίας παρομοιάζεται με την Ιατρική η οποία είναι άχρηστη και μάταιη (κενή) αν δεν θεραπεύει τον άνθρωπο. Για τον επικουρισμό η διάκριση μεταξύ φύσης και αυτεπίγνωσης στερείται νοήματος αφού η φύση και η αυτεπίγνωση του ανθρώπου είναι ένα και το αυτό. Η φύση για τον επικουρισμό γίνεται προσιτή μέσω των αισθήσεων, ένα χαρακτηριστικό που διαθέτει κάθε όν εν ζωή και στερείται με τον θάνατο του. Για τον Επίκουρο οι αισθήσεις δεν «κάνουν λάθη», μεταβιβάζουν αδιαμεσολάβητα στο νου πληροφορίες που αυτός νοηματοδοτεί, ερμηνεύει και ονοματίζει. Για τον Επίκουρο, τα δημιουργήματα του νου που γεννά η φαντασία και ο ύπνος, μολονότι δεν γίνονται αντιληπτά από τις αισθήσεις (τα άδηλα) έχουν και αυτά υλική υπόσταση και γίνονται προσιτά στην ανθρώπινη σκέψη/γνώση μέσω του αναλογικού συμπερασμού και της έλλογης κρίσης. Υπάρχει δηλαδή αναλογία μεταξύ του φυσικού (αντιληπτού στις αισθήσεις) και του άδηλου (μη αντιληπτού στις αισθήσεις). Αναλογία που γίνεται αντιληπτή μέσω σημείων τα οποία γίνονται αποδεκτά στη σκέψη μέσω του αναλογικού συμπερασμού και ολοφάνερης μαρτυρίας. Για τον Επίκουρο δεν υφίσταται ουδεμία πλάνη σε ό,τι σχετίζεται με τη παρατήρηση της φύσης, εκτός από αυτή που δημιουργεί το μέσο μέσα στο οποίο είναι βυθισμένο το αντικείμενο της παρα-

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

τήρησης, αλλά και πάλι πρόκειται για πλάνη του νου και όχι των αισθήσεων. Περεταίρω, η πλάνη του νου είναι δυνατόν να διορθωθεί μέσω της ενάργειας της παρατήρησης και της μαρτυρίας του προφανούς που είναι ίδια για όλους τους ανθρώπους. Ως εκ τούτου εναργής γνώση υπάρχει μόνο για γεγονότα και υλικά αντικείμενα της φύσης αλλά όχι για τα δημιουργήματα του νου. Συνεπώς για τον Επίκουρο το «είναι» της φυσιοκρατικής πλάνης μετουσιώνεται σε «είμαι» (θέλω, έχω ανάγκη, επιθυμώ) δηλαδή την αυτεπίγνωση που μετατρέπει την ηθική από σκοπό (ή αυτοσκοπό) σε μέσο ευτυχισμένης ζωής μέσω σώφρονος διαχείρισης του ευ ζην. Επομένως η ηθική ως μέσον ευτυχίας προτιμάται από τον Επίκουρο όχι γιατί είναι φυσική αλλά γιατί η ελευθερία βούλησης και η προδιάθεσή του ανθρώπου προς το ευ ζην είναι το αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της φύσης του.

Περιεχόμενα

Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος	0
Πρόλογος:.....	6
A1: Εισαγωγή.....	8
A2:Περί γνώσης: περιεχόμενο και ανάπτυξη	11
Νοηματική διερεύνηση της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης.....	14
α) νοηματική διερεύνηση του φιλοσοφικού όρου «είναι».....	14
β) Νοηματική διερεύνηση του προτρεπτικού όρου «πρέπει»:.....	15
γ) Η νοηματική διερεύνηση του αφηρημένου όρου «πλάνη».....	17
A3: Συμπεράσματα και κριτικές διαπιστώσεις από τη νοηματική διερεύνηση της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης.....	17
A4: Η ανάπτυξης της ιδέας περί φυσιοκρατικής πλάνης από τον Χιουμ στον Μουρ	19
A5: Οι κριτικές της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης εναντίον άλλων φιλοσοφιών περί ηθικής και του Επικουρισμού.....	25
A6: Η υπέρβαση της φυσιοκρατικής πλάνης από τον Immanuel Kant.	27
A7: Η αποτυχία της εφαρμογής της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης στο Κοινωνιολογικό πεδίο.....	28
A8: Γνωστικές συνέπειες της θεωρίας περί φυσιοκρατικής πλάνης.....	30
A9: Περί φυσιοκρατίας/Νατουραλισμού	31

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: “Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

10: Οι Εναλλακτικές εκδοχές της φυσιοκρατικής πλάνης	32
A11: Κριτικές της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης, από τον χώρο της επιστήμης. 33	
A12: Κριτικός σχολιασμός των εκδοχών περί φυσιοκρατικής πλάνης35	
α: Η εκδοχή της φυσιοκρατικής πλάνης κατά Χιούμ: (από τα γεγονότα στις ηθικές αξίες)	35
β: Η εκδοχή της φυσιοκρατικής πλάνης κατά τον Μουρ: (η απόδοση ηθικών ιδιοτήτων σε αντικείμενα).....38	
γ: Η αντικατάστασης της δικαιολόγησης από την εξήγηση	40
A13: Η ένταξη του προτύπου της ηθικής του Χιουμ στα πλαίσια της εξελικτικής Δαρβινικής και νέο-Δαρβινικής θεωρίας περί ηθικής.....41	
A14: Επιστήμη και Φιλοσοφία.....43	
A15: Ηθική και ηθολογία	45
A16: Συμπερασματικές διαπιστώσεις.....47	
A17: Η θεώρηση περί φυσιοκρατικής πλάνης σε αντιπαράθεση με τη φιλοσοφία του Επίκουρου.....48	
Κεφάλαιο Β: Περί Επίκουρου	49
B1: Εισαγωγή: η μεταφυσικότητα της ηθικής στον επικουρισμό	50
B2: Ο Επίκουρος και τα μεταφυσικά ζητήματα	51
B3: Η ουσιαστική και ιστορική διάσταση του Νατουραλισμού στην περιοχή καταγωγής του Επίκουρου.....52	
B4: Βίος Επίκουρου Νεοκλέους και Χαιρεστράτης (341-270 π. Χ)	54
B5: Η περίοδος ωριμότητας Επίκουρου.	55
B6: Η επιστροφή και η μόνιμη εγκατάσταση του Επίκουρου στην Αθήνα.56	
B7: Η Σχολή του Κήπου	56
B8: Το συγγραφικό έργο του Επίκουρου.57	
B9:Τα βασικά σημεία/νοήματα της Επικούρειας φιλοσοφίας.....60	

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: “Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

B10:Η επικούρεια ηδονή.....	62
B11:Το τέλος ο σκοπός της επικούρειας ηθικής.....	64
B12: Η επικούρεια Οντολογία/Γνωσιολογία.....	65
α) Οι αισθήσεις κατά τον Επικουρισμό	67
β) Τα πάθη κατά τον Επικουρισμό	69
γ) Οι προλήψεις.....	71
δ) Ο αναλογικός συμπερασμός του Επικουρισμού για τα αφανή (άδηλα)	71
ε) Το επικούρειο τετραπλό κριτήριο της αλήθειας.	74
B13:Η Ορολογία του Επικούρειου συμπερασμού	76
B14: Κριτική αποτίμηση της Επικούρειας Οντο/γνωσιολογίας.....	77
B15: Η Επικούρεια Φυσική: ο ατομισμός του Επίκουρου.....	79
B16: Θεμελιώδεις θέσεις της Επικούρειας φυσικής:.....	80
B17: Οι διαφορές της Δημοκρίτειας ατομικής φυσικής από την Επικούρεια.....	81
B18: Περί δικαιοσύνης	83
B19: Περί θανάτου	84
B20: Η Επικούρεια φιλία.	85
B21: Επικούρεια Γλωσσολογία.	87
B22: Η έννοια της ψυχής στον Επίκουρο	89
B23: Η Ελευθερία της βούλησης στην Επικούρεια φιλοσοφία	92
Βιβλιογραφία	93

Πρόλογος:

Δεκαπέντε χρόνια πριν με υπερβολικό άγχος, αβεβαιότητα και ολοφάνερη συστολή είχα βρεθεί μπροστά στην «επιτροπή επιλογής κύκλου διδακτορικών σπουδών» του πανεπιστημίου Φλωρεντίας. Αυτό ήταν το τελευταίο στάδιο για την είσοδό μου σε κύκλο διδακτορικών σπουδών για τις

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

οποίες είχα εξασφαλίσει υποτροφία τριών ετών από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ). Το διακύβευμα ήταν πολύ σοβαρό και έπρεπε να αντιμετωπίσω την κρίση της επιτροπής μια διαδικασία λίγο-πολύ άγνωστη σε μένα τότε. Ομολογουμένως όταν άκουσα από την επιτροπή να μου απευθύνει την ερώτηση "γιατί κ. Μαχαίρα θέλετε να εκπονήσετε αυτό το διδακτορικό ηθολογίας Πρωτεύοντων" αναθάρρησα, γιατί θεώρησα ότι ήξερα καλά τον τρόπο και την μεθοδολογία ώστε να φέρω σε πέρας την πρόταση διδακτορικής έρευνας την οποία μάλιστα είχα παρουσιάσει γραπτώς. Με έκπληξη απορία και ίσως με κάποια ενόχληση, άρχισα να αντιλαμβάνομαι και να ανησυχώ για το γεγονός ότι η επιτροπή δεν θεωρούσε ικανοποιητική καμία από τις δύο-τρείς απόπειρες για απάντηση στο ερώτημα. Μια καθηγήτρια της παριστάμενης επιτροπής προσπάθησε προς τιμή μου να με υπερασπιστεί αναφερόμενη στην πιθανότητα να μη κατανόησα την ερώτηση που μου τέθηκε εξ' αιτίας του γεγονότος ότι τα ιταλικά δεν είναι η μητρική μου γλώσσα. Η ίδια καθηγήτρια ολοφάνερα θαυμάστρια της Ελλάδας και των Ελλήνων, και από άλλες αναφορές της στο παρελθόν μου επανέλαβε την ίδια ερώτηση με διαφορετικά λόγια, σίγουρη ότι θα με βοηθούσε με αυτόν τον τρόπο. «Γιατί κ. Μαχαίρα θέλετε να διερευνήσετε την επιθετική συμπεριφορά των Μακάκων του Μαρόκου στο φυσικό τους περιβάλλον;» Άρχισα εκ νέου να θέτω τα ζητήματα σχετικά με την προτεινόμενη έρευνα. Για να εισπράξω εκ νέου την αποδοκιμασία της επιτροπής: κ. Μαχαίρα σας ρωτάμε «γιατί» θέλετε να μελετήσετε τους Μακάκους του Μαρόκου και όχι «πως», θα τους μελετήσετε. «Αν μπορείτε να απαντήσετε έχει καλώς αν όχι, ας πάμε παρακάτω». Η κούραση των προηγούμενων ημερών η αβεβαιότητα του μέλλοντος, αλλά κυρίως ένα νευρικό ξέσπασμα χαρακτηριστικό ίσως όλων των ανθρώπων που αισθάνονται αδιέξodo με οδήγησαν σε μια σχεδόν επιθετική απάντηση, αποφεύγοντας περίπου την ερώτηση: θέλετε να μάθετε γιατί θέλω να ερευνήσω την επιθετικότητα του συγκεκριμένου Μακάκου; Ε λοιπόν, γιατί έτσι θέλω! ήταν η ξερή και νευρική μου απάντηση, εκπλήσσοντας ακόμη και εμένα τον ίδιο για το απρόσμενο θάρρος/θράσος μου. Σχεδόν αμέσως δέχτηκα την επικρότηση στην απάντησή μου, μαζί με το ακατανόητο για μένα (τότε!) σχόλιο: «Συγχαρητήρια κ. Μαχαίρα! Δώσατε μια φιλοσοφική απάντηση σε ένα φιλοσοφικό ερώτημα». Καλή επιτυχία στις σπουδές σας! Δέκα χρόνια αργότερα όταν εμπρός στην επιτροπή επιλογής του «ΠΜΣ βιοηθικής» αντιμετώπισα στις ίδιες περίπου συνθήκες το ίδιο πάλι ερώτημα, «γιατί κ. Μαχαίρα θέλετε να παρακολουθήσετε το διατμηματικό Μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Κρήτης», η απάντησή μου ήταν περίπου η ίδια: «Μα γιατί το θέλω!» Δεν ξέρω τελικά αν αυτή η απάντηση επηρέασε και πόσο την Επιτροπή στο θετικό αποτέλεσμα και στην συμμετοχή μου τελικά στο ΠΜΣ βιοηθικής για τα επόμενα δύο ακαδημαϊκά έτη στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο αλλά πλέον είμαι σχετικά βέβαιος: Τα φιλοσοφικά ερωτήματα απαιτούν φιλοσοφικές απαντήσεις.

Αν γίνει αποδεκτή μια γενική περιγραφή της έννοιας «γνώση» ως το σχετικά προχωρημένο στάδιο μιας διαδικασίας συσσώρευσης ορθών απαντήσεων σε ερωτήματα που κατά καιρούς απασχολούν την ανθρώπινη σκέψη τότε είμαστε υποχρεωμένοι να καταχωρήσουμε τις ερωτήσεις του τύπου «γιατί» σε μια διαφορετική κατηγορία ερωτημάτων από αυτές του «πως». Είναι βέβαιο πως άλλου τύπου απάντηση απαιτεί η ερώτηση «πως» δουλεύει ένα πράγμα και άλλου η ερώτηση «γιατί» δουλεύει έτσι. Ανεξάρτητα της αναμενόμενης διάκρισης ορισμένων προτύπων συμπεριφοράς, ενδεχομένως μετά από συστηματική παρατήρηση (και καταγραφή) για να αποδώσουμε εννοιολογικό περιεχόμενο σε συμπεριφορές συνεργασίας ή/και αλληλεγγύης είμαστε υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε επί μέρους ερωτήματα με έναν ιδιαίτερο τρόπο: γιατί θεωρούμε για παράδειγμα, τη συνεργασία/αλληλεγγύη θετικά φορτισμένη ηθική πράξη και την προτιμούμε ως τέτοια; ενώ συμπεριφορές ανταγωνισμού ή ολοφάνερης επιθετικότητας τις κρίνουμε αρνητικές και ενδεχομένως ανήθικες; Βεβαίως οι ερωτήσεις του τύπου «γιατί» απαιτούν απαντήσεις που να εστιάζουν στη

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: “Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

διερεύνηση των αιτίων μιας δράσης ή ενός γεγονότος. Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται συνήθως για αλυσίδα αιτίων που προσπαθούν να εξηγήσουν σειρά γεγονότων. Να αναδείξουν δηλαδή τη δύναμη που θέτει σε κίνηση τα γεγονότα και τις δράσεις προς ένα τελικό αποτέλεσμα ή ένα σκοπό, αυτό δηλαδή που στην φιλοσοφική γλώσσα ορίζεται γενικά ως «αιτιακή αλυσίδα». Στον Αριστοτέλη, για παράδειγμα, τίποτε δεν κινείται αν δεν το βάλει «κάτι» σε κίνηση, εν προκειμένω η δύναμη της αιτίας², ή το κινούν αίτιο. Οι απαντήσεις σε ερωτήματα του τύπου «πως λειτουργεί «κάτι» και σε ποια αποτελέσματα οδηγούμαστε κινούνται σε ένα πεδίο, περισσότερο βατό και μπορούν φυσικά να τεθούν υπό αμφισβήτηση στο πεδίο του πειραματισμού της παρατήρησης, ή ακόμη της καταγραφής των φαινομένων/γεγονότων. Αντίθετα τα ερωτήματα του τύπου «γιατί» κινούνται σε ένα πεδίο ευρύτερο και αβέβαιο, ενώ κάποιες απαντήσεις παραμένουν άγνωστες ή και ζητούμενες για μεγάλες χρονικές περιόδους. Συχνά κάποια απάντηση που φιλοδοξεί να ικανοποιήσει «ένα γιατί» δεν γίνεται γενικά αποδεκτή, ή ακόμη περισσότερο παραμένει μετέωρη χωρίς σαφή απάντηση όπως για παράδειγμα, η κατεξοχήν μεταφυσική³ ανοικτή ερώτηση: «γιατί υπάρχει κάτι και όχι τίποτε»; Σε κάθε περίπτωση είναι εξαιρετικά δύσκολο για ένα βιολόγο να εγκαταλείψει ερωτήσεις του τύπου «πως» για να αρχίσει περιπλανήσεις και απόπειρες απαντήσεων σε ερωτήσεις του τύπου «γιατί». Αυτή η συνθήκη ήταν και η μέγιστη πρόκληση στην εργασία που ακολουθεί. Ωστόσο, πολύ συχνά ένα αιώνιο «γιατί» που φαίνεται σύμφυτο και εγγενές στην ανθρώπινη σκέψη και παραμένει αιωρούμενο και επίμονο στο τέλος κάθε εφήμερης απάντησης προσδοκώντας την επόμενη ερώτηση, πολλές φορές χωρίς σκοπό, ή και ακόμη και χωρίς νόημα, σαν ένα «συμβολικό γιατί», απλά και μόνο ως παιχνίδι της σκέψης, ή ίσως ακριβώς για να παραμένει πάντα η σκέψη άγρυπνη και ζωντανή έτοιμη ξανά και ξανά, να προσθέσει ένα καινούργιο «γιατί» σε παγιωμένες βεβαιότητες χρόνων. Βεβαίως απαντήσεις που παρουσιάζονται «έτσι γιατί έτσι» δεν έχουν κανένα νόημα απάντησης παραμένοντας στην αφάνεια, και ενίστε στη χλεύη «όλων των λογικών ανθρώπων».

A1: Εισαγωγή

Ανεξάρτητα του νοηματικού τους περιεχομένου οι συγγενείς φιλοσοφικοί όροι γνώση σοφία φρόνηση ακόμη και φιλοσοφία, περιέχουν μια συνδετική έννοια/γέφυρα ένα κοινό παρονομαστή που αντιπροσωπεύεται από τον όρο ευδαιμονία, ή γενικά αυτό που εννοούμε με την αρχαιοελληνικής καταγωγής συνοπτική διατύπωση του «ευ ζην». Η σύνδεση φιλοσοφίας και ευδαιμονίας έχει μακρά παράδοση με καταγωγή στους Ίωνες φυσικούς φιλόσοφους⁴. Όλες οι προσωκρατικές φιλοσοφικές σχολές συμφωνούσαν ότι το απώτατο αγαθό και σκοπός (τέλος στην ορολογία των αρχαίων) του ανθρώπινου βίου συνίσταται στην επίτευξη της ευδαιμονίας, τον ευτυχισμένο και πλήρη νοήματος δηλαδή ανθρώπινο βίο. Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι θεωρούσαν ότι κανένας

² Για τον Αριστοτέλη, το μόνο “κινούν ακίνητον” είναι ο Θεός, ο δημιουργός του κόσμου.

³ Μεταφυσική: Φιλοσοφικό ρεύμα που ασχολείται με αυτά που βρίσκονται πέρα από την φύση και πέρα από την προσιτή μέσω αισθήσεων εμπειρία: Θεός, Ψυχή, πνευματικό κόσμος είναι τα αγαπημένα θέματα της μεταφυσικής. Ο μεγαλύτερος μεταφυσικός φιλόσοφος θεωρείται ο Πλάτων για τον οποίο ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι ήταν συνεχιστής του Ελεάτη Παρμενίδη. «Νέο φιλοσοφικό Λεξικό» Σωκράτης Γκίκας, 2002 εκδόσεις Σαβάλας σελ. 238.

⁴ Φυσικοί φιλόσοφοι ή οι φυσιολόγοι της απώτατης αρχαιότητας, αυτοί που λογίζονται περί της φύσης.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

άλλος σκοπός δεν μπορεί να τεθεί αυτοτελώς παρά μόνο η επιδίωξη της ευδαιμονίας. Επομένως κάθε φιλοσοφική θεώρηση δεν μπορούσε παρά να ικανοποιεί τον απώτατο σκοπό των ανθρώπων για ευδαιμονία. Οι αρχαίοι Ίωνες φιλόσοφοι για παράδειγμα συνέδεαν την σοφία με την κατάκτηση του ευδαιμονος βίου. Επί του νοήματος της ευδαιμονίας γενικά δεν υπήρξαν διαφωνίες. Οι διαφορετικές φιλοσοφικές θεωρήσεις είχαν ως αντικείμενο τα μέσα και τον τρόπο επίτευξης της ευδαιμονίας. Ωστόσο στη περίοδο της κλασικής φιλοσοφικής παράδοσης στον ελληνικό χώρο, την περίοδο φιλοσοφικής ανάπτυξης του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη η γνώση/ φιλοσοφία αποδεσμεύτηκε από τον αφελιμιστικό/χρηστικό της χαρακτήρα και άρχισε να διαδίδεται η Πλατωνική ιδέα της φιλοσοφίας ως αυτοσκοπός. Η αποσύνδεση της φιλοσοφίας από το χρηστικό της περιεχόμενο ευνόησε φιλοσοφικά τη διάδοση της πεποίθησης ότι η φιλοσοφία και η ευδαιμονία είναι ανεξάρτητα αντικείμενα και αν θέλει κάποιος να φιλοσοφεί δεν είναι απαραίτητο και αναγκαίο να επιδιώκει την ευδαιμονία. Η περιεκτική διατύπωση «η γνώση για τη γνώση» εκφράζει ακριβώς την ανεξαρτησία της φιλοσοφίας και της γνώσης γενικότερα από κάθε χρησιμότητα. Η ως άνω πεποίθηση υποστηρίχθηκε θεωρητικά κυρίως από την Πλατωνική φιλοσοφική πεποίθηση ότι το περιεχόμενο της γνώσης και της φιλοσοφίας είναι αποκλειστικά ιδέες και αντικείμενα του νου. Επομένως ο νους απελευθερωμένος από κάθε χρησιμότητα μπορεί να διατυπώνει ιδέες, γνώση και φιλοσοφία, πέραν και ανεξάρτητα της χρησιμότητάς τους. Ο μόνος περιορισμός και κανόνας σκέψης του ορθώς νοείν (λογισμός) για το φιλοσοφικό ρεύμα του Πλατωνικού διανοητικισμού⁵ συνίσταται στην απόλυτη αποφυγή της πλάνης των αισθήσεων και των φαινομένων της εμπειρίας. Η αληθινή γνώση του κόσμου και το ορθώς νοείν για τον Πλατωνικό διανοητικισμό ήταν μακριά από τις αισθήσεις και την εμπειρία. Πρόκειται για μια φιλοσοφική πεποίθηση που ισχυρίζεται ότι αισθήσεις και η εμπειρία (το βίωμα δηλαδή) οδηγούν σε πλάνη και μη ορθά συμπεράσματα. Η ως άνω Φιλοσοφική Πεποίθηση έχει καταγωγή στο φιλόσοφο Παρμενίδη ο οποίος πίστευε πως ο κόσμος συνιστά ένα ενιαίο δημιούργημα του νου. Οι αισθήσεις για τον Παρμενίδη από μόνες τους οδηγούν σε πλάνη, επομένως για να γνωρίσουμε την αλήθεια σχετικά με αυτό που υπάρχει γύρω μας δεν πρέπει να στηριζόμαστε στις αισθήσεις αλλά στο νου. Η εμφανής νοησιαρχία είναι χαρακτηριστική στον Παρμενίδη και θεωρείται η θεμελιώδης αρχή του ιδεαλιστικού/ιδεοκρατικού δυσμού που καταλήγει στον παραδοσιακό διαχωρισμό πνεύματος/σκέψης και σώματος/αισθήσεις. Το πρώτο ζεύγος είναι άφθαρτο και αιώνιο, ενώ το δεύτερο συνιστά το φθαρτό και το θνητό. Ο Παρμενίδης στηριζόμενος στην Ιωνική φιλοσοφική παράδοση (για κάποιους ερευνητές θεωρείται ότι υπήρξε μαθητής του Πυθαγόρα κυρίως λόγω της συγγένειας των ιδεών τους) παρουσίασε την θεωρία του με έντονα κοσμολογικά στοιχεία και σε ποιητική μορφή, ως αποκάλυψη/έμπνευση κάποιας ανώνυμης θεάς: συμβολικό υπονοούμενο της άποψής του ότι «η γνώση προέρχεται μέσω «αποκάλυψης». Στο έργο του Περί φύσεως, παρουσιάζει τη φιλοσοφία ως το σύνολο της γνώσης για τη φύση, ιδέα που μοιράζεται από κοινού με όλους τους προσωκρατικούς φυσικούς φιλόσοφους. Για τον Παρμενίδη ο κόσμος είναι ένα ενιαίο αδιαίρετο και αμετάβλητο «όλον». Στην Παρμενίδιο φιλοσοφία δεν γίνεται αποδεκτή -και θεωρείται εκτός λογικής - η ιδέα ότι κάποτε δεν υπήρχε ο κόσμος, ή ότι δεν υπήρξε τίποτε πίσω στον χρόνο και ότι στο παρελθόν βασίλευε το μηδέν, το «μη-είναι» στην ορολογία του. Για τον Παρμενίδη το συμπέρασμά του ότι «από το τίποτε δεν μπορεί δημιουργηθεί τίποτε» τον οδήγησε να αποδεχτεί ένα δημιουργό του κόσμου. Ο Παρμενίδης διατύπωσε τη περίφημη φράση: «νοείν» και «είναι» συνιστούν το ίδιο πράγμα. Ο ισχυρι-

⁵ Διανοητικισμός: Η άποψη σύμφωνα με την οποία η νόηση είναι η σπουδαιότερη ψυχική λειτουργία και η ουσία του ανθρώπινου όντος: Νέο φιλοσοφικό λεξικό, Σωκράτης Γκίκας, Εκδόσεις Σαββάλας 2002. Σελ.261.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: “Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

σμός που αποτελεί το βασικό του επιχείρημα για να αμφισβητήσει όλες τις αλλαγές οι οποίες για τον Ελεάτη μεταφυσικό φιλόσοφο συνιστούν πλάνη των αισθήσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ίδια ιδέα από το «τίποτε δεν μπορεί δημιουργηθεί τίποτε» οδήγησε τον Επίκουρο σε διαμετρικά διαφορετική ερμηνεία: ότι ο κόσμος δεν δημιουργήθηκε ποτέ, γιατί πάντα υπήρχε και θα υπάρχει, επομένως δεν υφίσταται δημιουργός του κόσμου οι θεοί δεν δημιουργούν τίποτε, δεν έχουν καμία σχέση με τον κόσμο των ανθρώπων δεν τιμωρούν, δεν κάνουν χάρες δεν επηρεάζονται, είναι μακάριοι. «Έως τον 6ο π.Χ αιώνα, στη Δυτική τουλάχιστον σκέψη, Νους και σώμα θεωρούνταν ένα και το αυτό. Η ρήξη με αυτή την αντίληψη προήλθε από τη σχολή των Ελεατών της Κάτω Ιταλίας και συγκεκριμένα από τον Παρμενίδη, τον πρώτο που υποστήριξε την ύπαρξη μιας την μιας θεϊκής αρχής υπεράνω θεών και ανθρώπων»⁶. Ο Παρμενίδης είχε αντίθετες ιδέες από τον Ηράκλειτο πιστεύοντας ότι οι αλλαγές (το γίγνεσθαι του Ηράκλειτου) συνιστούν αυταπάτη. Το «Παρμενίδιο είναι» αμφισβητεί πλήρως τη δυνατότητα πρόσβασης στη γνώση του κόσμου διαμέσου της εμπειρίας και της παρατήρησης. Με την αποδοχή αυτής της ιδέας για πρώτη φορά στην αρχαιοελληνική σκέψη παρεισέφρησε η ιδέα ενός μοναδιαίου θεού. Για τον ελεάτη μεταφυσικό φιλόσοφο ο μόνος που μπορεί να έχει πλήρη γνώση του Κόσμου είναι ο δημιουργός του ο παγκόσμιος νους, ο ένας και μοναδικός θεός. Επομένως η αποδοχή του «Παρμενίδιου είναι» σημαίνει ριζική άρνηση του επιστημονικού τρόπου σκέψης και κάθε ρεαλιστική αναπαράσταση ή/και περιγραφή του κόσμου γύρω μας και επομένως και την άρνηση της παρατήρησης του αισθητού κόσμου γύρω μας. Με αυτό τον τρόπο βέβαια αμφισβητείται άμεσα η ικανότητα της ανθρώπινης αντίληψης να βγάζει συμπεράσματα όχι μόνο για την πραγματικότητα (το «είναι») αλλά και γι' αυτό που «θα πρέπει να είναι» ή την ηθική γενικότερα. Ο πλατωνικός διανοητικισμός και το αντίστοιχο φιλοσοφικό ρεύμα του ιδεαλισμού/ιδεοκρατίας συνοδεύεται επίσης από τον ισχυρισμό ότι η γνώση/φιλοσοφία σχετίζεται αποκλειστικά με ιδέες/σκέψεις και γενικά κάθε άλλη πνευματική δραστηριότητα που είναι συνυφασμένη με το νου όπως για παράδειγμα, η διαίσθηση η ενόραση, η έμπνευση και η αποκάλυψη. Κατά συνέπεια οι «αμύθοι» στη φιλοσοφία και οι μη ειδικοί στα ζητήματα της γνώσης δεν μπορούν να προσφέρουν κάτι ιδιαίτερο. Ως συνέπεια η φιλοσοφική ενασχόληση θεωρήθηκε προνόμιο της αριστοκρατίας και των «ειδικών/μυημένων». Ο Πλατωνικός διανοητικισμός ανεξάρτητα της επιρροής που αποτύπωσε διαχρονικά και ανεξίτηλα στο σώμα της δυτικής φιλοσοφίας, στην εποχή της ανόδου του (την κλασσική περίοδο της ελληνικής αρχαιότητας) βρέθηκε αντιμέτωπος με την φιλοσοφική παράδοση των αρχαίων Ιώνων φιλοσόφων που είχε αναπτυχθεί αιώνες πριν. Οι Ίωνες διανοητές/φιλόσοφοι είχαν αναπτύξει στην εποχή τους την πεποίθηση ότι το χρηστικό αφελιμιστικό, εκπαιδευτικό και ψυχοθεραπευτικό αντικείμενο της φιλοσοφίας δεν μπορούσε να διαχωριστεί από την επιδίωξη του απώτατου σκοπού: την επίτευξη της ευδαιμονίας στον καθημερινό βίο. Η φιλοσοφία και η γνώση γενικότερα για τους Ίωνες σοφούς διαμόρφωναν συνειδήσεις, τρόπο ζωής και γενικότερες συμπεριφορές που ευνοούσαν κάθε δράση προς την επιδίωξη του «ευδαίμονος» βίου. Με αυτή την πεποίθηση η ηθική και η φιλοσοφία για τους Ίωνες φιλοσόφους, αλλά και η «συνέχειά της» μερικούς αιώνες αργότερα (με την ανάπτυξη των φιλοσοφικών πεποιθήσεων του Επίκουρου) δεν μπορούν να διαχωριστούν και πολύ περισσότερο να έρθουν η μια αντιμέτωπη στην άλλη. Είναι εύλογο ότι το φιλοσοφικό ρεύμα των

⁶ Γ. Ζαρκαδάκης «Το μυστήριο του Νου πως ο εγκέφαλος εγείρει τη συνείδηση β' έκδοση Ελληνικά γράμματα Αθήνα 2001 σελ. 22.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: “Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Ιώνων φιλοσόφων που προσδιορίζεται συμβατικά με τους φιλοσοφικούς όρους υλισμός⁷/ νατουραλισμός,⁸ κρίνεται αντιπαραθετικό και ενίστε αντίπαλο φιλοσοφικό ρεύμα έναντι του Πλατωνικού διανοητικισμού, που υποστηρίζει ότι η φιλοσοφία, η ευδαιμονία και η ηθική είναι ξεχωριστά και ανεξάρτητα αντικείμενα γνώσης και ότι η γνώση/φιλοσοφία αποτελεί αυτοσκοπό. Η αντιπαράθεση των δύο ως άνω φιλοσοφικών ρευμάτων διαπερνά τη πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης και υπόκειται ως αντικείμενο κριτικής επισκόπησης στο περιεχόμενο της παρούσας εργασίας.

A2:Περί γνώσης: περιεχόμενο και ανάπτυξη

Ο Πλατωνικός διανοητικισμός εισήγαγε φιλοσοφικές πεποιθήσεις προς την επίκληση και την ανάπτυξη φιλοσοφικών ισχυρισμών περί αυθεντίας⁹ και φιλοσοφικού ελιτισμού¹⁰. Παράλληλα δημιούργησε όρους και στεγανά ανάμεσα στις κατηγορίες των ανθρώπων που αφορούν ή ενεργοποιούνται από τη φιλοσοφία/ γνώση. Απόρροια αυτών των ισχυρισμών για παράδειγμα συνιστά ο αυστηρός αποκλεισμός των γυναικών και των δούλων της αρχαιότητας από κάθε δραστηριότητα σχετική με τη φιλοσοφία. Η φιλοσοφία και η αναζήτηση της γνώσης για τον Πλατωνικό διανοητικισμό αποτελούσε αποκλειστικότητα και «προνόμιο» της αριστοκρατίας και των μυημένων στη φιλοσοφία.

Ο διαχωρισμός της γνώσης/φιλοσοφίας από κάθε χρηστικό περιεχόμενο αντιπροσώπευσε το ιδιαίτερο και ίσως το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό του φιλοσοφικού ρεύματος το οποίο συνοδεύεται συμβατικά με τους όρους ιδεαλισμός/ ιδεοκρατία¹¹ και επικράτησε την περίοδο της κλασσικής αρχαιότητας στη προχριστιανική εποχή. Την ίδια περίοδου περίοδο -δύο περίπου αιώνες πριν τη σύγχρονη χρονολόγηση- κάνει την επανεμφάνισή της και αναπτύσσεται μια προηγούμενη φιλοσοφική παράδοση αιώνων μέσω ανάπτυξης με του επικουρισμού και των «φιλοσόφων του

⁷ Υλισμός: Φιλοσοφία και κοσμοθεωρία που αρνείται την ύπαρξη πνευματικών ουσιών (Θεός, Ψυχή, πνευματικός κόσμος κ.λπ, Λεξικό Ο.Π.Π, σελ. 356.

⁸ Νατουραλισμός: Η εξομοίωση όλων των μορφών της πραγματικότητας (Ψυχικής, κοινωνικής, ιστορικής, πολιτισμικής κ.λπ, Λεξικό Ο.Π.Π, σελ. 256.

⁹ Αυθεντία: Το κύρος λόγω γνώσεων η υποταγή στη γνώση του ειδικού και η αποδοχή του αλάθητου: λεξικό Ό.Π, σελ.67.

¹⁰ Φιλοσοφικός Ελιτισμός: Η φιλοσοφία είναι για λίγους υλοποιώντας τον πλατωνικό αφορισμό «όταν οι φιλόσοφοι βασιλέψουν και οι βασιλιάδες φιλοσοφήσουν, μόνο τότε θα ευτυχήσουν οι λαοί».

¹¹ Ιδεαλισμός : φιλοσοφική άποψη σύμφωνα με την οποία ο κόσμος δεν υπάρχει ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση: «λεξικό» Ό.Π, σελ.181.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Κήπου». Παράδοση που αποκαλείται συμβατικά το φιλοσοφικό ρεύμα του υλισμού¹² και του νατουραλισμού¹³ με καταγωγή την Ιωνία.

Σχετικά με το ερώτημα «τι είναι γνώση» θα χρησιμοποιήσουμε ως αφετηρία στον προσδιορισμό του Σωκράτη χωρίς να σταθούμε ιδιαίτερα στον ευρύ κατάλογο των διαφορετικών απαντήσεων. Για τον Σωκράτη γνώση είναι η «τεκμηριωμένη και αληθής πεποίθηση». Κάθε γνώση «για κάτι» λογίζεται ως τέτοια, όταν συνοδεύεται από μια αξιόπιστη αιτία που προκάλεσε «αυτό το κάτι»: Δόξαν αληθή μετά λόγου επιστήμη είναι. Για τον Σωκράτη η γνώση χωρίς ένα αίτιο δεν αποτελεί έγκυρη και αξιόπιστη γνώση αλλά απλώς μια γνώμη ανάμεσα σε άλλες. Ο προσδιορισμός της γνώσης ως φιλοσοφικό ζητούμενο (Γνωσιολογία) συνδέεται με «σχολές» και φιλοσοφικά ρεύματα ενώ για την πλειονότητα τους συνιστά τη βάση/αφετηρία τους. Ο Επίκουρος για παράδειγμα (όπως θα δούμε αναλυτικότερα στα κεφάλαια περί κριτηρίων της έγκυρης και αξιόπιστης γνώσης στο Β' μέρος της εργασίας) υποστήριζε ότι τα μοναδικά κριτήρια της έγκυρης/αξιόπιστης γνώσης και ο ορθός τρόπος του νοείν συνίσταται στην έμφυτη ικανότητα των ανθρώπινων αισθήσεων και των συναισθημάτων. Οι αισθήσεις «δεν μας απατούν ποτέ» για τον Επίκουρο. Καταγράφουν πιστά την πραγματική σχέση του παρατηρητή και του αντικείμενου της αίσθησης και επειδή δεν χρησιμοποιούν την λογική δεν υπόκεινται σε διάψευση. Σε διάψευση υπόκεινται οι γνώμες οι σκέψεις και οι ερμηνείες που σχηματίζει η ανθρώπινη νοημοσύνη, με τον τρόπο που επεξεργάζεται πληροφορίες και τις προσφέρουν οι αισθήσεις.

Τέλος μια σύγχρονη προσέγγιση υποστηρίζει ότι η γνώση συνιστά την επεξεργασμένη μετεξέλιξη μιας ιδέας του νου, καταγεγραμμένη ως πληροφορία ή εμπειρία και μας παρέχει την εξοικείωση, αντίληψη και κατανόηση των πραγμάτων γύρω μας. Η απόκτηση προσδίδει στον κάτοχό της επιδειξιότητα και νέες δυνατότητες κυρίως σε περιπτώσεις λήψης κρίσιμων αποφάσεων και έκτακτης ανάγκης.

Στην πρωτόγονη ζωή ο σκοπός και το νόημα της γνώσης συνδεόταν με την άμεση επιβίωση και τη συνέχεια της ζωής μέρα με τη μέρα. Καθώς οι κοινωνίες των ανθρώπων αποκτούσαν περισσότερα μέλη και γίνονταν πιο περίπλοκες, ο σκοπός της επιβίωσης δεν ήταν επαρκής συνθήκη και κίνητρο για ευτυχισμένη ζωή. Για τους καλλιεργημένους κοινωνικά ανθρώπους η γνώση πλέον περιελάβανε ένα ακόμη πεδίο γνώσης: Στη γνώση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος προστέθηκε η γνώση του εαυτού ή αυτεπίγνωση. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα ως άνω πεδία γνώσης -τουλάχιστον στις απαρχές της φιλοσοφίας- ενδεχομένως εκλαμβάνονταν ασυνείδητα ως ανεξάρτητα πεδία γνώσης μη έχοντα σημαντική σχέση και συνάφεια μεταξύ τους.

Η Σωκρατική παράδοση του γνώθι σ' αυτόν χαραγμένη στην είσοδο του μαντείου των Δελφών προτρέπει τον επισκέπτη «να λάβει γνώση για το ότι είναι θνητός απέναντι σε θεούς αθανάτους. Η σωκρατική προτροπή, αναμφίβολα προϊόν φιλοσοφικής προσέγγισης και βαθύτερου συλλογισμού, συσχετίζει την αυτεπίγνωση με την συνείδηση, για να προκύψει τελικά η ελευθερία και η ελεύθερη βούληση».

¹² Υλισμός: Φιλοσοφικό ρεύμα και κοσμοθεωρία που αρνείται την ύπαρξη πνευματικών ουσιών όπως θεός, ψυχή, πνευματικός κόσμος/δύναμη και δέχεται την ύπαρξη της ύλης ως τη μόνη πραγματικότητα: «λεξικό» Ό.π, σελ. 356.

¹³ Νατουραλισμός: Φιλοσοφία που αποδέχεται την εξομοίωση όλων των μορφών της πραγματικότητας (ψυχικής, κοινωνικής, ιστορικής, πολιτισμικής κ.λπ, με τη πραγματικότητα της φύσης: «λεξικό» Ό.π, σελ. 256.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Είναι εύλογο ότι στα γνωσιολογικά ζητούμενα, το τι συνιστά και πως αποκτάται η έγκυρη/αξιόπιστη γνώση, οι απαντήσεις των διαφορετικών φιλοσοφικών σχολών διακρίνονται από ποικιλία προσεγγίσεων.

Για τον Πλατωνικό διανοητικισμό και το αντίστοιχο ιδεαλιστικό φιλοσοφικό ρεύμα οι αισθήσεις και το βίωμα αντιμετωπίστηκαν με καχυποψία και άρνηση. Ο Πλάτων για παράδειγμα στον *Τίμαιο*, υποστηρίζει ότι ο ορθός δρόμος προς τη γνώση και την αλήθεια εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο θα αποκτηθεί. Αν η γνώση αποκτηθεί με βιωματικό τρόπο μέσω των αισθήσεων και της εμπειρίας τότε πρόκειται για μη-αξιόπιστη γνώση, για δοξασίες που οδηγούν στη πλάνη και πρέπει να εγκαταλειφθούν. Έχει επισημανθεί ήδη ότι ο κόσμος των αισθήσεων για τον Πλάτωνα είναι ρευστός, απατηλός και ως εκ τούτου αναξιόπιστος. Η πηγή γνώσης για τον Αθηναίο φιλόσοφο είναι ο νους/σκέψη. Στον *Μένωνα* αναπτύσσει τη θεωρία του για τη σχέση γνώσης και εμπειρίας υποστηρίζοντας ότι είναι δυνατόν να γνωρίζουμε κάτι χωρίς ποτέ να το έχουμε διδαχθεί πριν. Χωρίς να έχουμε δηλαδή την παραμικρή εμπειρία γι' αυτό και παραπέμπει στην μεταφυσική του θεωρία περί μετενσάρκωσης. Ότι δηλαδή η αθάνατη ψυχή προϋπάρχει και ότι οι άνθρωποι έχουν έναν πλούτο γνώσης που με την κατάλληλη διαδικασία μπορεί να επανα-ανακτηθεί. Επομένως η απόκτηση της γνώσης είναι μια διαδικασία ανάμνησης και ανάδυσης των ιδεών κάτω από κατάλληλες συνθήκες.

Ο Αριστοτέλης αντίθετα αφού απορρίψει τον κόσμο των Ιδεών του Πλάτωνα υποστηρίζει ότι οι ιδέες δεν είναι ανεξάρτητες από τα αντικείμενα του εμπειρικού κόσμου. Στη γνωσιοθεωρία του υποστηρίζει ότι το αφετηριακό σημείο της γνώσης είναι η επίδραση του αισθητού αντικειμένου στη νόηση. Η επίδραση της αίσθησης δημιουργεί εικόνες οι οποίες με τη σειρά τους ενεργοποιούν το πνεύμα και έτσι αρχίζει τη δημιουργία εννοιών. Για τον Αριστοτέλη τα ουσιαστικά δεδομένα της γνώσης είναι η παρατήρηση και η επαγωγική σκέψη¹⁴. Στην διαδικασία της παρατήρησης θεωρεί βιοηθητικό στοιχείο τη λεπτομερή εξέταση των αντικειμένων και τη ταξινόμησή τους σε κατηγορίες. Ο Αριστοτέλης, σε διαφορετική κατεύθυνση από τον Πλάτωνα και περισσότερο κοντά στον Σωκράτη, υποστήριξε επίσης την αξία απόκτησης της γνώσης μέσα από τη μελέτη των αιτίων που προκαλούν γεγονότα, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα πρόβλεψης γεγονότων και καταστάσεων μέσα από τη λεπτομερή γνώση των αιτίων τους. Αυτή ήταν η ιδέα του Αριστοτέλη στο διάβα των αιώνων που αναδείχτηκε ως μια από τις κύριες πηγές της απαράμιλλης φήμης και της αξίας που απέκτησε φιλοσοφία του, φιλοσοφία παγκόσμιας και διαχρονικής διάστασης. Στον Αριστοτέλη οφείλουμε επίσης την πρώτη διάκριση οργανικού και ανόργανου κόσμου διακρίνοντας τον οργανικό κόσμο, αυτόν που περιέχει ό,τι όρισε ο ίδιος ως ενδελέχεια¹⁵. Τέλος χαρακτηριστική αλλά σε ριζικά διαφορετική κατεύθυνση είναι η φιλοσοφική θέση του Αθηναίου με καταγωγή την Ιωνία φυσικού φιλόσοφου Επίκουρου για τη γνώση και τη φιλοσοφία ως ενιαίο σύνολο. Πρόκειται για τη βαρυσήμαντη θέση του δογματικής αξίας περί γνώσης και φιλοσοφίας που θα εξετάσουμε διεξοδικότερα στο Β' κεφάλαιο: Μάταιος ο φιλοσοφικός λόγος που δεν θεραπεύει κανένα ανθρώπινο πάθος. Ακριβώς όπως η Ιατρική δεν ωφελεί παρά μόνο όταν θεραπεύει αρρώστιες του σώματος, έτσι και η φιλοσοφία δεν προσφέρει τίποτε, αν δεν απαλλάσσει την ψυχή από

¹⁴ Ο συμπερασμός από την εξέταση των επί περιπτώσεων μέρους περιπτώσεων στη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων και κανόνων: «Λεξικό» ο.π, σελ.144.

¹⁵ Ενδελέχεια: Η δύναμη που βρίσκεται και δρα μέσα στα όντα και τα ολοκληρώνει τους δίνει πλήρη και οριστική μορφή. ο.π, σελ.139.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

τα πάθη της¹⁶. Αυτή η θέση υπογραμμίζει την εργαλειακή/χρηστική αξία της γνώσης και της φιλοσοφίας εν γένει. Για τον Επίκουρο γνώση και φιλοσοφία είναι κενές νοήματος (μάταιες) αν δεν επιτρέπουν τη «σώφρονα» διαχείριση των αναγκών και των επιθυμιών του ανθρώπου και την υποστήριξή του στη συνειδητή πειθάρχηση, μέσω επίγνωσης της ατομικής του ελευθερίας με σκοπό/στόχο την ηδονή και το «ευ ζην» σε μόνιμη και σταθερή βάση.

Νοηματική διερεύνηση της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης

Η πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης συνίσταται κατ' αρχήν στη συνοπτική διατύπωση ενός ρητού/ αποφθέγματος : από το «είναι δεν μπορεί να προκύψει κανένα «πρέπει». Ωστόσο η χρήση των αφηρημένων όρων «είναι» και «πρέπει» και μάλιστα στη μορφή που ο ένας παραπέμπει στον άλλο δημιουργεί αξεπέραστα νοηματικά κενά. Κενά για τα οποία γίνεται απόπειρα να διερευνηθούν ως προς το ενδεχόμενο νόημά τους στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας. Αμέσως μετά θα ακολουθήσει νοηματική διερεύνηση του επίσης αφηρημένου όρου «πλάνη».

α) νοηματική διερεύνηση του φιλοσοφικού όρου «είναι»

Ο συγκεκριμένος όρος στη πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης αντιπροσωπεύει έστω ως υπονοούμενο, έναν αφηρημένο όρο με έντονο φιλοσοφικό φορτίο στο πεδίο της φιλοσοφίας διαχρονικά. Ο όρος «είναι» θεωρείται η θεμελιώδης έννοια της οντολογίας¹⁷ που χρησιμοποίησε και γέμισε με ιδιαίτερο νόημα για πρώτη φορά στη φιλοσοφία ο Ελεάτης προσωκρατικός φιλόσοφος Παρμενίδης¹⁸. Ωστόσο αν με τον όρο «είναι» του αποφθέγματος της φυσιοκρατικής πλάνης υπονοείται το «Παρμενίδιο είναι» (έχει ήδη αναφερθεί στο κεφάλαιο περί γνώσης) τότε το νοηματικό του περιεχόμενο ερμηνεύεται ως «οτιδήποτε γίνεται αντιληπτό» μέσω αισθήσεων, συμπεριλαμβάνει την αντιληπτή κοινωνική πραγματικότητα, επομένως και κάθε συγκεκριμένη ερμηνεία του όρου στον οποίο παραπέμπει δηλαδή τον όρο «πρέπει». Εκτός και εάν η κοινωνική πραγματικότητα ορίζεται αυθαίρετα και εξ ορισμού, εκτός φυσικής -αντιληπτής- πραγματικότητας καθαρό δημιούργημα του νου, προϊόν διαίσθησης και καθαρής φαντασίας, έμπνευσης. Επομένως το αφηρημένο «είναι» ως «οτιδήποτε γίνεται αντιληπτό μέσω των αισθήσεων» συστατικό του αποφθέγματος της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης, αρνείται την κοινωνική πραγματικότητα ως μέρος της φυσικής πραγματικότητας. Γιατί αν η κοινωνική πραγματικότητα δεν γίνεται αντιληπτή μέσω αισθήσεων, τμήμα της φυσικής πραγματικότητας) από τι συνίσταται και πως μπορεί να

¹⁶ Eric Anderson «Ο Επίκουρος στον 21ο Αιώνα: Μετάφραση Δ. Γιαννόπουλος επιμέλεια Γ. Αβραμίδης Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ 9^η έκδοση Θεσσαλονίκη 202 σελ. 9.

¹⁷ Οντολογία: κλάδος ή κατεύθυνση μέσα στη φιλοσοφία που εξετάζει το ον καθαυτό ή το είναι. Πρώτος οντολόγος θεωρείται ο Παρμενίδης «λεξικό» ο.π, σελ.275.

¹⁸ (Γεννήθηκε στην Ελέα της Μεγάλης Ελλάδας στα τέλη του 6ου αι. π.Χ κατά προσέγγιση, το 515 και κατά άλλους το 570 π.Χ).

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

γίνει αντιληπτό; Υπονοεί και παραπέμπει άραγε σε έναν εξίσου αφηρημένο ορισμό του «πρέπει»; Σε αυτή την περίπτωση, αν ο όρος «πρέπει» δεν συνιστά την κοινωνική πραγματικότητα ως μέρος της της φυσικής πραγματικότητας και άρα των αισθήσεων σε τι ακριβώς συνίσταται; Σε κάθε περίπτωση όταν ένας αφηρημένος όρος ο οποίος παραπέμπει σε έναν άλλο, επίσης αφηρημένο όρο, το ακριβές νόημα ή συνιστά αυθαιρεσία ή απουσιάζει εντελώς. Σε αυτό το πεδίο κοινής λογικής, η πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης ελέγχεται ως αυθαίρετη ταυτολογία χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο και νόημα: Η ταυτολογία προσδιορίζεται από τον ισχυρισμό ότι από την αυθαίρετη πραγματικότητα του νου μπορεί να προκύψει ένα εξ' ίσου αυθαίρετο «πρέπει». Γιατί εφ' όσον η πραγματικότητα το «είναι» δηλαδή, δεν γίνεται αντιληπτή από τις αισθήσεις τότε η ηθική αξιολόγηση, δηλαδή το «πρέπει» πως μπορεί να γίνει η αντιληπτό ώστε να υπάρχει απόφανση και συμπερασμός περί αυτού; Επομένως παραμένει ανοικτή η δυνατότητα ενός αφηρημένου όρου «πρέπει» ο οποίος παραπέμπει σε ένα περιεχόμενο ηθικής ο οποίος οτιδήποτε και αν συνιστά, είτε θεϊκή εντολή είτε έμπνευση είτε διαίσθηση, είτε απλώς «κάτι» εκτός φύσης, είναι εξίσου αυθαίρετος. Η «δικαιοδοσία» του νου, πέραν του πραγματικού κόσμου στο νοητό κόσμο των ιδεών οδηγεί στο νόημα ότι η ηθική προκύπτει εκτός φύσης και επομένως εκτός της κοινωνικής πραγματικότητας. Με αυτό τον τρόπο η ηθική το «πρέπει» γενικά, μεταφέρεται αυθαίρετα στο μεταφυσικό πεδίο, εκεί δηλαδή όπου η λογική και τα επιχειρήματα είναι περιττά: Επομένως αυτό που παραμένει ως δυνατότητα αντίληψης, συνιστά πίστη και διαίσθηση ή ακόμη και μυστικιστική¹⁹ αποκάλυψη ίσως και υπερφυσική μαγεία. Η συγκεκριμένη φιλοσοφική προσέγγιση της ηθικής όπως θα συζητηθεί σε επόμενο κεφάλαιο ταιριάζει περισσότερο στη φιλοσοφική πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης του σύγχρονου μεταφυσικού φιλόσοφου G. Moore, αλλά όχι του νατουραλιστή φιλόσοφου Χιουμ, του πρώτου εμπνευστή της αρχικής ιδέας περί φυσιοκρατικής πλάνης. Συμπερασματικά η θέση του όρου «είναι» στην πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης αρνείται όχι μόνο την πραγματικότητα του κόσμου των αισθήσεων θεωρώντας την πλάνη, αλλά διαμέσου της συγκεκριμένης άρνησης αρνείται επίσης την ηθική στην πραγματική της βάση παραβιάζοντας τη λογική ότι «από μια αυθαίρετη πεποίθηση δεν μπορεί να προκύψει κάτι άλλο εκτός από έναν αυθαίρετο συμπερασμό». Στο επόμενο διερευνητικό τμήμα της εργασίας, εξετάζεται το αδύνατο της αφηρημένης ιδέας του «πρέπει» και ο έμμεσος συμπερασμός περί της πραγματικής φύσης του. Επομένως θεμελιώνεται η ρεαλιστική βάση της ηθικής στην κοινωνική της βάση.

β) Νοηματική διερεύνηση του προτρεπτικού όρου «πρέπει»:

Αφήνοντας κατά μέρος τη νοηματοδότηση του καθοδηγητικού/προτρεπτικού όρου «πρέπει» από το κανονιστικό²⁰ του περιεχόμενο που συνδέεται με τη νομική διάσταση και το τιμωρητικό ή αποθαρρυντικό του υπόβαθρο, η ηθική μπορεί να περιλαμβάνει γλωσσολογικά και εννοιολογικά την ηθική πράξη ενός μεμονωμένου ατόμου. Ωστόσο ως πράξη με ηθικό περιεχόμενο δεν μπορεί να αποκτήσει νόημα στο πλαίσιο ενός -και μόνο ενός- μεμονωμένου ατόμου. Μια πράξη που περιέχει ένα άτομο που δρα αλλά -όχι ταυτόχρονα- ένα άλλο άτομο που υφίσταται τη δράση, συνιστά μια πράξη χωρίς ηθικό περιεχόμενο και νόημα. Υπό αυτήν την συνθήκη, η ηθική δεν μπορεί να νοηθεί

¹⁹ Μυστικισμός: Αναφέρεται σε θρησκευτικές πεποιθήσεις, ιδέες τελετές και δόγματα προσιτά μόνο στους μυημένους «Λεξικό» οπ.π, σελ.254.

²⁰ Κανονιστικό: κατάλογος καθηκόντων που ρυθμίζουν την συμπεριφορά, και απορρέουν από ένα ηθικό νόμο.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

έξω από ένα κοινωνικό περιβάλλον, το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο όρος «πρέπει» ή («δεν πρέπει») αποκτά το νόημα του. Η πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνη μας πληροφορεί ότι το διατομικό πλαίσιο του όρου «πρέπει» μπορεί να απαλειφθεί για λόγους εκφραστικής οικονομίας και συνοπτικής αναφοράς στην ηθική. Ωστόσο με τη χρήση του όρου «πρέπει» στην αφηρημένη του μορφή, ακυρώνεται κάθε νόημα της ηθικής αφού στην πραγματικότητα, απαλείφεται κάθε βάση αναφοράς στο περιεχόμενό της. Η αφηρημένη χρήση του όρου «πρέπει» χωρίς αναφορά στους όρους και τις συνθήκες δημιουργίας του, «απογυμνωμένο» από κάθε χαρακτηριστικό ή ιδιότητα που συνιστά την ουσία του, δημιουργεί έναν όρο φανταστικής σύλληψης χωρίς περιεχόμενο. Σημειώθηκε ήδη ότι το «πρέπει» έχει νόημα και περιεχόμενο -αποκλειστικά και μόνο- στο πλαίσιο αλληλεπιδρασης «τουλάχιστον δύο ατόμων» και μάλιστα, σε συνθήκες κοινωνικού περιβάλλοντος γιατί όσο και αν θέλει κανείς να απομονώσει ένα δυαδικό σύστημα αλληλεπιδράσεων (προκειμένου να το μελετήσει) αυτό είναι αδύνατο να υφίσταται -από μόνο του- έξω από ένα ενιαίο σύνολο ομοειδών ατόμων με κοινά χαρακτηριστικά επικοινωνίας. Το αποτέλεσμα των αλληλεπιδράσεων είναι ορατό και αξιολογείται ως προς το περιεχόμενο τους από όλα τα άτομα του κοινωνικού συνόλου πέρα από τους συγκεκριμένους δράστες της αλληλεπιδρασης. Επομένως ο όρος «πρέπει» αποκτά νόημα και περιεχόμενο μόνο όταν περιέχει ένα πλήθος γεγονότων αλληλεπιδράσης που συνιστά την ουσία και το περιεχόμενό του. Ο όρος «πρέπει» επομένως συμπεριλαμβάνει ένα πλήθος από γεγονότα κοινωνικής αλληλεπιδρασης από τα οποία δεν μπορεί να διαχωριστεί παρά μόνο όταν χάσει το νόημά του. Με άλλα λόγια ο όρος «πρέπει» συμπεριλαμβάνει την κοινωνική πραγματικότητα των διατομικών αλληλεπιδράσεων ή, με διαφορετική διατύπωση, το «είναι» της κοινωνικής πραγματικότητας. Αν η πεποίθηση της φυσιοκρατικής πλάνης συνίσταται στην απόφαση ότι η ηθική είναι προϊόν του νου και των πνευματικών διεργασιών, αυτό δεν σημαίνει ότι τα διατομικά γεγονότα ως αλληλεπιδράσεις κοινωνικού περιεχόμενου δεν υπάρχουν επειδή δεν γίνονται αντιληπτά από τις αισθήσεις, αλλά μόνο από το νου. Σε κάθε περίπτωση οι διατομικές αλληλεπιδράσεις, είτε γίνονται αντιληπτές από τις αισθήσεις είτε από τον νου, συνιστούν υπαρκτά γεγονότα και συγκροτούν την ουσία και το περιεχόμενο του όρου «πρέπει» με την ευρύτερη σημασία της ηθικής. Υπό αυτή τη συνθήκη μπορεί να γίνει κατανοητό ότι η ηθική για την φυσιοκρατική πλάνη είναι προϊόν του νου και των πνευματικών διεργασιών, μια θέση που μπορεί να συζητηθεί. Άλλα σε κάθε περίπτωση είναι αναγκαίο να αναγνωριστεί ότι το «πρέπει» της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης περιέχει ένα υπόστρωμα «κοινωνικού είναι» ως το σύνολο των διατομικών αλληλεπιδράσεων δηλαδή, από το οποίο δημιουργείται και συνίσταται ως «πρέπει» και γενικά ως ηθική. Ωστόσο ας γίνει καταρχήν αποδεκτή ως βάση διαλόγου η πεποίθηση ότι η ηθική δεν μπορεί να προκύψει από την παρατήρηση του «κοινωνικού είναι» επειδή το «κοινωνικό είναι» δεν μπορεί να προκύψει από τις αισθήσεις αλλά από το νου. Σε αυτή την περίπτωση προκύπτει το εξής ερώτημα: Στο βαθμό που οι αισθήσεις δεν μπορούν να έχουν πρόσβαση στο «κοινωνικό είναι», μπορεί ο νους να έχει πρόσβαση; Ή τελικά μέσω διαίσθησης, ενόρασης, αποκάλυψης κ.λπ, οδηγούμαστε στο αυθαίρετο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει καν «κοινωνικό είναι»; Συμπέρασμα για το οποίο δεν μπορεί να υφίσταται συζήτηση και σκέψη. Επομένως η απογύμνωση του «πρέπει» από το περιεχόμενο/νόημά του και η αμφισβήτηση του κόσμου των αισθήσεων και της πραγματικότητας συνιστούν παραδοχή και άνευ όρων πεποίθηση ότι η πίστη και η αποκάλυψη συνιστούν τα θεμελιώδη κίνητρα της ηθικής. Η μετατόπιση της ηθικής στο μεταφυσικό της πλαίσιο δεν επιτρέπει λογικό συμπερασμό, επομένως τα λογικά επιχειρήματα δεν έχουν θέση. Συμπερασματικά η πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης μας οδηγεί στην αναγνώριση του γεγονότος ότι η χρήση του όρου «πρέπει» στο ρητό/απόφθεγμα περί φυσιοκρατικής πλάνης παραμένει άνευ νοήματος και περιεχομένου στο βαθμό που αποκρύβεται η ουσία και το περιεχόμενό του.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: “Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

γ) Η νοηματική διερεύνηση του αφηρημένου όρου «πλάνη»

Ο όρος “πλάνη” μολονότι στην πρακτική γλώσσα έχει συνήθως το νόημα του εσφαλμένου και του αναληθούς, υποδηλώνει ταυτόχρονα την εκτροπή από τον δρόμο του «ορθού» και της «αλήθειας». Υπονοεί επίσης ότι η αλήθεια είναι μια και μοναδική όπως και ο δρόμος προς αυτήν. Ο συμβολισμός πίσω από αυτή την ιδέα φέρνει στο νου το μύθο του Ήρακλή εμπρός στο σταυροδρόμι της «αρετής και της κακίας». Σε κάθε περίπτωση η παραδοχή του όρου «πλάνη» αποκλείει τη δυνατότητα κάθε άλλης εναλλακτικής διαδρομής προς το ορθό/ηθικό (αν υπάρχει κάτι τέτοιο). Σε αντιδιαστολή με την παραπάνω πεποίθηση υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι σκέψης οι οποίοι εστιάζουν για παράδειγμα σε διαφορετικά αφετηριακά ερωτήματα. Τα ερωτήματα αυτά μπορούν ενδεχομένως να προσδιορίσουν εναλλακτικές διαδρομές προς μια κατά τα άλλα γενικά παρόμοια κατεύθυνση. Με αυτόν το τρόπο μπορούν να αναδυθούν συγκεκριμένες μη αφηρημένες δυνατότητες περιπλάνησης και αναζήτησης του ορθού και της αλήθειας. Το βάρος μέσω αυτής της πρακτικής δίνεται περισσότερο στη διαδρομή της σκέψης και τον πειραματισμό παρά στην εκτέλεση μιας και μοναδικής διαδρομής προς την «αλήθεια». Κατά κανόνα η εστίαση στη διαδρομή της σκέψης και όχι αναγκαστικά σε ένα σταθμό της δίνει περισσότερες δυνατότητες για περιπλάνηση της ανθρώπινης σκέψης και αποκτά θετικό, παραγωγικό νόημα αφού δίνει αξία σε νέες ιδέες παρά σε παγιωμένες «αλήθειες» στο χρόνο. Έτσι μπορούν να διατηρηθούν ανοικτά όλα τα ενδεχόμενα μιας πιθανής ορθότητας και «υπό άλλη οπτική» για να οδηγηθούμε ενδεχομένως στην αναθεώρηση ή στην ανανέωση μιας προ-υπάρχουσας θεωρίας, ή στην ανακάλυψη μιας εντελώς νέας ρηξικέλευθης ιδέας. Για παράδειγμα η αφετηρία της θεωρίας της σχετικότητας του Αϊνστάιν η οποία κατά κάποιο τρόπο αμφισβήτησε τις βασικές παραμέτρους που ορίζουν τη βαρύτητα. Με εναλλακτικούς τρόπους σκέψης κατέληξε στην επιβεβαίωση της ιδιαιτερης δράσης της και ταυτόχρονα διεύρυνε ουσιαστικά τις απόψεις μας σχετικά με το χώρο, τις βασικές δηλαδή παραμέτρους της Βαρύτητας.

Στην σύγχρονη επιστημονική σκέψη ο όρος «πλάνη» είναι άχρηστος και παραπλανητικός. Αντίθετα χρησιμοποιούνται κατά περίπτωση οι ριζικά διαφορετικοί όροι, όπως: πιθανώς ορθό, μάλλον εσφαλμένο, μη αποδείξιμο, μη διαψεύσιμο, αβέβαιο, προφανές κ.λπ. Όροι που σε κάθε περίπτωση ορίζουν την πιθανοκρατική²¹ προσέγγιση του επιστημονικού τρόπου σκέψης και της ενδεχομενικότητας να συμβεί ή να μην συμβεί κάτι.

A3: Συμπεράσματα και κριτικές διαπιστώσεις από τη νοηματική διερεύνηση της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης

Αν μέσω του αφηρημένου φιλοσοφικά όρου «είναι» αμφισβητείται η δυνατότητα να γίνει αποδεκτό ως αλήθεια και πραγματικό οτιδήποτε αισθητό υπάρχει γύρω μας, στην πραγματικότητα αμφισβητείται η ίδια η ρεαλιστική βάση όχι μόνο της ηθικής αλλά και της γνώσης. Αν η πραγματικότητα των διατομικών αλληλεπιδράσεων δεν είναι ικανή να στηρίξει ηθικές κρίσεις ηθικού περιεχόμενου που μπορεί να βασιστεί η ηθική; Η μεταφορά της ηθικής από τον πραγματικό, στον μεταφυσικό ή θρησκευτικό κόσμο ευνοεί και προκρίνει τελικά ως προς τον συμπερασμό περί ηθικής αποκλειστικά μέσω πνευματικών διεργασιών: Την πίστη δηλαδή ότι ο νους μπορεί δημιουρ-

²¹ Πιθανοκρατία: Τρόπος σκέψης που το ορθό ή το λαθεμένο παίρνουν το νόημά τους ανάλογα με το εάν βρίσκονται μέσα σε ένα ορισμένο πεδίο πιθανών γεγονότων, να συμβούν ή να μην συμβούν.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: “Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

γήσει τον δικό του κόσμο όπου κυριαρχεί η πίστη, η ενόραση, η διαισθηση, η αποκάλυψη και ίσως η μαγεία. Οστόσο σε ένα κόσμο δημιουργίας και εξουσίας του θεϊκού προκαθορισμού σε τι συνίσταται η ηθική και που ακριβώς αναφέρεται ; Ποιος είναι ο φορέας της και τελικά σε ποιον ανήκει η ευθύνη όταν η ηθική αποκαλύπτεται ως θεϊκό δημιούργημα και πρόθεση.

Συμπερασματικά το «πρέπει» της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης απορρίπτει την κοινωνική πραγματικότητα ή το κοινωνικό «είναι», ό,τι δηλαδή συνιστά το ρεαλιστικό υπόστρωμα της ηθικής. Το υπόστρωμα αυτό μπορεί να γίνει αντικείμενο εμπειρικής/επιστημονικής έρευνας ή, σε αντίθετη περίπτωση, να αποτελέσει στοιχείο ενόρασης, διαισθησης, πίστης, αποκάλυψης ή ακόμη και συστατικό υπερφυσικών πεποιθήσεων. Οστόσο η ύπαρξη του «κοινωνικού είναι» δεν μπορεί να αμφισβηθεί είτε αυτό γίνεται αντιληπτό με τις αισθήσεις είτε συλλαμβάνεται από το νου²². Η πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης εντάσσεται φιλοσοφικά στα πλαίσια του ιδεαλιστικού ρεύματος²³ νοησιαρχικής έμπνευσης και επιρροής²⁴. Έλκει την καταγωγή της αφενός στην οντολογία του Παρμενίδη και αφετέρου στον «Πλατωνικό κόσμο των ιδεών». αντιπροσωπεύει φιλοσοφικά την άρνηση μιας μακράς νατουραλιστικής παράδοσης των φυσικών φιλοσόφων της Ιωνίας των 5ου και 6ου π.Χ. αιώνα αλλά και του σύγχρονου φιλοσοφικού ρεύματος του νατουραλιστικού ρεαλισμού περί ηθικής²⁵.

Στα πλαίσια του ιδεαλιστικού φιλοσοφικού ρεύματος κυριάρχου για μεγάλη περίοδο στις ακαδημαϊκές ανθρωπιστικές σπουδές τα θεμελιώδη (μη-αναγώγιμα σε κάτι άλλο) οντολογικά²⁶ και γνωσιολογικά²⁷ φιλοσοφικά ερωτήματα βρίσκουν εν πολλοίς την απάντηση τους στο πλαίσιο της αρχαιοελληνικής κλασσικής γραμματείας ιδιαίτερα στην πλατωνική και εν μέρει, στην Αριστοτελική φιλοσοφική παράδοση. Στα πλαίσια αυτής της παράδοσης η ηθική γίνεται αντιληπτή ως δοσμένο πλαίσιο, συνταγή στην οποία το κάθε υποκείμενο οφείλει να υποκύψει χωρίς αντιρρή-

²² : John Teehan, 2004 “on the Naturalistic Fallacy: A Conceptual Basis for Evolutionary Ethics” Evolutionary Psychology human-nature.com/ep – 2004. Σελ. 32-46 Προσβάσιμο στον σύνδεσμο:

<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/147470490400200108>

²³ Ιδεαλισμός: Η φιλοσοφική άποψη σύμφωνα με την οποία ο κόσμος δεν υπάρχει ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση. “Φιλοσοφικό Λεξικό” ο.π, σελ.181.

²⁴ Νοησιαρχία: η πεποίθηση πως η νόηση είναι η σπουδαιότερη ψυχική λειτουργία, η ουσία του ανθρώπου. Λεξικό ο.π. σ.261, ή το Παρμενίδιο «ότι νοείν και “είναι” περιεκτικά.

²⁵ Μπαμπουλή Χλόη Μαρία (2013): «Η συνεισφορά της εξελικτικής θεωρίας στην υπεράσπιση ενός νατουραλιστικού ηθικού ρεαλισμού» Διπλωματική εργασία: Επόπτρια Σταυρούλα Τσινόρεμα. Μέλη επιτροπής Ελευθέριος Ζούρος

²⁶ Οντολογία: κλάδος ή κατεύθυνση μέσα στη φιλοσοφία που εξετάζει το ον καθαυτό και το είναι: φιλοσοφικό λεξικό, ο.π, σελ. 275.

²⁷ Γνωσιολογία: κλάδος ή κατεύθυνση μέσα στη φιλοσοφία που εξετάζει τον τρόπο που μαθαίνουμε: Πως δηλαδή γνωρίζουμε ότι γνωρίζουμε: λεξικό ο.π, σελ. 275.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

σεις παραβιάζοντας με αυτό τον τρόπο την ελεύθερη βούληση και την συνείδηση των ηθικών υποκειμένων αφαιρώντας τους επομένως την ευθύνη που είναι αναγκαία και απαραίτητη συνθήκη ώστε να μπορούν να προκύψουν ηθικά συστήματα και ηθική στη ευρύτερη έννοια του όρου.

A4: Η ανάπτυξης της ιδέας περί φυσιοκρατικής πλάνης από τον Χιουμ στον Μουρ

Η αρχική ορολογία «φυσιοκρατική πλάνη» έχει καταγωγή στον Σκώτο φιλόσοφο του 18ου αιώνα David Hume (1711-1776). Ο όρος «νατουραλιστική χίμαιρα» χρησιμοποιήθηκε πολύ αργότερα και υπονοεί συγγένεια ιδεών με το φιλοσοφικό περιεχόμενο περί ηθικής του Χιουμ, γεγονός που δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια.

Ο όρος «νατουραλιστική χίμαιρα» συνιστά όρο του μεταφυσικού φιλόσοφου του 20ου αιώνα G.E Moore (1873-1958) όπως την διατύπωσε στο έργο του *Principia etica* (1903). Ωστόσο οι φιλοσοφικές απόψεις περί ηθικής του Χιουμ και του Μουρ διαφέρουν σημαντικά ως προς το νόημα, τα συμπεράσματα, το περιεχόμενο, αλλά και τη μεθοδολογία σχετικά με το περιεχόμενο περί φυσιοκρατικής πλάνης.

Στο έργο του Σκώτου φιλόσοφου Χιουμ *A Treatise of Human Nature* (1739)²⁸ παρουσιάζονται τα βασικά στοιχεία της φιλοσοφίας του περί ηθικής. Ο Χιουμ πιστός στον εμπειρισμό και τον νατουραλισμό²⁹ του υποστηρίζει ότι η μέθοδος αναζήτησης και εύρεσης των αρχών της ηθικής είναι εμπειρική και επαγγειλική. Υποστηρίζει επίσης ότι για να βγάλουμε συμπεράσματα περί της ηθικής δεν πρέπει να ξεκινάμε από μια γενική /αφηρημένη αρχή/βάση, αλλά οφείλουμε να διεξάγουμε συστηματική παρατήρηση στον -χώρο/ χρόνο των πολλών και ποικίλων φαινομένων εκδήλωσης της ανθρώπινης φύσης. Ισχυρίζεται επίσης ότι μόνο με ορθολογικό τρόπο μπορούμε να εξάγουμε σωστά συμπεράσματα. Στον μεγάλο Σκώτο φιλόσοφο Χιουμ οφείλουμε την κλασσική διαπίστωση ότι «οι ηθικές αξίες» είναι το προϊόν των ηθικών αισθημάτων (moral sentiments) τα οποία είναι εγγενή και φυσικά στον κάθε άνθρωπο. Τα ηθικά αισθήματα συνιστούν πρωταρχικό κίνητρο της ηθικής των ανθρώπων και της κοινωνίας του. Τα ηθικά αισθήματα ορίζονται ως το κοινό καλό και στην κοινωνική του γενίκευση το «αμοιβαίο κοινωνικό συμφέρον» της ανθρώπινης κοινωνίας. Τα «ηθικά αισθήματα» κατά τον Χιουμ είναι τα έμφυτα στοιχεία ηθικής του ανθρώπου που του προσδίδουν χαρά και ευαρέσκεια όταν προκαλούν τον έπαινο και την επιβεβαίωση των συναθρώπων του, ή τον πόνο, τον φόβο και τη δυστυχία όταν προκαλούν την αποδοκιμασία και ενδεχομένως επισύρουν την τιμωρία εναντίον του.

Τα «πρωταρχικά ηθικά συναισθήματα» κατά τον Χιουμ είναι η χαρά, η ελπίδα, η δημιουργικότητα, η αγάπη και η αλληλεγγύη. Ενώ προκύπτουν στη συνέχεια αυτά που θεωρεί ανήθικα συναισθήματα(immoral sentiments) όπως για παράδειγμα ο φόβος, το άγχος, η παραίτηση, η ζήλεια και ο φθόνος. Στο ηθικό πεδίο ο Χιουμ υποστήριζε ότι το ηθικά ορθό δεν προκύπτει από τον λόγο (τη σκέψη/λογική, τον νου) αλλά προέρχεται από το εγγενές ενδιαφέρον του καθενός για την

²⁸ : Προσβάσιμο στον σύνδεσμο <https://oll.libertyfund.org/title/bigge-a-treatise-of-human-nature>

²⁹ Νατουραλισμός: η εξομοίωση όλων των φαινομένων, όλων των μορφών της πραγματικότητας (ψυχικής, κοινωνικής, ιστορικής, πολιτιστικής κλ.π, με την φυσική πραγματικότητα: «λεξικό» ο.π. σ.256.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: “Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

ευτυχία και τη γενική/κοινωνική ευημερία. Το απώτατο ηθικό καλό κατά την άποψή του είναι η καλοσύνη και η αγάπη, δηλαδή το ανιδιοτελές ενδιαφέρον για τη γενική ευημερία όλων των ανθρώπων και της κοινωνίας ως σύνολο, το οποίο ο Χιουμ θεωρούσε συνώνυμο και προϋπόθεση της ανθρώπινης ευτυχίας. Για τον Χιουμ η ηθικότητα και το αντίθετό της η φαυλότητα, είναι οι προβολές των ανθρώπινων ηθικών αισθημάτων ως αυτονόητη αρχή. Στη συνέχεια και αφού τα ηθικά αισθήματα υποστούν εξεργασία μέσω νοημοσύνης καθίστανται προϊόντα ηθικής αξιολόγησης και μέσω νοημοσύνης, δημιουργούν τις ηθικές αξίες και τελικά την ηθική. Λεπτομερέστερα ο Χιουμ Υποστήριζε ότι τα ηθικά αισθήματα ως εγγενή/έμφυτα στοιχεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς δημιουργούν την φυσική ροπή και προδιάθεσή του προς την ηθική ενώ αποτελούν το πρωταρχικό αίτιο και απόλυτο κίνητρο της ηθικής του. Είναι η προδιάθεση που δημιουργεί τις αξίες οι οποίες στον χρόνο μέσω του νου επεξεργάζονται τα γεγονότα της εμπειρίας, για να επιλεχθεί τελικά η ηθική που υιοθετείται ως ηθική δράση των ανθρώπων. Υπό αυτή την έννοια, τα ηθικά αισθήματα συνιστούν το πρωταρχικό κίνητρο για να τεθούν οι στόχοι/σκοποί της ανθρώπινης ηθικής δράσης. Σε δεύτερο χρόνο μέσω της λογικής και γενικότερα της νοημοσύνης από ένα πλήθος διαθέσιμων εμπειριών που προηγήθηκαν επιλέγεται η ηθική δράση που θα θεωρηθεί καταλληλότερη, προκειμένου να ικανοποιηθούν με τον καλύτερο τρόπο οι σκοποί και στόχοι που έχει θέσει η λογική. Για τον Χιουμ αυτή η διαδικασία αποτελεί την υλική/πραγματική βάση της ηθικής προκειμένου να επιτευχθεί το κοινό καλό και το «αμοιβαίο κοινό κοινωνικό συμφέρον».

Ας σημειωθεί ότι είναι πολύ πιθανό ο Χιουμ και ο ένθερμος θαυμαστής του ο Δαρβίνος πιθανόν να είχαν συζητήσει τις βαθύτερες φιλοσοφικές προεκτάσεις στην ευρύτερη θεωρητική θεμελίωση της εξελικτικής θεωρίας του Δαρβίνου περί εξέλιξης μέσω φυσικής επιλογής. Αυτό το πιθανό γεγονός είναι ίσως ένας από τους μείζονες παράγοντες που θεωρητικοί και φιλόσοφοι της Βιολογίας μέχρι τις μέρες μας, αρνούνται ή εκφράζουν σκεπτικισμό και επιφυλακτικότητα σχετικά με την θεωρητική/φιλοσοφική συνέπεια ή ακόμη περισσότερο την απόρριψη της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης^{30, 31}. Βεβαίως την περίπτωση της κατά Χιουμ εκδοχής περί φυσιοκρατικής πλάνης, ο σκεπτικισμός και οι επιφυλάξεις ανάμεσα σε φιλοσόφους της βιολογικής επιστήμης είναι σπάνιος ή στην πραγματικότητα δεν υφίστανται. Ως εκ τούτου η φιλοσοφική θεώρηση περί ηθικής του Χιουμ ανάμεσα στου θεωρητικούς της βιολογίας είναι ευρέως αποδεκτή. Αντίθετα στην εκδοχή της φυσιοκρατικής πλάνης όπου ο Μουρ θεωρεί την ηθική εκτός φύσης, είναι εξαιρετικά σπάνιο να βρεθεί θεωρητικός βιολόγος που να συμφωνεί μαζί του. Ένα ζήτημα που θα συζητηθεί εκτενέστερα στο αντίστοιχο κεφάλαιο που γίνεται λόγος περί της αρμονικής ένταξης των φιλοσοφικών απόψεων του Χιουμ περί ηθικής, στο πλαίσιο του σύγχρονου Δαρβινικού πρότυπου της εξέλιξης μέσω φυσικής επιλογής.

³⁰ Alex Walter, 2006: Academia Edu Evolutionary Psychology the Anti-naturalistic Fallacy σελ. 33-48 προσβάσιμο στον σύνδεσμο: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/147470490600400102>

³¹ Oliver Curry (2006) Centre Research Associate, Centre for Philosophy of Natural and Social Science, London School of Economics, Uk: “Who’s Afraid of the Naturalistic Fallacy?”: Evolutionary Psychology, [human-nature.com/ep – 2006](http://human-nature.com/ep-2006), σελ. 234-247 προσβάσιμο στον σύνδεσμο: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/147470490600400120>

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Σε συνέχεια της της παραπάνω προσέγγισης τα ανθρώπινα ηθικά αισθήματα του Χιουμ προκαθορίζουν τι είναι επιθυμητό, τι είναι αυτό που έχει «αξία» ώστε τελικά να καθοριστεί τι είναι αυτό που συνιστά το ηθικό, για να γίνει αποδεκτό προκειμένου να υλοποιηθεί το κοινό καλό και το «αμοιβαίο κοινωνικό συμφέρον». Μέσα από αυτή τη συνέχεια θεωρητικής σκέψης ο Χιουμ αναδεικνύει «τη «συμπάθεια/αντιπάθεια» ως τα κυρίαρχα συναισθήματα αφενός της υποστήριξης/ συνεργασίας/αλληλεγγύης μεταξύ των ανθρώπων και αφετέρου του ανταγωνισμού και της αντιπαλότητας, ως τους σημαντικότερους παράγοντες συγκρότησης/αποδόμησης των κοινωνιών του ανθρώπου. Με αυτό τον τρόπο ο Χιουμ περιγράφει τα θεμέλια της επιβίωσης και της συνέχειας/αναπαραγωγής του ανθρώπου ως διακριτό φυσικό είδος στο διηνεκές. Στην πραγματικότητα ο Χιουμ ανάγει την ηθική ως αυτοσκοπό της κοινωνικής συγκρότησης και ευημερίας. Το «ηθικό αίσθημα» των ανθρώπων και η φυσική τους ροπή προς την ηθική που ο Χιουμ το περιέγραψε ως προβολή των επιθυμιών του οι οποίες μέσω της λογικής επεξεργασίας παρόμοιων εμπειριών σε παρόμοιες περιστάσεις, συνθέτουν ηθικές αξίες και τελικά την Ηθική. Είναι ξεκάθαρο και ο Χιουμ διευκρίνισε ικανοποιητικά, ότι η λογική/νοημοσύνη χωρίς τις επιθυμίες και τα «ηθικά αισθήματα», δεν μπορεί -από μόνη της- να παραγάγει ούτε ηθικές αξίες ούτε πολύ περισσότερο ηθική και ηθικά συστήματα. Ο Χιουμ ισχυρίζεται περεταίρω ότι η συγκρότηση της ανθρώπινης φύσης συνίσταται στα «ηθικά αισθήματα ως» ως έμφυτη φυσική προδιάθεση αρχικά και κατόπιν στα αίσθημα ευθύνης που προκύπτουν τελικά από τον ανθρώπινο αναστοχασμό περί του κοινού καλού και «αμοιβαίου κοινωνικού συμφέροντος». Επομένως η αρετή και η κακία για τον Χιουμ έχουν να τουραλιστική βάση και συγκρίνονται με τους ήχους τα χρώματα, τη ζέστη και το κρύο, τα οποία δεν είναι ιδιότητες των αντικειμένων, αλλά αντιλήψεις του νου μέσα στα όρια των ικανοτήτων του. Συμπληρωματικά οι ηθικές απόψεις του Χιουμ παρομοιάζονται σχετικά όμοιες με τις φιλοσοφικές απόψεις περί ηθικής του Τόμας Χομπς (Thomas Hobbes 1588- 1679). Η ηθική φιλοσοφία του Χομπς εγωιστικό σύστημα ή «selfish system» όπως επικράτησε να αποκαλείται αργότερα χαρακτηρίζεται από τον ηθικό νατουραλισμό ο οποίος στηρίζεται στη κεντρική παραδοχή της φιλοσοφίας του ότι η ανθρώπινη φύση καθορίζεται ουσιαστικά από τα εγωιστικά του κίνητρα του ανθρώπου και από την ορμή του για αυτοσυντήρηση/επιβίωση. Ωστόσο οι διαφορές περί της φιλοσοφικής ηθικής των Χιουμ και Χομπς είναι δυσδιάκριτες. Στην ουσία τους δεν διαφωνούν ως προς το νόημα και τη λειτουργία της ηθικής αλλά διαφωνούν κυρίως, σε ότι σχετίζεται με την οντολογική κατάσταση των ηθικών αισθημάτων του ανθρώπου. Με τον Χομπς να προσδίδει υπερτιμημένη και μάλλον μονόπλευρη αξία στα ανταγωνιστικά αισθήματα επιβίωσης μέσα από την αντιπαλότητα και την ισχύ του δυνατότερου στην εγκαθίδρυση ηθικών συστημάτων του ανθρώπου. Κριτικές προσεγγίσεις της ηθικής του Χομπς κάνουν λόγο για την απαισιοδοξία και τον καθοριστικό επηρεασμό της φιλοσοφίας του περί ηθικής στην ταραγμένη και αβέβαιη εποχή στην οποία έζησε και δραστηριοποιήθηκε φιλοσοφικά. Το αναμφίβολα σπουδαιότερο έργο του Λεβιάθαν (1651) είναι χαρακτηριστικό από αυτήν την άποψη.

Η αναζήτηση των αιτιών/κινήτρων στην ηθική για τον Χιουμ όσο αναγκαία και αναπόφευκτη είναι άλλο τόσο για τον ίδιο πρέπει να καταλήγει κάπου. Να καταλήγει δηλαδή σε ένα τέλος (σκοπό/κίνητρο) υπερβαίνοντας τα διαδοχικά αίτια μιας ατέρμονης αιτιότητας. Αυτό το τέλος πιστοποιείται όταν οδηγούμαστε στην απώτερη αιτία τον τελικό σκοπό που είναι προφανής εμπειρικά. Η απώτερη αιτία πρέπει επίσης να θεωρείται κατά το δυνατόν ευρύτατα αποδεκτή και εύκολα αντιληπτή.

Ένα παράδειγμα αυτής της θεώρησης είναι η ακολουθία αιτιών/σκοπού στην ερώτηση: Γιατί πρέπει να γυμνάζομαι; Η απάντηση μπορεί ενδεχομένως να είναι: γιατί αυτό προάγει την υγεία μου. Σε μια επόμενη αιτιώδη ερώτηση: γιατί να ενδιαφέρομαι για την υγεία μου; Η τελική

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

απάντηση μπορεί να είναι: «για να αποφύγω τον πόνο και τις ταλαιπωρίες, μιας πιθανής ασθένειας». Κατά τον Χιουμ η ερώτηση γιατί να αποφύγω τον πόνο και την ταλαιπωρία; Θεωρείται πλεονασμός και άχρηστη ερώτηση, άνευ νοήματος και περιεχομένου: Έτσι ώστε η απάντηση γυμνάζομαι για να φροντίσω την υγεία μου αποτελεί ένα τέλος και οποιαδήποτε περαιτέρω ερώτηση επ' αυτού θεωρείται άχρηστη και άδεια νοήματος. Βεβαίως η θέση αυτή δεν έχει άμεση σχέση με την ίδια την ηθική, αλλά μέσω αυτής ο Χιουμ υποστήριζε ότι θα πρέπει πάντα να υφίσταται ένα τέλος σχετικά με ατέρμονες αναζητήσεις περί σκοπών/αιτιών και κινήτρων της ηθικής πράξης. Η αναζήτηση της αιτίας παίρνει ένα τέλος όταν ο σκοπός θεωρείται αυτονόητος, έτσι που ο σκοπός κατά κάποιο τρόπο καθίσταται «αυτοσκοπός» και περιπτεύει κάθε άλλη συζήτηση. Για την φιλοσοφική θεώρηση του Χιουμ το παράδειγμα της ερώτησης «γιατί να μοιραστεί κάποιος το ψωμί του με τον γείτονα» η απάντηση εξαρτάται από τα συναισθήματα που τρέφει ο οποιοσδήποτε για τον γείτονά του: Τρέφει συναισθήματα συμπάθειας τα οποία υπερτερούν; προσδοκά τον έπαινο και την επιβεβαίωση μέσα από την βοήθειά του προς τον γείτονα; Θα μοιραστεί το ψωμί του με χαρά, Κυριαρχείται από αντιπάθεια; Αντιζηλία; Κυριεύεται από φόβο, άγχος, φθόνο; Δεν θα μοιραστεί τίποτε με τον γείτονά του και ενδεχομένως να τον βλάψει στην πρώτη ευκαιρία, στερώντας του κάθε δυνατότητα ακόμη και για ένα κομμάτι ψωμί, που ούτε καν ανήκει στον ίδιο. Για τον Χιούμ η διάκριση αυτού που «πρέπει» να υπάρχει (ηθική) και αυτού που όντος υπάρχει («είναι» αντιστοιχεί στη διάκριση της ηθικής αξίας από το απλό γεγονός. Στις προτάσεις του «πρέπει» ο ομιλητής δεν προβαίνει σε περιγραφές γεγονότων που μπορεί να είναι αληθείς ή ψευδείς, αλλά σε αξιολογήσεις πράξεων ηθικής σημασίας³². Βαθύτερες αναλύσεις του Χιουμ και εκ των υστέρων διευκρινίσεις του ίδιου σε μεταγενέστερα φιλοσοφικά του έργα μετά το μνημειώδες έργο του *Treatise on Human Nature*, ανέδειξαν ότι ο Χιουμ δεν εννοούσε σε καμία περίπτωση ότι το «είναι» και το «πρέπει» συνιστούν εκ προοιμίου άσχετα πράγματα χωρίς καμία συνάφεια μεταξύ τους. Ο ισχυρισμός του συνιστούσε απλά την ανάδειξη της σημαντικής παρατήρησης ότι για την μετάβαση από τα γεγονότα στις ηθικές αξίες πρέπει να υπάρχει πάντα η αιτιολόγηση και η παρουσίαση του αίτιου/κινήτρου, δηλαδή το αριστοτελείο κινούν αίτιο, έτσι ώστε σε κάθε περίπτωση η ετερότητα των νοημάτων του «είναι» και του «πρέπει» να βρίσκει οπωσδήποτε κάποια «γέφυρα» εύλογης εξήγησης, μια φιλοσοφική πεποίθηση που σχετίζεται και εξηγεί την ανάγκη μετάβασης από το «είναι» στο «πρέπει». Αυτή η φιλοσοφική θέση του Χιουμ συνιστά σταθμό στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και διαδόθηκε ευρύτατα. Έτσι το «πως πρέπει να είναι ο κόσμος» για τον Χιούμ αποτελεί πρόταση η οποία περιέχει ηθική αξιολόγηση και συνεπώς ηθική, ενώ η πρόταση «έτσι είναι ο κόσμος» συνιστά πρόταση περιγραφική, κενή από κάθε ηθικό περιεχόμενο. Για τον Χιουμ επομένως η απόφανση (ενδεχομένως μετά από παρατήρηση) -σωστή ή λαθεμένη- ότι όλοι οι άνθρωποι είναι «ηδονιστές», δεν μπορεί να σημαίνει και είναι παράλογο να σημαίνει πως «όλοι οι άνθρωποι θα έπρεπε ή θα πρέπει να ακολουθούν την «ηδονιστική φιλοσοφία». Όλοι οι ηδονιστές φιλόσοφοι κατά τον Χιουμ υπέπεσαν στην ίδια παγίδα σκέψης που παρασύρει το αγεφύρωτο -από μόνο του- νοηματικό χάσμα, μεταξύ του «είναι» και του «πρέπει»: Γιατί «το πώς είναι ένα πράγμα» δεν μπορεί να μας πει τίποτε, για το πως «θα έπρεπε ή θα πρέπει να είναι» αυτό το πράγμα. Η κριτική του Χιουμ είχε μεγάλη επιτυχία ως προς την αμφισβήτηση και εξουδετέρωση του ηδονισμού ως φιλοσοφική θεωρία που για τον ίδιο δεν στηρίζεται στη λογική και τη φιλοσοφική συνέπεια. Ως εκ τούτου η φιλοσοφία του ηδονισμού μετά τη φιλοσοφική ερμηνεία του Χιουμ περίπετε σε ανυποληψία και αμφισβήτηση.

³² «Ηθική φιλοσοφία» Θ.Ν. Πελεγρίνης σελ.27

Εν τούτοις ο ισχυρισμός του Χιουμ για την ανάγκη λογικής επεξήγησης ή «νοηματικής εξουδετέρωσης» του χάσματος μεταξύ του -«είναι» και του «πρέπει»- δημιουργούσε ερωτηματικά και ζητήματα σημειολογικού χαρακτήρα ιδιαίτερα στον κόσμο της σύγχρονης γλωσσολογίας και φιλοσοφίας. Επιπλέον άφηνε ανεξήγητο το γεγονός ότι αυτό που παρατηρείται μέσω ης εμπειρίας «το είναι» δηλαδή, δεν μπορεί να προκύπτει ευκαιριακά από τύχη επειδή αποτελεί αντικείμενο εξελικτικών διαδικασιών. Κατά συνέπεια το «πρέπει» κρίνεται από το αν συμβάλει στην επιβίωση/αναπαραγωγή του είδους που μελετάται. Από αυτή την άποψη «είναι» και «πρέπει», κατά κάποιο τρόπο εξυπηρετούν το ένα το άλλο έχουν συνάφεια και δεν συνιστούν άσχετα μεταξύ τους πράγματα.

Στη συνέχεια των κριτικών διερευνήσεων που ακολούθησαν αρκετοί ερευνητές/φιλόσοφοι προσπάθησαν είτε να παρουσιάσουν τη θεώρηση του Χιουμ στην -μη δογματική της ισχύ, (όχι σαν νόμο δηλαδή) και να αποδεχτούν την νοηματική πρόκληση της απόπειρας να συνθέσουν μια πρόταση του «πρέπει» κατευθείαν από μια πρόταση του «είναι». Στην πραγματικότητα από την εποχή της διατύπωσης της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης από τον Χιουμ πολλοί φιλόσοφοι/ερευνητές προσπάθησαν να συνθέσουν μια πρόταση του «πρέπει», που να συνάγεται «κατευθείαν» από μια πρόταση του «είναι». Σ' αυτό το πλαίσιο μπορεί να αναφερθεί ως χαρακτηριστικό παράδειγμα η τελευταία -αποτυχημένη εν πολλοίς- απόπειρα του Αμερικανού φιλόσοφου John Searl [1932-1991]. Ο Σερλ αποπειράθηκε³³ να συναγάγει με έμμεσο τρόπο μια τέτοιου τύπου ηθική πρόταση. Αποδείχθηκε ωστόσο ότι όλες οι προκείμενες του Σερλ υπέκρυπταν προτάσεις του «πρέπει» από συνδηλώσεις του «είναι»³⁴ αποτυγχάνοντας επομένως να δείξει ότι είχε αρχικά υποθέσει. Ότι είναι δυνατό δηλαδή να εξαχθεί μια πρόταση του «πρέπει» κατευθείαν» από μια πρόταση του «είναι».

Στην πραγματικότητα με τον τρόπο του ο Σερλ επιβεβαίωσε τη στέρεα λογική και τη συνοχή της φιλοσοφικής θεώρησης του Χιουμ, ενισχύοντας τελικά την ορθότητα της πεποίθησής του περί νοηματικής ετερότητας των όρων «είναι» και «πρέπει»: την ιδέα που συνιστά το θεμελιακό στοιχείο της θέσης του περί φυσιοκρατικής πλάνης. Βεβαίως η νοηματική ετερότητα μεταξύ των προτάσεων του «είναι» και του «πρέπει» δεν σημαίνει ότι δεν υφίσταται απολύτως καμία σχέση μεταξύ τους. Αυτός ο ισχυρισμός είναι άτοπος και αυθαίρετος. Για παράδειγμα η πρόταση: το ηθικό μου καθήκον (έχω υποχρέωση) απέναντι σε κάποιον ότι πρέπει να τηρήσω την υπόσχεση μου και να του γράψω (πρόταση του πρέπει). Η συγκεκριμένη πρόταση προϋποθέτει κατ' ανάγκην, ότι πράγματι έχω υποσχεθεί να του γράψω (πρόταση του είναι). Αν δεν το έχω υποσχεθεί είναι παράλογο να ισχυριστώ ή να μου αποδοθεί υποχρέωση να του γράψω. Εξυπακούεται ότι δεν «θα είμαι επίσης υποχρεωμένος να του γράψω», αν ζω σε μια κοινωνία όπου οι υποσχέσεις δεν είναι αναγκαίο να τηρούνται. Αυτό το επιχείρημα στην κατά τη συνθήκη προϋπόθεση του Χιουμ απαιτεί τη διαμεσολάβηση μιας «μείζονος προκείμενης», που απαιτείται για να εξηγήσει /εξουδετερώσει το νοηματικό χάσμα μεταξύ προτάσεων του «πρέπει» και του «είναι». Μια πρόταση που αντιπροσωπεύει ενδεχομένως η διατύπωση της καθολικής πρότασης (που αποτελεί την νοηματική γέφυρα) είναι ότι «όλοι οι άνθρωποι έχουν υποχρέωση και συνιστά αυτονόητο να τηρούν τις υποσχέσεις τους».

³³ Στο βιβλίο του «ηθική φιλοσοφία» του ο Θ.Ν. Πελεγρίνης ο.π, αναπτύσσει το θέμα στις σελ. 32-45.

³⁴ Γιώργος Μαραγκός «Βιοηθική ανθρωπολογικές προϋποθέσεις» στο Θέματα βιοηθικής, επιστημονική επιμέλεια Σταυρούλα Τσινόρεμα, Κίτσος Λούης Λευτέρης Ζούρος Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης 2009 σελ. 499.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Ωστόσο η φιλοσοφική πεποίθηση του Χιουμ σχετικά με το χάσμα μεταξύ «είναι» και «πρέπει» έχει ξεκάθαρο νατουραλιστικό θεμέλιο. Το κίνητρο του περί ηθικής είναι φυσικό επειδή συνιστά το κοινό καλό και τη αμοιβαία κοινωνική αφέλεια και όχι γενικά και αφηρημένα επειδή είναι φυσικό. Αυτό το ηθικό κίνητρο με τη σειρά του οδηγεί στην διατήρηση και τη συνέχεια των ανθρώπινων κοινωνιών. Ο «κανόνας του Χιουμ» ή η «γκιλοτίνα του Χιουμ» όπως ονομάστηκε αργότερα ακριβώς για να αναδειχθεί η διάσταση του ξεκάθαρου κριτηρίου, έθετε έκτοτε το θεμέλιο της κριτικής για κάθε φιλοσοφική θεώρηση περί ηθικής.

Αντίθετα όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι πεποιθήσεις του Μουρ περί «φυσιοκρατικής χίμαιρας» διαφέρουν σημαντικά δεν μπορούν να θεωρηθούν και δεν είναι ταυτόσημες με αυτές του Χιουμ. Στην πραγματικότητα οι φιλοσοφικές απόψεις περί ηθικής, του Χιουμ και του Μουρ είναι εκ διαμέτρου διαφορετικές. Σε ότι αφορά στο περιεχόμενο αλλά και την μεθοδολογία τους.

Με αφετηρία το χάσμα μεταξύ του «είναι» και του «πρέπει» που εξέφρασε φιλοσοφικά ο Χιουμ και έγινε απαράβατος φιλοσοφικός κανόνας, ο Άγγλος ιδεαλιστής και μεταφυσικός φιλόσοφος του 20ου αιώνα G.E Moore [1873-1958] στο έργο του *Principia etica* [1903] επέκρινε ορισμένα στοιχεία της ηθικής θεωρίας του Herbert Spencer (1820-1903): σημειώνοντας³⁵ «το να λέει κανείς ότι κάτι είναι εξελιγμένο και την ίδια στιγμή να ισχυρίζεται ότι αυτό είναι κάτι καλό/ηθικό, επειδή είναι εξελιγμένο πρόκειται για δύο εντελώς διαφορετικά πράγματα εκτός και αν καλό/ηθικό σημαίνει εξελιγμένο, πράγμα που είναι καταφανώς αυθαίρετο και εσφαλμένο». Στην ίδια κατεύθυνση συνεχίζει ο Μουρ «όποιος συλλογίζεται με αυτόν τον τρόπο παρουσιάζει δηλαδή μια κατάσταση πραγμάτων *etat de fait* ως το ισοδύναμο του καλού, διαπράττει την επονομαζόμενη από τον ίδιο «νατουραλιστική χίμαιρα» εκφράζοντας με πιο καυστική/ κατακριτική ορολογία την αντίθεσή του εναντίον κάθε νατουραλιστικής προσέγγισης στην Ηθική. Στην ίδια φιλοσοφική κατεύθυνση ο Μουρ κατακρίνει τον ηδονισμό ως υπολειπόμενο λογικής ορθότητας και φιλοσοφικής συνέπειας. Για τον Μουρ ο ηδονισμός συνιστά εσφαλμένη φιλοσοφική θεώρηση και θα πρέπει να εγκαταλειφθεί οριστικά.

Η φιλοσοφική προσέγγιση του Μουρ όπως προκύπτει από το δημοσιευμένο φιλοσοφικό του έργο, δύο αιώνες περίπου μετά το έργο του Χιουμ υποστηρίζει ότι η ηθική εκ προοιμίου είναι εκτός αισθήσεων, εμπειρίας και φύσης, προσβάσιμη αποκλειστικά και μόνο στον ανθρώπινο νου/ πνεύμα. Η ηθική για τον Μουρ συνιστά δημιούργημα του νου. Πρόκειται για φιλοσοφική πεποίθηση που δημιουργεί ερμηνείες μεταφυσικής αιτιολόγησης της ηθικής μέσω διαίσθησης, αποκάλυψης και πίστης, ευνοώντας σαφώς θρησκευτικές προσεγγίσεις της ηθικής. Για ορισμένους επικριτές της φιλοσοφίας του η προσέγγιση αυτή, άφηνε περιθώρια ακόμη και για υπερφυσικές ερμηνείες (π.χ. το ανθρώπινο πνεύμα «είναι ελεύθερο» να δημιουργεί τους δικούς του φανταστικούς ακόμη και υπερφυσικούς, «μαγικούς» κόσμους). Σε μεταγενέστερες ωστόσο διευκρινήσεις του Μουρ μετά το μνημειώδες έργο του *Principia etica*, και σε απαντήσεις στις κριτικές που δέχτηκε για τις σαφώς αντινατουραλιστικές του απόψεις περί ηθικής, αλλά και μετά από τη βαθύτερη μελέτη του έργου του, αποδείχτηκε ότι ο Μουρ χρησιμοποιούσε με ένα ιδιαίτερο τρόπο την έννοια του φυσικού³⁶. Χρησιμοποιούσε δηλαδή τις έννοιες του «φυσικού» και του «μη φυσικού»

³⁵ «Ιστορία της Φιλοσοφίας» Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης Αθήνα 1979:μετάφραση Μ. Παπά σελ.43.

³⁶ Oliver Curry2006: Who's Afraid of the Naturalistic Fallacy? Centre Research Associate, Centre for Philosophy of Natural and Social Science, London School of Economics, UK σελ. 239, προσβάσιμο στον σύνδεσμο: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/147470490600400120>

με ένα δικό του σχετικά αυθαίρετο τρόπο: «his somewhat idiosyncratic use of the term “natural» for Moore the opposite of “natural” is “intuitive” not “supernatural». Εν προκειμένου ο Μουρ τοποθετούσε την ηθική εκτός φυσικού αλλά στην έννοια του μη-φυσικού, απέδιδε το διαισθητικό και το ενστικτώδες. Η διευκρίνιση αυτή αποκλείει μεν την έννοια του υπερφυσικού(μαγικού) ως έννοια που ενδεχομένως απέδιδε ο Μουρ στην ηθική αλλά οι μελετητές του εκτιμούν σωστά, πως έτσι και αλλιώς ο ίδιος έθετε εκτός των φυσικών πραγμάτων την ηθική. Ο ισχυρισμός των υποστηρικτών του ότι είχε αποδείξει αυτή τη θέση, είναι το προϊόν της φαντασίας και της πίστης τους σε αυτόν. Τέτοια απόδειξη στο έργο του «*Principia etica*» απλώς δεν υπάρχει. Δεν υπάρχει επίσης ούτε ως ατομική δήλωση υποστήριξης σε κάποια υποτιθέμενη απόδειξή του, περί μη-φυσικής υπόστασης της ηθικής. Η φιλοσοφική πεποίθηση του Μουρ αμφισβητεί και απορρίπτει τη θέση ότι η φύση έχει οποιαδήποτε σχέση με την ηθική, τοποθετώντας την σαφώς εκτός των φυσικών πραγμάτων αποδεχόμενος άμεσα εν προκειμένω τον Δυϊσμό, της φιλοσοφικής θέσης που υποστηρίζει ότι «άλλο» πράγμα ο άνθρωπος και η ηθική του και «άλλο» η φύση, φιλοσοφική άποψη ευρέως διαδεδομένη και αποδεκτή όχι μόνο στην εποχή του.

A5: Οι κριτικές της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης εναντίον άλλων φιλοσοφιών περί ηθικής και του Επικουρισμού.

Η κριτική του Χιουμ εναντίον του ηδονισμού ως εσφαλμένη και αυθαίρετη φιλοσοφία περί ηθικής είχε ευρεία ανταπόκριση ανάμεσα σε φιλοσόφους και ειδικά ανάμεσα στους ακαδημαϊκούς κύκλους της φιλοσοφίας και ιδιαίτερα στην περιοχή των ανθρωπιστικών σπουδών. Το αποτέλεσμα ήταν η ηθική θεωρία του ηδονισμού αλλά και άλλες φιλοσοφικές θεωρήσεις περί ηθικής, όπως η ηθική θεωρία του ενστίκτου ή η αντίστοιχη του ωφελιμισμού και άλλες, να κριθούν ως υποπίπτουσες στη «φυσιοκρατική πλάνη» συνεπώς αναξιόπιστες και ότι έπρεπε να εγκαταλειφθούν. Σε ένα κλίμα αμφισβήτησης και απαξίωσης η φιλοσοφία του ηδονισμού δέχτηκε σοβαρό πλήγμα και συνοδεύτηκε από άρνηση, σκεπτικισμό και τελικά ανυποληφία. Σαν συνέπεια ο ηδονισμός όχι μόνο αμφισβήθηκε έντονα αλλά τέθηκε συνολικά υπό αίρεση, όχι μόνο για το ηθικό του περιεχόμενο αλλά και για τα ηθικά του κίνητρα. Τέθηκε δηλαδή το ερώτημα/πρόκληση για τον ηδονισμό αν πρόκειται για ηθική ή ανήθικη θεωρία. Για παράδειγμα αν ένας γιατρός κληθεί εσπευσμένα να φροντίσει κάποιον που κινδυνεύει σοβαρά και την ίδια στιγμή ο γιατρός αισθάνεται ότι επιθυμεί να παραστεί σε γλέντι φίλων του για να διασκεδάσει, η αδιαφορία του για τον ασθενή μπορεί να δικαιολογηθεί από την αποδοχή της ηδονιστικής ηθικής. Η αδιαφορία του γιατρού που ενδεχομένως μπορεί να στοιχίσει την ζωή ενός ανθρώπου συνεπώς κρίνεται ανήθικη. Επιπλέον, αν ένας τέτοιος υποτιθέμενος ηδονισμός γίνει καθολική συμπεριφορά όλων των Ιατρών χωρίς αμφιβολία μπορεί οδηγήσει στην πλήρη εξαφάνιση κάθε ιατρικής βοήθειας στο μέλλον. Επομένως μετά την υλοποίηση του ηδονισμού στην πράξη, ο ρόλος των Ιατρών και της Ιατρικής στο ατομικό και το κοινωνικό πεδίο ακυρώνεται εντελώς. Οι κριτικές αυτού του τύπου ολοφάνερα εχθρικές και καταδικαστέες, εξέθεταν τον ηδονισμό ως αμφιβόλου ηθικής φιλοσοφική θεωρία. Ωστόσο αν αυτή η κριτική εναντίον του ηδονισμού στέκει λογικά και φιλοσοφικά ισχύσει αποκλειστικά και μόνο για τις περιπτώσεις εφαρμογής του ακραίου ηδονιστικού φιλοσοφικού ρεύματος

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

με εκπρόσωπο τον Αρίστιππο τον Κυρηναϊκό³⁷ από την αρχαιότητα (435-355 π.Χ.) Ο Αρίστιππος ταύτιζε την ηδονή με την σωματική ηδονή και την σωματική απόλαυση της στιγμής, ενώ ισχυρίζοταν πως ο σκοπός της ζωής είναι η απόκτηση όλων των ηδονών όπως, όπου, και όταν εμφανίζονται χωρίς καμία διάκριση. Στην περίπτωση του Επικούρειου ηδονισμού η υποτιθέμενη ανηθικότητα, δεν έχει καμία πραγματική βάση, ή αποτελεί συκοφαντία της πραγματικής φιλοσοφικής θέσης του Επίκουρου σχετικά με το νόημα που έδινε ο ίδιος στον όρο ηδονή: ο Επίκουρος ήταν «μετριοπαθής ηδονιστής φιλόσοφος» κατά τον Θ. Πελεγρίνη³⁸. Ωστόσο η κριτική απέναντι στον Επίκουρο είναι εσφαλμένη όχι για λόγους μετριοπάθειας ή ακρότητας αλλά επειδή ο Επίκουρος έχει εντελώς διαφορετική άποψη περί ηθικής από τον Αρίστιππο. Ο Επίκουρος θεωρούσε την ηδονή όχι ως σκοπό αλλά το μέσο για την κατάκτηση του υπέρτατου σκοπού της μακάριας ευδαιμονίας και του «ευ ζην» γενικότερα. Λεπτομερέστερη παρουσίαση των απόψεων του Επίκουρου θα ακολουθήσει στο αντίστοιχο Β' κεφάλαιο περί ηδονής. Ο Επίκουρος κατακρίθηκε επίσης από τους κατήγορους/αρνητές του ηδονισμού ιδιαίτερα τους οπαδούς του Μουρ ότι δεν ενδιαφερόταν καθόλου «για αυτό που πρέπει να γίνει» αλλά μάλλον «για αυτό που γίνεται», το «είναι» δηλαδή. Η απόφανση αυτή όχι μόνο δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια αλλά προδίδει παντελή άγνοια του έργου του Επίκουρου και ακραία σύγχυση σχετικά με τη φιλοσοφία του. Με την ευκαιρία αυτή ας σημειώσουμε συνοπτικά: Η θέση του Επίκουρου συνίσταται στο ότι κανένα ζωντανό ον στον κόσμο δεν μπορεί να έχει άλλο σκοπό, εκτός από την ηδονή. Με σύγχρονους όρους η ηδονή του Επίκουρου ως περιεχόμενο απαιτεί την ικανοποίηση των αναγκών του έμβιου όντος (συμπεριλαμβανόμενου φυσικά του ανθρώπου) στη διατήρηση της εσωτερικής του ισορροπίας και τελικά στην ομοιόσταση του όπως πιθανόν θα ορίζαμε σήμερα μέσω της ορθής και συνειδητής διαχείρισης, υπολογίζοντας τούς διαθέσιμους φυσικούς ή άλλου είδους πόρους, τον κόπο που θα δαπανηθεί, τη διακινδύνευση για να αποκτηθούν κ.λπ, προσβλέποντα στην τελική ηδονή/ικανοποίηση που θα αποκτηθεί σε σταθερή και μόνιμη κατάσταση (καταστασιακή ηδονή). Για αυτό το λόγο επί του συγκεκριμένου η ηθική του Επίκουρου συνιστά, «σώφρονα διαχείριση» επιθυμιών, ολιγάρκεια, απεξάρτηση από περιττές επιθυμίες και επιδίωξη της αυτάρκειας προκειμένου το έμβιο ον (και φυσικά ο άνθρωπος) να βιώνει την ηδονή και την ελευθερία στις επιλογές τους σε σταθερή και όχι εφήμερη κατάσταση. Η φιλοσοφική του διδασκαλία επομένως συνιστά και καθοδηγεί στη λιτή χρήση κάθε είδους πόρου μέσα από τον αναστοχασμό των αναγκών και των επιθυμιών του. Το ηθικό σύστημα του Επίκουρου το δικό του «πρέπει» επομένως ισχύει και αφορά τα μέσα προς την επίτευξη του σκοπού. Το ότι η ηδονή για τον Επίκουρο είναι το μέσο για έναν υπέρτατο σκοπό, δεν σημαίνει ότι οι πηγές της ηδονής είναι ταυτόσημο αντικείμενο με την ίδια την ηδονή³⁹. Αυτό που πρέπει να πράττουμε σύμφωνα με τον Επίκουρο είναι να επιδιώκουμε αυτό που θα μας προκαλέσει την μεγαλύτερη και περισσότερο μόνιμη ηδονή σαν κατάσταση. Ωστόσο το «πρέπει» στην φιλοσοφία του δεν σημαίνει ότι είμαστε υποχρεωμένοι να ακολουθήσουμε έναν άκαμπτο ηθικό νόμο ενδεχομένως έξω ή πάνω από μας. Αυτό που χρειάζεται για τον Επίκουρο είναι η διαχείριση των επιθυμιών και των αναγκών μας με σωφροσύνη, ώστε να φτάσουμε στο σκοπό μας: την ευδαιμονία της μακαριότητας, ή αλλιώς στην υπέρτατη ηδονή, σε σταθερή μόνιμη κατάσταση. Αυτό

³⁷ Αρίστιππος ο Κυρηναϊκός: A.A Long «Ελληνιστική φιλοσοφία» Μετάφραση Στ. Δημόπουλος, Μ.Δραγώνα-Μονάχου. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1987 σε. 27-28.

³⁸ «Ηθική φιλοσοφία» Θ.Ν. Πελεγρίνης σελ. 22.

³⁹ A.A Long ο.π. π. σελ.111-115.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

που για τον Επίκουρο είναι η ηθική και καθορίζεται μοναδικά και ανεπανάληπτα από τον καθένα στον προσωπικό δρόμο του βίου του. Στο Β' κεφάλαιο θα συζητηθεί διεξοδικότερα το περιεχόμενο την έννοιας της ηδονής και η θέση της στην φιλοσοφική ηθική του Επίκουρου.

A6: Η υπέρβαση της φυσιοκρατικής πλάνης από τον Immanuel Kant.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί η πεποίθηση περί φυσιοκρατικής πλάνης των Χιουμ/Μουρ δεν είναι ταυτόσημες. Εν τούτοις περιλαμβάνουν έναν κοινό στοιχείο το οποίο έγινε εμφανές μόνο μετά την παρουσίαση της ηθικής φιλοσοφίας του Ιμ. Καντ. Στην φιλοσοφία περί ηθικής των Χιουμ/Μουρ δεν παρουσιάζεται η θεμελιώδης αναφορά και η ηθική αξιολόγησης του φορέα ηθικής, δηλαδή του υποκειμένου της ηθικής πράξης. Η ύπαρξη ενός ηθικού υποκείμενου ως φορέα της ηθικής πράξης, ο οποίος αξιολογεί και επιλέγει την ηθική πράξη για τον εαυτό του για να μπορεί στη συνέχεια να αξιολογήσει την ηθική άλλων. Στη φιλοσοφική προσέγγιση των δύο φιλοσόφων ο φορέας της ηθικής πράξης απουσιάζει. Επομένως, ούτε το αιτιολογημένο «είναι» αυτό που οδηγεί στην ηθική κατά την σκέψη του Χιουμ, ούτε πολύ περισσότερο η γενική άρνηση της σχέσης ηθικής και φύσης του Μουρ συνιστούν ικανές και αναγκαίες προϋποθέσεις ώστε να καταστεί δυνατή η ηθική βάση της ευθύνης που αντιστοιχεί στο υποκείμενο/ φορέα της. Η ηθική ευθύνη της πράξης δεν αντιμετωπίζεται και δεν αποτελεί θέμα φιλοσοφικής διερεύνησης ούτε για τον Μουρ ούτε για τον Χιουμ. Αυτό το κενό, ανάμεσα σε άλλα κάλυψε κυρίως η ηθική φιλοσοφία του Immanuel Kant (1724). Ο Καντ αφού αντικατέστησε το παραδοσιακό ηθικό ερώτημα «τι πρέπει να πράττω;» με το ερώτημα «πως πρέπει να συμπεριφέρομαι;» μετατόπισε την ηθική, στην ευθύνη(καθήκον) που σημαίνει ότι το άτομο/πρόσωπο που δρα πρέπει να αναλαμβάνει και την ευθύνη της πράξης του και παράλληλα να είναι σε θέση να αξιολογεί και να κρίνει την ηθική των άλλων. Έτσι απορρίπτεται ως περιττή και ανώφελη η αναζήτηση περί ηθικής ορθότητας στο περιεχόμενο του όρου «πράττω». Ο συγκεκριμένος όρος οδηγεί αναπόφευκτα και μοιραία σε περιγραφικού τύπου κρίσεις και από εκεί σχεδόν αναπόφευκτα στη «φυσιοκρατική πλάνη». Η φυσιοκρατική πλάνη είναι άσχετη και δεν αφορά την φιλοσοφία περί ηθικής του Καντ. Επομένως η φιλοσοφία του Καντ θεωρείται ότι υπερβαίνει τη φυσιοκρατική πλάνη καθιστώντας την περιττή, με ένα μοναδικά δημιουργικό τρόπο. Η καντιανή θεωρία θεμελίωσε την ηθική στον ανθρώπινο λόγο την ελεύθερη βούληση και τελικά στην συνείδηση του ίδιου του ηθικού υποκειμένου. Έκτοτε, τουλάχιστον στο φιλοσοφικό πεδίο της ηθικής πράξης, το κίνητρό της δεν μπορεί να τοποθετηθεί έξω ή πέραν της ανθρώπινης συνείδησης και του ανθρώπινου λόγου. Για τον Καντ η ελεύθερη βούληση είναι η μόνη συνθήκη η οποία μπορεί να θεμελιώσει την ανθρώπινη ηθική. Η μοναδική περίπτωση για τον Καντ όπου μια πράξη αποκτά ηθικό νόημα και αξία, εκπορεύεται από την ελεύθερη βούληση του ηθικού υποκειμένου: να θέλει δηλαδή κάποιος και να επιδιώκει συνειδητά η πράξη του να είναι ηθική -και τίποτε άλλο-. Το ηθικό χρέος (καθήκον) κατά τον Καντ δεν κατευθύνεται και δεν δεσμεύεται από καμία άλλη σκοπιμότητα παρά μόνο από την συνείδηση και την ελεύθερη βούληση του δρώντος ηθικού υποκειμένου. Η μόνη συνέπεια που καλείται το ηθικό υποκείμενο να αντιμετωπίσει είναι το δίλημμα αν η ηθική πράξη του, μπορεί να γίνει καθολικός νόμος και κανόνας συμπεριφοράς με οικουμενική/καθολική αξία. Συμπληρωματικά ο Καντ προκειμένου να καταστήσει το νόημα της ηθικής του οικείο και καθημερινό στη ζωή των δρώντων υποκειμένων (αλλά και για να εξουδετερώσει αναπόφευκτες μεταφυσικές ερμηνείες της αφηρημένης έννοιας «καθήκον») πρόσθεσε τη δεύτερη κατηγορική προσταγή του. Έναν επίσης καθολικό και απαράβατο κανόνα χωρίς εξαιρέσεις που αποτελεί

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

τον πυρήνα της ηθικής του: «πρέπει να πράττεις έτσι, ώστε να μην χρησιμοποιείς ποτέ τον άλλον μόνο ως μέσο, αλλά πάντα ως σκοπό».

Με αυτές τις δύο προσταγές ο Καντ ανήγαγε την ηθική πράξη σε αυτοσκοπό, και υπερέβη κάθε άλλο φιλοσοφικό ηθικό σύστημα της εποχής του. Εν τούτοις η καινοτομία της σκέψης του Καντ δεν προχώρησε στην ριζική τομή και την υπέρβαση του υπερβασιακού ή υπερβατολογικού⁴⁰ στοιχείου της φιλοσοφικής θεώρησης. Ο Καντ υποστήριξε ότι το «πρέπει» δεν έχει θέση στη φύση. Η φύση για τον Καντ είναι ένα σύστημα αιτίων και αποτελεσμάτων (αιτιακή αλυσίδα) ενώ η ηθική είναι ένα ζήτημα επιλογής και ελεύθερης βούλησης στοιχείο που για τον Καντ διαθέτει εξ' ορισμού και αποκλειστικά μόνο ο άνθρωπος.

Μετά τον Καντ κάθε κίνητρο της ηθικής συμπεριφοράς δεν μπορεί να οριστεί πέρα και έξω από το πεδίο της έλλογης συνείδησης του ανθρώπου την μόνη οντότητα στη φύση που αναζητά το αίτιο και το αιτιατό, επομένως και την ηθική. Για τον Καντ οι άνθρωποι προχωρώντας σε ηθικές επιλογές υπερβαίνουν τα φυσικά τους ένστικτα, το «βασίλειο της φύσης» δηλαδή για να εισέλθουν τελικά στο «βασίλειο της ελευθερίας». Για τον Καντ η ηθική είναι ένα εσωτερικό εγγενές στοιχείο του ανθρώπινου ατόμου/προσώπου δεν συνιστά κάτι εξωτερικό, πέρα και πάνω από το ίδιο το άτομο και τη βούλησή του. Αυτή η φιλοσοφική θέση περί ηθικής του Καντ αποκλείει ως περιττά τα στοιχεία του χάσματος μεταξύ του «είναι» και του «πρέπει» του Χιουμ και συμπληρωματικά τη φιλοσοφική θέση περί του «αφύσικου» της ηθικής του Μουρ, στη θεματολογία τους περί «φυσιοκρατικής πλάνης». Η φιλοσοφική θεώρηση περί ηθικής του Ιμ. Καντ τοποθετεί παράλληλα την ηθική και την ελευθερία εκτός φύσης θεωρώντας ότι και τα δύο συνιστούν αποκλειστικά στοιχεία του ανθρώπινου νου, που σαφώς για τον ίδιο, διαθέτουν μόνο οι άνθρωποι στη φύση. Για τον Καντ είναι παράλογο και δεν μπορούμε να κρίνουμε αν ένα πρόσωπο είναι ηθικό (ή ανήθικο) με βάση της κοινωνικής πραγματικότητας που βιώνει, όταν αποδίδεται δηλαδή η ηθική ευθύνη στο «κοινωνικό είναι», την κοινωνία δηλαδή, μέσα στην οποία αναπτύσσεται ως άτομο ούτε πολύ περισσότερο στην επίκληση της φύσης του (ότι δηλαδή ο άνθρωπος δεν μπορεί να κάνει διαφορετικά από τη φύση του). Επομένως το «είναι» ως η αντικειμενική πραγματικότητα για τον Χιουμ και η απόρριψη του φυσικού ως άσχετου στην ηθική του Μουρ, δεν μπορούν να αποτελέσουν τα λογικά και φιλοσοφικά θεμέλια της ηθικής. Επομένως οι φιλοσοφικές προσεγγίσεις της ηθικής των Χιουμ/Μουρ συνιστούν περιττά στοιχεία στην φιλοσοφική προσέγγιση της ηθικής του Καντ και εγκαταλείπονται. Η Ιδέα της ατομικής/προσωπικής ευθύνης του ηθικού υποκειμένου από τον Καντ έγινε αντικείμενο φιλοσοφικής ομοφωνίας και θαυμασμού ευρύτατα στους φιλοσοφικούς κύκλους - ακαδημαϊκούς και μη-, ενώ έμελλε να αποτελέσει το αναντικατάστατο και κεντρικό σημείο αναφοράς, τον πυρήνα για κάθε φιλοσοφία περί ηθικής, καθιστώντας τη φιλοσοφία του Ιμ. Καντ περί ηθικής ευρέως αποδεκτή και σχεδόν αναντικατάστατη έως σήμερα.

A7: Η αποτυχία της εφαρμογής της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης στο Κοινωνιολογικό πεδίο.

Ένα σχετικά σύγχρονο παράδειγμα αποτυχημένης εφαρμογής της θεώρησης περί φυσιοκρατικής πλάνης στο κοινωνιολογικό πεδίο αποτελεί το παράδειγμα του μεγάλου κοινωνιολόγου και

⁴⁰ Υπερβασιακό ή υπερβατολογικό: αυτό που υπάρχει πριν από την εμπειρία στην ανθρώπινη συνείδηση και νόηση Λεξικό οπ.π. σ.360

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

φιλοσόφου Hans Kelsen (1881-1973) της περιόδου του μεσοπολέμου γνωστής ως «περίοδος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης». Ο Κέλσεν για ορισμένους ερευνητές θεωρείται ο μεγαλύτερος νομικός και φιλόσοφος του δικαίου του 20^{ού} αιώνα. Ο Κέλσεν οφείλει την αναγνώρισή του κυρίως στο γεγονός ότι η θεωρία του σχετικά με το δίκαιο διαδόθηκε ευρύτατα και μονοπώλησε το ενδιαφέρον νομικών και φιλοσόφων στην ηπειρωτική Ευρώπη για πολλές δεκαετίες στον προηγούμενο αιώνα. Μέχρι σήμερα η θεωρία του αποτελεί σημαντικό σημείο αναφοράς ενώ δεν έχει πάψει να αποτελεί αντικείμενο συζήτησης και μελέτης σε όλες τις φιλοσοφικές σχολές του κόσμου. Ο Κέλσεν στο έργο του «Συνηγορία υπέρ της Δημοκρατίας»⁴¹ υπερασπίστηκε ανυποχώρητα την ορθότητα του κανόνα του Χιουμ σύμφωνα με τον οποίο «από ένα πραγματικό κοινωνικό γεγονός είναι λογικά αδύνατο να συναχθεί ένα κοινωνικά δέον». Ο ίδιος μας πληροφορεί ότι στο θέμα αυτό εμπνεύστηκε κυρίως από τον Ιμ. Καντ μέσω των νεοκαντιανών εκδοχών που επικρατούσαν στην εποχή του και των οποίων ήταν ένθερμος οπαδός. Ο Κέλσεν καταδίκαζε κάθε προσπάθεια σύνθεσης ηθικής θεωρίας από κοινωνικά γεγονότα ακόμα και όταν αυτά προκύπτουν ή εκφράζονται από την βούληση προσώπων και κοινωνικών ομάδων εναντίον κάποιου θεσμικού εξαναγκασμού, ανεξάρτητα των λόγων εξ' αιτίας των οποίων ο εξαναγκασμός επιβλήθηκε κοινωνικά. Ισχυρίζεται ότι «όλες οι εναντιώσεις και οι αντιστάσεις είναι «κοινωνικά γεγονότα και δεδομένα». Προσθέτοντας επίσης «ενδεχομένως να αποτελούν αντικείμενο εμπειρικών αναλύσεων, αλλά είναι αδύνατο να συναχθεί αφ' εαυτών κάποιο ηθικό θεμέλιο και επομένως κάποια ηθική δεσμευτικότητα περί δικαίου». Ο Κέλσεν υποστήριξε ότι όποιος ισχυρίζεται το αντίθετο υποπίπτει (κατά τη δική του ορολογία) στο «σφάλμα της σύγχυσης μεθόδων» υποκύπτει δηλαδή, στην φυσιοκρατική πλάνη. Παρά το γεγονός ότι η φιλοσοφία του Κέλσεν συγκρούστηκε σφοδρά με συστήματα που εχθρεύονταν τη δημοκρατία και προπαγάνδιζαν έμπρακτα και ανοικτά τον ολοκληρωτισμό (με κύριο εκφραστή τους τον Carl Schmitt (1888-1985) ο ισχυρισμός του ότι «από την παρατήρηση κοινωνικών δεδομένων/γεγονότων δεν μπορεί να συναχθεί κανένα ηθικό σύστημα» αφενός τον κατατάσσει στους οπαδούς της θεώρησης περί φυσιοκρατικής πλάνης αφετέρου τον τοποθετεί άμεσα στους αρνητές της επιστήμης της κοινωνιολογίας και τελικά, στους αρνητές/σκεπτικιστές κάθε προσπάθειας επιστημονικής προσέγγισης της ηθικής. Μεταγενέστεροι μελετητές και φιλόσοφοι -σε μια περίοδο εκρηκτικής ανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών και της επιστήμης γενικότερα, υποστήριξαν ότι η θεωρία του Κέλσεν που μετέφερε την πεποίθηση περί της φυσιοκρατικής πλάνης, ως πλάνη μεθόδου στο κοινωνικό πεδίο, αποτελεί την ενοχλητική σκιά στο συνολικό φιλοσοφικό και θεωρητικό του έργο. Η ανάπτυξη φιλοσοφιών κοινωνικής συγκρότησης και πολιτικών συστημάτων -επομένως και ηθικής- στα κατοπινά χρόνια έμελλε να επηρεάσουν εκτεταμένες περιοχές στο σύγχρονο κόσμο, ανεξαρτήτως πολιτισμικών και ιστορικών παραδόσεων. Η επικράτηση ηθικών συστημάτων που βασίστηκαν στην κοινωνιολογική ανάλυση και μελέτη, θεωρείται ότι έθεσαν οριστικά τη θεώρηση του Κέλσεν «στα αζήτητα» και παράλληλα άνοιξαν σημαντικούς ορίζοντες στην επιστημονική ανάλυση και τη φιλοσοφική θεμελίωση κοινωνικών συστημάτων και αντίστοιχων ηθικών, που είναι ακόμη ζωντανές στην εποχή μας (Μαρξισμός, σοσιαλισμός, κουμμουνισμός κ.λπ).

⁴¹:Δημοκρατία και κυριαρχία: η πολιτική φιλοσοφία ενός μεγάλου νομικού: παραδόσεις Μεταπτυχιακού προγράμματος Βιοηθικής Π. Σούρλας (2019) σ. 2-4 Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

A8: Γνωστικές συνέπειες της θεωρίας περί φυσιοκρατικής πλάνης.

Η αποδοχή της θεώρησης περί φυσιοκρατικής πλάνης οδήγησε κατά περιόδους -όχι στο μακρινό παρελθόν- στην παγιοποίηση του χάσματος θετικών και ανθρωπιστικών σπουδών, επιστήμης και φιλοσοφίας. Μέσω αυτής της θεώρησης διαδόθηκε αφενός η αναρμοδιότητα της επιστημονικής σκέψης/λόγου στα ζητήματα της ηθικής και αφετέρου εμπεδώθηκε στο ακαδημαϊκό περιβάλλον η πίστη ότι η ηθική προσέγγιση μπορεί να αναζητηθεί, κατά αποκλειστικότητα στο πεδίο της φιλοσοφίας και των ανθρωπιστικών σπουδών. Παράλληλα η θεώρηση περί φυσιοκρατικής πλάνης, άρχισε να συντηρεί φιλοσοφικά το λεγόμενο φιλοσοφικό δυσμό και τον διαχωρισμό της πραγματικότητας σε δύο αντιτιθέμενους κόσμους, τον υλικό/ αισθητό και τον νοητό/πνευματικό και στη συνέχεια, τον διαχωρισμό ανθρώπου/ φύσης. αντιλήψεις που έφεραν «μοιραία» τον άνθρωπο αντιμέτωπο και σε σύγκρουση με τη φύση αλλά και τα υπόλοιπα εκτός του ανθρώπου ζώα.

Ανάμεσα στους υποστηρικτές της θεώρησης περί φυσιοκρατικής πλάνης εμφανίζονται συχνά υποστηρικτές εχθρικών πεποιθήσεων απέναντι στη φύση γενικότερα. Οι υποστηρικτές αυτοί, μέσα από ένα είδος αντεστραμμένου ειδώλου της θεώρησης περί φυσιοκρατικής πλάνης, ακραίου ανθρωποκεντρισμού⁴² και ολοφάνερης άγνοιας του φυσικού κόσμου και της Βιολογίας, ισχυρίζονται ότι η φύση είναι σκληρή, φειδωλή, άγρια, ακόμη και αιμοσταγής, εκδικητική, και τελείως ξένη προς την ηθική που αποτελεί αποκλειστική ιδιαιτερότητα των ανθρώπινων όντων. Με αυτό τον τρόπο διαμορφώνεται ένα φιλοσοφικό ρεύμα με σαφώς αντινατουραλιστικό προσανατολισμό όπου μερικές φορές μπορεί να καταλήγει σε επιφανειακά φιλικές προς τη φύση θέσεις (φυσιολατρία)αλλά σε άλλες, μπορεί να καταλήξει σε θέσεις για ανάγκη «υποδούλωσης» και «εξημέρωσης» της φύσης με την πρόφαση ότι η φύση αντιπροσωπεύει για στους ανθρώπους το εμπόδιο προς «το βασίλειο της Ελευθερίας». Αυτές οι κοντόφθαλμες όσο και αυτοκαταστροφικές νοηματοδοτήσεις της φύσης οι οποίες έρχονται σε καταφανή σύγκρουση και περιφρόνηση με την αυταξία⁴³ και την αυτοτέλεια της, θα έπρεπε να γίνουν στόχοι και να τεθούν στο επίκεντρο προσπαθειών φιλοσοφίας και επιστήμης προκειμένου να αλλάξει η εχθρική συμπεριφορά, η αποξένωση και η άγνοια προς τη φύση, για να εγκαινιαστεί μια νέα προοπτική συμφιλίωσης με τη φύση και κατανόησης των φυσικών πραγμάτων γύρω μας.

Οι προηγούμενες εχθρικές προς τη φύση αντιλήψεις αποτελούν τα πρωταρχικά αίτια της οικολογικής κρίσης των τελευταίων 100 χρόνων πάνω στο κοινό μας σπίτι τον πλανήτη γη. Η επανασυμφιλίωση με τη φύση είναι η μέγιστη αναγκαιότητα των καιρών και η αντίστοιχη ώσμωση/συνεργασία μεταξύ φιλοσοφίας και επιστήμης ένα από τα πλέον σημαντικά ζητούμενα της εποχής μας, στην προοπτική να υποχωρήσει αισθητά η ασυμβατότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς προς τη φύση και τα πλάσματά της. Ο σύγχρονος συγκερασμός φιλοσοφίας και επιστήμης, φαίνεται ότι είναι πλέον στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της σύγχρονης ανθρώπινης σκέψης που έχει αναδείξει ήδη ένα νέο κύμα ανθρώπινου πολιτισμού και αναπτύσσεται ως δημιουργική διέξοδος από την κρίση των τελευταίων αυτοκαταστροφικών δεκαετιών για την ανθρωπότητα ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Μέσα σε αυτό ρεύμα ως απόρροια και θετικό δημιουργημα, ρέει και η απόπειρα του σύγχρονου συγκερασμού φιλοσοφίας και επιστήμης που συνιστά ο νεότευκτος χώρος της Βιοηθικής.

⁴² Ανθρωποκεντρισμός: η απόδοση στη φύση ανθρώπινων χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων Φιλοσοφικό λεξικό ο.π.π, σ.39

⁴³ Αυταξία: η αξία ενός πράγματος που δεν συνεισφέρει ούτε σχετίζεται με την αξία κάποιου άλλου πράγματος.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

A9: Περί φυσιοκρατίας/Νατουραλισμού

Μια γενική περιγραφή του όρου φυσιοκρατία⁴⁴ και του ισοδυνάμου όρου νατουραλισμός τοποθετεί στο πλαίσιο της φιλοσοφικής του θεώρησης όλα τα πεδία της πραγματικότητας, ψυχικό, σωματικό, ιστορικό, κοινωνικό και πνευματικό, σε ένα ενιαίο σύνολο της αντιληπτής πραγματικότητας που αποκαλείται φύση. Περιγραφή βέβαια που δεν σημαίνει ότι τα πάντα στη φύση είναι αντιληπτά και μπορούν να συλληφθούν με τις αισθήσεις μας. Ο αέρας, το κενό και τα υποατομικά σωματίδια για παράδειγμα δεν γίνονται άμεσα αντιληπτά από τις αισθήσεις όπως εξ' άλλου και οι περιορισμοί της ίδιας της ικανότητας για διάκριση της ανθρώπινης όρασης δύο σημείων στο χώρο. Ακόμη και μετά την ανακάλυψη του μικροσκοπίου και των νέων απεικονιστικών τεχνικών, τα όρια διάκρισης της ανθρώπινης όρασης δύο σημείων στο χώρο παραμένουν.

Ο φιλοσοφικός νατουραλισμός αποδέχεται τη φύση ως τη μοναδική αρχή όλων των πραγμάτων, ενώ αρνείται εντελώς την ύπαρξη μιας υπερφυσικής δύναμης δημιουργίας, είτε προσιτής είτε απρόσιτης στις ανθρώπινες αισθήσεις. Γενικά ο νατουραλισμός αποτελείται από ένα σύνολο ποικίλλων απόψεων που προσπαθούν να εξηγήσουν τα φαινόμενα του κόσμου σε αποκλειστική βάση εννοιών και θεωριών που αναφέρονται και εμπλέκουν τη φύση. Επομένως για τον νατουραλισμό όχι μόνο ο φυσικός κόσμος (օργανική κι ανόργανη ύλη) αλλά και ο ανθρώπινος κόσμος με όλες τις δραστηριότητές του (ατομικές ή/και κοινωνικές) συνιστούν φυσικά φαινόμενα, και ως τέτοια πρέπει να εξηγούνται. Οι νατουραλιστές υποστηρίζουν επίσης ότι όλα τα φυσικά φαινόμενα λειτουργούν μέσα από σχέσεις αιτιότητας οι οποίες ανακαλύπτονται από την επιστήμη ή πρόκειται να ανακαλυφθούν με την πρόοδό της στο μέλλον. Οι νατουραλιστές απορρίπτουν τις μεταφυσικές ή φιλοσοφικές ερμηνείες και δεν απορρίπτουν την τυχαιότητα ως παράγοντα δημιουργία ενός γεγονότος ή ενός φαινομένου. Ισχυρίζονται ειδικότερα πως οι ανθρωπιστικές και οι κοινωνικές επιστήμες αναπτύσσονται παρόμοια και παράλληλα με τις φυσικές επιστήμες. Στη σύγχρονη πραγματικότητα ο νατουραλισμός θεωρείται το γνωσιακό θεμέλιο της κοσμοθεωρίας του υλισμού⁴⁵ της φιλοσοφίας δηλαδή η οποία θεωρεί ότι το σύνολο της πραγματικότητας γύρω μας αποτελείται από (άτμητα/αδιαπέραστα) υλικά σώματα ενώ αρνείται ταυτόχρονα την ύπαρξη πνευματικών ουσιών όπως θεός, ψυχή, ανωτέρα δύναμη, πνευματικός κόσμος κ.λπ. Με την ευκαιρία αυτή ας σημειωθεί πως η ψυχή παρούσα στο ζωντανό σώμα και απούσα στο νεκρό, για τον Επίκουρο αποτελείται από λεπτότατα υλικά σώματα τα δημοκρίτεια άτομα, με την Επικούρεια ανανέωση στη σύλληψη/κατανόησή τους, όπως την παρουσίασε για πρώτη φορά στον επιστημονικό και φιλοσοφικό χώρο ο Καρλ Μαρξ στο αντίστοιχο φιλοσοφικό του έργο⁴⁶. Φαίνεται ότι η σύλληψη της ιδέας περί υλικής υπόστασης της ψυχής είναι μοναδική στον Επίκουρο και δεν συναντάται σε άλλο φιλόσοφο της αρχαιότητας. Στα φιλοσοφικά ρεύματα του νατουραλισμού και του υλισμού, συνυπολογίζεται, ως περεταίρω σύγχρονη θεωρητική/φιλοσοφική εμβάθυνση και το φιλοσοφικό ρεύμα του ηθικού νατουραλιστικού ρεαλισμού. Σύγχρονο φιλοσοφικό ρεύμα που υποστηρίζει ότι το αληθές σημαίνει

⁴⁴ Φυσιοκρατία: Η άποψη σύμφωνα με την οποία όλες οι μορφές της πραγματικότητας διέπονται από νόμους που ισχύουν στην ανόργανη φύση: λεξικό Ό.Π., σ.378

⁴⁵ Υλισμός: Κοσμοθεωρία που αρνείται την ύπαρξη πνευματικών ουσιών (θεό ψυχή, πνεύμα κ.λπ. λεξικό Ό.Π., σελ.356

⁴⁶ Καρλ Μαρξ: Η διαφορά δημοκρίτειας και Επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας εκδόσεις Γνώση 1983. σελ. 67-70 και 85-101

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

πρακτικά οτιδήποτε μπορεί να ωφελήσει την ανθρώπινη ζωή, είτε στην κοινωνική, είτε στην ατομική της διάσταση. Με το σύγχρονο φιλοσοφικό ρεαλισμό της ηθικής υποστηρίζεται ότι η πράξη έχει προτεραιότητα έναντι της θεωρίας όπως επίσης και η εμπειρία έναντι των αμετάβλητων θεωρητικών αρχών. Το σύγχρονο φιλοσοφικό ρεύμα του νατουραλιστικού ηθικού ρεαλισμού υπερασπίζεται και υποστηρίζει ότι δεν χρειάζεται να γίνει αποδεκτό, ούτε είναι εύλογο να θεωρηθεί -ή να θεωρείται- πως η πηγή της ηθικότητας είναι υπερβατικού τύπου ή/και μεταφυσικού χαρακτήρα. Ο ποιαδήποτε άρνηση αυτής της θέσης ανοίγει αναγκαστικά ενδεχόμενα για την υπερφυσική, υπερβατική διάσταση της ηθικής. Ο ηθικός ρεαλισμός υποστηρίζει επίσης ότι σε κάθε περίσταση υπάρχουν ηθικές αλήθειες, και ότι κατά περίπτωση μπορούν να βρεθούν απαντήσεις σχετικά με το τι είναι ηθικά ορθό, ανεξάρτητα από το τι πιστεύουν τα ηθικά υποκείμενα που αξιολογούν και κρίνουν. Αυτές οι ηθικές αλήθειες δεν υφίστανται ως αφηρημένο σύνολο αληθειών έξω από τον φυσικό κόσμο «ούτε πηγάζουν από κάποια υπερβατική αυθεντία»⁴⁷.

10: Οι Εναλλακτικές εκδοχές της φυσιοκρατικής πλάνης

Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί και άλλες εκδοχές της φυσιοκρατικής πλάνης εκτός των δύο βασικών θεωρήσεων των Χιουμ και Μουρ που παρουσιάστηκαν προηγούμενα. Όλες μαζί οι εκδοχές, ως συγγενή φιλοσοφικά παράγωγα της θεώρησης των Χιουμ/Μουρ διευρύνουν αρκετά τον φιλοσοφικό προβληματισμό και αποτελούν την τρέχουσα, σύγχρονη θεώρηση περί φυσιοκρατικής πλάνης.

Υπάρχουν οι δύο βασικές εκδοχές: 1. Το χάσμα (αγεφύρωτη μετάβαση) μεταξύ του «είναι» και του «πρέπει» ή εναλλακτικά η προσδιοριζόμενη ως η φυσιοκρατική πλάνη κατά Χιουμ και το παράγωγο της: το σφάλμα συμπερασμού ηθικών αξιών και ηθικής γενικότερα από τα απλά γεγονότα 2. Η απόδοση ηθικών ιδιοτήτων (καλό, ηθικό) σε πράγματα, γεγονότα και αντικείμενα, ορίζοντας εσφαλμένα ότι κάθε φυσικό αντικείμενο ταυτίζεται με το καλό/ηθικό ως φυσιοκρατική πλάνη στην κατά Μουρ εκδοχή και το παράγωγό της, τον εσφαλμένο ισχυρισμό: «ότι συνιστά φυσικό γεγονός, είναι ηθικά καλό». Βάση αυτών των εκδοχών εισάγεται μια τρίτη 3: Ο ισχυρισμός ότι το καλό είναι «φυσική ιδιότητα» με το φιλοσοφικό του παράγωγο να συνθέτει τον ισχυρισμό: «ότι υπάρχει σήμερα είναι καλό/ηθικό επειδή είναι εξελιγμένο». Τέλος μια τέταρτη εκδοχή. 4: Ο ισχυρισμός ότι «η επεξήγηση, η ερμηνεία, ή η απλή περιγραφή ενός γεγονότος, μπορούν να υποκαταστήσουν την τελική αιτιολόγηση αλλά και την «δικαιολόγηση του γεγονότος». Κάθε αντίθετος ισχυρισμός που βασίζεται στην παραδοχή των παραπάνω εσφαλμένων ισχυρισμών και όλες οι φιλοσοφικές προσεγγίσεις που προκύπτουν από την αποδοχή των προηγούμενων θέσεων, συνιστά φυσιοκρατική πλάνη και θα πρέπει να αποφεύγεται. Έτσι στην τελευταία πιο σύγχρονη εκδοχή της, η φυσιοκρατική πλάνη ορίζεται ως «η πλάνη υποκατάστασης της δικαιολόγησης από την περιγραφή και την εξήγηση (*Substituting explanation for justification*). Η συγκεκριμένη θεώρηση αποτελεί την έσχατη σύνοψη της φιλοσοφικής θεώρησης περί φυσιοκρατικής πλάνης και εμπεριέχει το σύνολο του φιλοσοφικού φορτίου της κριτικής έναντι της θεωρίας του εξελικτικού νατουραλισμού περί ηθικής,

⁴⁷: Χλόη Μαρία Μπαμπουλή, Διπλωματική Εργασία "η συνεισφορά της εξελικτικής θεωρίας στην υπεράσπιση ενός Νατουραλιστικού ηθικού ρεαλισμού": Πανεπιστήμιο Κρήτης-Τμήμα φιλοσοφικών και κοινωνικών Επιστημών, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών με ειδίκευση στη Βιοηθική. Ρέθυμνο 2013, σελ.4

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

αλλά και απέναντι σε κάθε επιστημονική απόπειρα ανάλυσης ή έρευνας περί ηθικής, ιδιαίτερα της ανθρώπινης ηθικής.

Στο άρθρο του Oliver Curry⁴⁸ ασκείται κριτική στις διάφορες εκδοχές της θεώρησης περί φυσιοκρατικής πλάνης υπό το φως κριτικών και προσεγγίσεων σύγχρονων επιστημονικών κλάδων όπως της εξελικτικής βιολογίας, της ηθολογίας, των νευροεπιστημών και της θεωρίας των παιγνίων. Ο Curry έχει την πεποίθηση ότι αφού γίνουν αποδεκτές οι φιλοσοφικές απόψεις περί ηθικής του Χιουμ μπορούν να ενταχθούν αρμονικά στο Δαρβινικό πρότυπο εξελικτικής θεώρησης μέσω φυσικής επιλογής. Το νέο πεδίο εφαρμοσμένης ηθικής ή μετα-ηθικής που θα προκύψει θα μπορέσει να καταστήσει δυνατή την υπέρβαση της φυσιοκρατικής πλάνης τουλάχιστον στην κατά Χιουμ εκδοχή της. Έχει ήδη σημειωθεί ότι η ηθική προσέγγιση του Mour (η ηθική είναι εκτός φύσης) δεν παρουσιάζει κανένα δεδομένο κοινού συλλογισμού των πεποιθήσεων περί φυσιοκρατικής πλάνης και του ηθικού νατουραλισμού. Σύμφωνα με τον Curry, δεν «έχει διατυπωθεί μέχρι σήμερα κάποια εκδοχή της φυσιοκρατικής πλάνης που να αποτελεί φιλοσοφικό πρόβλημα ή/ και εμπόδιο στην αρμονική ένταξη του φιλοσοφικού προτύπου της κατά Χιουμ ηθικής στο Δαρβινικό πρότυπο εξελικτικής ηθικής μέσω φυσικής επιλογής». Εντούτοις ο συγγραφέας του άρθρου δεν μπόρεσε να βρει φιλόσοφους πρόθυμους και διαθέσιμους να αποδεχτούν το ενδεχόμενο υπέρβασης της φιλοσοφικής θεώρησης περί φυσιοκρατικής πλάνης. Πολλοί από αυτούς που μελέτησαν τη δημοσίευσή του ισχυρίστηκαν ότι το όλο εγχείρημα ισοδυναμεί με αποδοχή της «νατουραλιστικής πλάνης» επιβεβαιώνοντας έτσι την ευρεία διάδοση και εδραίωση μεταξύ των φιλοσόφων της θεώρησης περί φυσιοκρατικής πλάνης. Το απλό συμπέρασμα αυτής της επιμονής στη φιλοσοφική θεώρηση περί φυσιοκρατικής πλάνης φαίνεται ότι συνίσταται αφενός στην ακλόνητη πίστη των φιλοσόφων στην ορθότητα της συγκεκριμένης θεώρησης και αφετέρου στην πεποίθησή τους ότι είναι σοφότερη η επιμονή για συνέχιση διαλόγου μεταξύ φιλοσοφίας και επιστημών για το ζήτημα.

A11: Κριτικές της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης, από τον χώρο της επιστήμης.

Είναι φανερό και αναμενόμενο ότι από το χώρο της επιστήμης σημειώνονται έντονες επικρίσεις και σημαντικές αμφισβητήσεις σχετικά με τη ορθότητα της θεώρησης περί φυσιοκρατικής πλάνης. Πολλοί ισχυρίζονται ότι η θεώρηση περί «φυσιοκρατικής πλάνης» είναι απλώς ένα σόφισμα, ή απλώς «αντινατουραλιστική πλάνη»⁴⁹. Σε αυτό το σημείο της εργασίας είναι ανάγκη να εκτεθεί έστω και περιληπτικά μια γενική άποψη της επιστήμης για το περιεχόμενο της έννοιας του όρου «ηθική» προκειμένου να τεθεί περιεκτικά η κατεύθυνση των κριτικών και η αξιολόγηση του επιστημονικού τρόπου σκέψης απέναντι στην αντινατουραλιστική κριτική μέσω των πεποιθήσεων περί φυσιοκρατικής πλάνης.

«Η ηθική για τον επιστημονικό τρόπο σκέψης δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας μηχανισμός ρύθμισης της συμπεριφοράς των ατόμων της κοινωνίας και η βάση του ανθρώπινου πολιτισμού ως το άμεσο αποτέλεσμα της αυτοσυνείδησης (της αυτοαντίληψης του νου) η οποία προϋποθέτει την

⁴⁸ Oliver Curry Who's Afraid of the Naturalistic Fallacy? προσβάσιμο στον σύνδεσμο:

<https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/147470490600400120>

⁴⁹ Alex Walter 2006 «The Anti-naturalistic Fallacy Evolutionary Moral Psychology and the Insistence of Brute Facts» σελ. 34-40 προσβάσιμο στον σύνδεσμο: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/147470490600400102>

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

παρατήρηση και τελικά την αυτοπαρατήρηση»⁵⁰. Η άποψη αυτή υποστηρίζει ότι οποιαδήποτε συζήτηση περί ηθικής δεν μπορεί να διεξαχθεί έξω ή πέραν του κοινωνικού της υποστρώματος, το οποίο θεωρείται βάση και προϋπόθεση κάθε λογισμού σχετικά με την ηθική η οποία θεμελιώνεται όχι γενικά και αφηρημένα στο άτομο, αλλά θεωρώντας το πεδίο της ηθικής ως πεδίο αλληλεπιδρασης ατόμων. Σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις η αφετηρία, θεμέλιο όλων των αλληλεπιδράσεων τοποθετείται στη σχέση μητέρας/παιδιού η οποία αποτελεί την βάση και τον πυρήνα/οδηγό των μετέπειτα διατομικών αλληλεπιδράσεων υπό συνθήκες κοινωνικού περιβάλλοντος. Αυτός είναι και ο λόγος που το σύνολο των θηλαστικών κατέχει ιδιαίτερη θέση στην έρευνα κοινωνικών ομάδων και στη μελέτη προτύπων κοινωνικών αλληλεπιδράσεων στο εσωτερικό τους, επομένως στην έρευνα περί ηθικής σε μη ανθρώπινα ζώα, κάτι που παλαιότερα δεν γινόταν αποδεκτό γιατί υποτίθεται ότι τα μη- ανθρώπινα ζώα δεν διαθέτουν λογική, συναισθήματα, άρα και ηθική. Μια συνοπτική παρουσίαση σχετικά με ορισμένες υπερτιμημένες διαφορές και υποτιμημένες ομοιότητες μεταξύ ανθρώπων και ζώων βρίσκεται στην εργασία⁵¹. Με γενικό συμπέρασμα ότι τελικά τα κοινά χαρακτηριστικά ζώων και μη-ανθρώπινων ζώων, είναι πολύ περισσότερα από τις διαφορές τους.

Ο διεθνούς φήμης και σημαντικής επιρροής στον σύγχρονο επιστημονικό κόσμο εξελικτικός Βιολόγος E.O Wilson (1998) θεωρεί την ίδια τη θεώρηση περί «φυσιοκρατικής πλάνης» πλάνη, ενώ ολόκληρο το βιβλίο του⁵² είναι αφιερωμένο στην δημιουργία γνωσιακής σύγκλισης μεταξύ θετικών και ανθρωπιστικών σπουδών τη δημιουργική συνάντηση της επιστήμης και της φιλοσοφίας δηλαδή, περί της οποίας χρησιμοποιεί τον -αρχαιοελληνικής έμπνευσης- όρο «σύναλμα» για να αναδείξει ακριβώς την κοινή ωφέλεια από την αμοιβαία γνωσιακή ώθηση, μέσω δημιουργικής σύγκλισης των πορισμάτων επιστήμης και φιλοσοφίας. Ο Ελευθέριος Ζούρος τοποθετεί τη θεώρηση περί φυσιοκρατικής πλάνης, στη μεταφυσική παράδοση γνώσης σε αντιδιαστολή και σύγκρουση με την επιστημονική γνώση, την οριζόμενη περιφραστικά από τον ίδιο ως δια της «ανακαλύψεως γνώση» σε αντίθεση με την πεποίθηση της φυσιοκρατικής πλάνη «περί αποκαλύψεως γνώση». Στο ίδιο βιβλίο⁵³ ο Ελ. Ζούρος προσδιορίζει ότι η θεώρηση περί «φυσιοκρατικής πλάνης» συνιστά πλάνη στην οποία υποπίπτουμε όταν την εννοούμε κατά κυριολεξία. Σημειώνει ακόμη, ότι «στην αρένα του μακρόκοσμου όπου εξελίσσεται το φαινόμενο της ζωής τίποτε δεν είναι έξω από το κράτος της φύσης, τίποτε δεν είναι αναίτιο και άχρονο, τίποτε δεν υπάρχει στο παρόν που να μην μπορεί να συνδεθεί με το παρελθόν και δεν υπάρχει τίποτε στο μέλλον που μπορεί να είναι ξεκομμένο από το παρόν».

⁵⁰ Γ. Ζαρκαδάκης 2001: "Το Μυστήριο του Nou ή πως ο νους εγείρει τη συνείδηση σελ. 20.

⁵¹ Μαχαίρας I. Publisher: Gutenberg Editor: A. Georgopoulos 2005 «Τα συναισθήματα, η ευφυΐα και ο πολιτισμός στον κόσμο των ζώων» προσβάσιμο στο σύνδεσμο:

<https://www.researchgate.net/publication/264638107> ΤΑ SYNAISTHEMATA Ε EUPHYIA KAI O POLITISMOS STON KOSMO TON ZOON

⁵² 16:E. O. Wilson (1998): "Η Ενότητα της Γνώσης" Μετάφραση Σπύρος Σφενδουράκης. Εκδόσεις Σύναλμα σελ.371.

⁵³ Ελευθέριος Ζούρος (2014): "Σε αναζήτηση σκοπού σε έναν κόσμο χωρίς σκοπό" Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης σελ. 18-19.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

A12: Κριτικός σχολιασμός των εκδοχών περί φυσιοκρατικής πλάνης

α: Η εκδοχή της φυσιοκρατικής πλάνη κατά Χιούμ: (από τα γεγονότα στις ηθικές αξίες)

Θα πρέπει να τονιστεί ότι η φιλοσοφική πεποίθηση περί ηθικής του Χιουμ έχει σαφέστατα νατουραλιστική βάση: το έμφυτο «ηθικό αίσθημα» όπως το ορίζει ο ίδιος υπερ του κοινού καλού και του «αμοιβαίου κοινωνικού συμφέροντος» συνιστά την ενιαία εξελικτική δύναμη επιβίωσης αναπαραγωγής των ανθρώπινων κοινωνιών και επομένως του ανθρώπου ως βιολογικό είδος. Το συγκεκριμένο ανθρώπινο χαρακτηριστικό αποτελεί για τον Χιουμ το ηθικό κίνητρο και την αιτία ής ανθρώπινης ηθικής όχι γιατί είναι φυσικό χαρακτηριστικό αλλά γιατί συμβάλει στην επιβίωση/αναπαραγωγή του ανθρώπινου ατόμου και της κοινωνίας του.

Κατά συνέπεια η αναφορά του όρου φυσιοκρατική πλάνη στην εκδοχή του Χιουμ υποκρύπτει τη πραγματική νατουραλιστική φιλοσοφική πεποίθηση του Χιουμ περί ηθικής. Ο Χιουμ ως νατουραλιστής φιλόσοφος υποστηρίζει ότι η ηθική είναι εγγενές και έμφυτο χαρακτηριστικό στου ανθρώπου και των κοινωνιών του. «Ορίσε το χαρακτηριστικό ως «ηθικό αίσθημα» για το κοινό καλό και το «κοινό κοινωνικό συμφέρον». Ιδέα που τον οδήγησε βεβαίως να αρνηθεί επίσης τον παραλογισμό της πρότασης ότι «κάθε φυσικό πράγμα είναι ηθικό». Το ηθικό για τον Χιουμ είναι αυτό που συμβάλλει στο διηνεκές στην επιβίωση/αναπαραγωγή του ανθρώπου και των κοινωνιών του.

Ας επιχειρήσουμε την αιτιώδη αλυσίδα (γραμμική σειρά αιτίου και αιτιατού)κατά τον Χιούμ: Αφετηρία του ή φυσικό κίνητρο αυτό που συνιστά το περί «κοινού καλού ηθικό αίσθημα», ως εξελικτική δύναμη του κοινού κοινωνικού συμφέροντος. Στη συνέχεια ακολουθούν τα γεγονότα, η εμπειρία, η λογική και η νοημοσύνη για να σχηματιστούν ηθικές αξίες και τελικά ένα ηθικό πρότυπο. Η παράλειψη εξηγητικών βημάτων, η αυθαίρετη μετακίνηση, από το ένα βήμα στο άλλο όπως για παράδειγμα από τα γεγονότα, ή την νοημοσύνη, κατευθείαν στις ηθικές αξίες και τελικά στην ηθική, συνιστά λάθος μετάβασης κατά τον Χιουμ από το «είναι» στο «πρέπει». Η διατήρηση του χάσματος μεταξύ «είναι» και «πρέπει», κατά την άποψη του Χιουμ αποτελεί πρόχειρη, κοινότυπη (*vulgar*) κατά την ορολογία του σκέψη, η οποία πρέπει με κάθε τρόπο να αποφεύγεται. Θα πρέπει να επισημανθεί επίσης ότι ο Χιουμ δεν χρησιμοποιεί τον όρο *Fallacy*, τον συγκεκριμένο όρο τον χρησιμοποιεί ο Μουρ με προφανή σκοπό να προσδώσει ιδιαίτερη και οξύτερη μορφή στην καταδικαστική άποψη που διατηρεί εναντίον του νατουραλισμού Ένα παράδειγμα «πρόχειρης» σκέψης αντιπροσωπεύεται από την κριτική του Peter Singer (1981)⁵⁴ στον E.O Wilson όταν ο τελευταίος ισχυρίστηκε ότι «το ανθρώπινο γενετικό μας υλικό προέρχεται από μια κοινή δεξαμενή γονιδίων και κατέληξε: « δεν πρέπει να κάνουμε τίποτε που να υποβαθμίζει ή να παρεμποδίζει την ακεραιότητα της ανθρώπινης γενετικής δεξαμενής» ανάγοντας κατά τον Singer την ανθρώπινη γενετική δεξαμενή σε ηθική αξία, διαπράττοντας δηλαδή κατά τη γνώμη του το σφάλμα της φυσιοκρατικής πλάνης. Κατά την άποψη του Singer ο E.O Wilson καταλήγει σε ηθικές/αξιολογικές κρίσεις (πρέπει) από την παρατήρηση της πραγματικότητας (είναι) παραλείποντας βήματα που εξηγούν την αιτία της μετάβασης από το «είναι» των γεγονότων στο «πρέπει» της ηθικής. Πράγματι ο E.O Wilson φαίνεται ότι παραλείπει το βήμα εξήγησης σε ότι αφορά το αίτιο/ηθικό κίνητρο για να καταλήξει στην

⁵⁴ Swinger 1981: the expanding circle, σελ.80: προσβάσιμο στον σύνδεσμο: <http://www.stafforini.com/docs/Singer%20-%20The%20expanding%20circle.pdf>

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

ηθική υποχρέωση των ανθρώπων της προστασία και της διατήρησης της ακεραιότητας της ανθρώπινης γενετικής κληρονομιάς (εναντίον για παράδειγμα πρακτικών ευγονικής). Από αυτή την άποψη η κριτική του Singer φαίνεται ορθή παίρνοντας υπόψιν του την εκδοχή του Χιουμ περί φυσιοκρατικής πλάνης. Ωστόσο μπορεί να αναρωτηθεί κανείς ποιο ή ποια βήματα παρέλειψε ο E.O Wilson ώστε να διαπράξει την φυσιοκρατική πλάνη και να ανάγει την ανθρώπινη γενετική κληρονομιά σε ηθική αξία κατευθείαν από το «είναι» στο «πρέπει»; Είναι πολύ πιθανό ότι για λόγους οικονομίας διατυπώσεων ο E.O Wilson παρέλειψε να αναφέρει το «έμφυτο ηθικό αίσθημα» που εκφράζεται με τη αποστροφή και την ηθική καταδίκη της ενδογαμίας (αναπαραγωγική σύζευξη μεταξύ συγγενικών γενετικά πληθυσμιακών ομάδων) συνθήκη που οδηγεί και ορίζει την υποβάθμιση της γενετικής ποικιλότητας μέσω συσσώρευσης επιβλαβών μεταλλάξεων στην ανθρώπινη γενετική κληρονομιά. Επομένως η αποφυγή της ενδογαμίας και η ηθική της καταδίκη συνιστά το πρωταρχικό αίτιο/κίνητρο της ανθρώπινης ηθικής υποχρέωσης για διατήρηση της ανθρώπινης γενετικής κληρονομιάς. Έμφυτο «ηθικό αίσθημα» που εκφράζεται μέσω πολύμορφων θεσμικών περιορισμών και διευθετήσεων ελέγχου της γονιδιακή ροής ανάμεσα σε γειτονικές πληθυσμιακές ομάδες, περιορισμών και διευθετήσεων που συνθέτουν ηθικά συστήματα και κρίνονται ως προς το κοινό καλό και το «αμοιβαίο κοινωνικό συμφέρον». Επομένως το έμφυτο ηθικό κίνητρο συμπεριφοράς «αποφυγή της ενδογαμίας» που παρέλειψε πιθανόν ο Wilson συνιστά το πρωταρχικό αίτιο/κίνητρο της ηθικής υποχρέωσης για διατήρηση της ποικιλομορφίας και της ετερότητας της στην ανθρώπινη γενετική δεξαμενή. Μέσω αυτής της προσέγγισης ο ισχυρισμός του E.O Wilson συναντά και εντάσσεται αρμονικά στη φιλοσοφική εκδοχή περί ηθικής του Χιουμ και Ικανοποιεί τη συνθήκη του, για εξουδετέρωση του χάσματος μεταξύ «είναι» και «πρέπει», επομένως δεν τίθεται θέμα σφάλματος φυσιοκρατικής πλάνης.

Συμπερασματικά η κριτική άποψη του Χιουμ περί φυσιοκρατικής πλάνης είναι ήπια και ουσιαστική, γιατί το αίτημά του περί εξάλειψης του νοηματικού χάσματος, μεταξύ «αυτού που υπάρχει» και αυτού που «θα έπρεπε να υπάρχει» δεν αφήνει περιθώρια παρανοήσεων. Η εξουδετέρωση του χάσματος μεταξύ αυτού «που είναι» και αυτού «που θα έπρεπε να είναι» επιτρέπει ενδεχομένως ξεκάθαρες διαδρομές σκέψης και ασφαλέστερα συμπεράσματα ως προς τους σκοπούς και τα κίνητρα της ηθικής⁵⁵. Η νατουραλιστική βάση της ηθικής του Χιουμ την οποία ορίζει ως «ηθικό αίσθημα» (moral sentiment) θεωρείται από τον ίδιο πρωταρχικό αίτιο και «ηθικό κίνητρο» της συμπεριφοράς όχι γιατί συνιστά φυσικό πράγμα, αλλά γιατί δομεί και προάγει το κοινό καλό και το «κοινό κοινωνικό συμφέρον» εν γένει. Ως πρωταρχικό ηθικό έμφυτο, το ηθικό αίσθημα μέσω φυσικής επιλογής εξασφαλίζει την επιβίωση και την αναπαραγωγή του ανθρώπου στο διηνεκές της φυσικής του ιστορίας. Ωστόσο αυτό που παρατηρεί κανείς στις αλληλεπιδράσεις ατόμων στο εσωτερικό της κοινωνικής τους πραγματικότητας, δεν μπορεί να είναι ούτε τυχαίο ούτε εφήμερο. Ηθικές συμπεριφορές ως μοτίβα και πρότυπα που ευνοούν την ευημερία και τη συνέχεια της κοινωνικής συνοχής, δεν μπορούν να δοκιμάζονται ως προς το αποτέλεσμά τους με αέναο ή τυχαίο τρόπο. Συμπεριφορές που αναδεικνύονται αποτελεσματικές για την ευημερία και την επιβίωση ατόμων και κοι-

⁵⁵ David Sloan wilsonet.al "On the inappropriate use of the naturalistic fallacy in Evolutionary psychology" Biology and Philosophy 18: 669–682, 2003. Προσβάσιμο στον σύνδεσμο: <https://www.researchgate.net/publication/226509912> On the inappropriate use of the naturalistic fallacy in evolutionary psychology

νωνιών σταθεροποιούνται στο κοινωνικό περιβάλλον «επιβραβεύονται» και καθίστανται «σταθερές στρατηγικές ηθικής». Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα σε ομάδες ευφυών ζώων. Με αυτό τον τρόπο μπορούν να διαμορφώνονται είτε ατομικά γνωρίσματα ηθικής συμπεριφοράς των φορέων τους, είτε χαρακτηριστικό γνώρισμα της κοινωνικής συμπεριφοράς του είδους υπό εξέταση. Τα ηθικά χαρακτηριστικά αποτελούν παράγοντες φυσικής επιλογής και έχουν τον ρόλο δυναμικών παραγόντων στην εξέλιξη της ηθικής συμπεριφοράς. Ωστόσο, οτιδήποτε παρατηρείται ως ηθική συμπεριφορά μπορεί να αξιολογηθεί πάντα εκ των υστέρων και σε ορισμένη κατεύθυνση: την διατήρηση/αναπαραγωγή των φορέων της. Με αυτό τον τρόπο αν και η περιγραφή/ εξήγηση της ηθικής συμπεριφοράς μπορεί να δειχθεί -εύκολα δύσκολα- μέσω των αποτελεσμάτων της, η «δικαιολόγησή» της είναι ένα αδύνατο εγχείρημα γιατί περιλαμβάνει αξιολόγηση ηθικών αξιών οι οποίες έχουν ήδη παγιωθεί κοινωνικά μέσω των αποτελεσμάτων τους: Η απόφανση για παράδειγμα ότι η αλληλεγγύη συνιστά «καλή»/ηθική συμπεριφορά, ενώ ο ανταγωνισμός συνιστά «κακή»/ανήθικη, είναι παντελώς παράλογη, αφενός γιατί στην πραγματικότητα δεν ισχύει αφού η αλληλεγγύη και ο ανταγωνισμός συνιστούν το ίδιο πράγμα με δύο συμπληρωματικά πρόσωπα, αφετέρου γιατί υπεισέρχεται αθόρυβα και κατά κάποιο τρόπο η αξιολόγηση των ανθρώπινων ηθικών συμπεριφορών, που έχουν γίνει ήδη αποδεκτές. Για παράδειγμα άρρενες μελετητές συγγενικών στον άνθρωπο ζώων υποτιμούσαν σοβαρά τον ρόλο των θηλυκών ζώων σε κοινωνικές ομάδες, ενώ αντίστοιχα γυναικείες ερμηνείες» ήταν έτοιμες» να αναβαθμίσουν τον ρόλο των θηλυκών ζώων στις κοινωνικές τους ομάδες. Στη πραγματικότητα η απάντηση σε υποτιθέμενη ερώτηση «καλώς» ή «κακώς» εκδηλώνεται αυτή ή η άλλη ηθική συμπεριφορά δεν έχει πραγματικό και ουσιαστικό νόημα. Όπως για παράδειγμα δεν έχει πραγματικό νόημα η ερώτηση: γιατί θεωρείται καλό/ηθικό ότι συμβάλει στη διατήρηση αναπαραγωγής; Ή ακόμη περισσότερο στην κατ' εξοχήν μεταφυσικού τύπου ερώτηση: γιατί το καλό/ηθικό είναι καλό/ηθικό; Όλες οι προηγούμενες ερωτήσεις κρύβουν την απαίτηση αξιολόγηση αξιών κάτι που δεν είναι ανεξάρτητο από αυτόν που δίνει την απάντηση και τις προσωπικές του αξίες.

Η δικαιολόγηση ηθικών συμπεριφορών σ τις πολύπλοκες κοινωνικές αλληλεπιδράσεις πολυπληθών κοινωνικών ομάδων (όπως συμβαίνει κατά κανόνα στην ανθρώπινη περίπτωση) συνυπολογίζοντας τον παράγοντα «πλεοναστική αιτιότητα»⁵⁶ την αποδοχή δηλαδή εναλλακτικών απαντήσεων, η όλη απόπειρα δικαιολόγησης της ηθικής συμπεριφοράς στην περίπτωση των ανθρώπινων κοινωνιών καθίσταται ακόμη πιο αβέβαιη ενώ στις περισσότερες φορές το εγχείρημα θεωρείται «δικαίως» μη αποδεκτό γιατί ο παρατηρητής (ερευνητής) δεν μπορεί να μείνει ανεπηρέαστος ή/ και ουδέτερος στο ηθικό πρότυπο μέσα στο οποίο διαμόρφωσε την προσωπική του ηθική(και συνείδηση) γεγονός που επηρεάζει σαφώς την κρίση του στην αξιολόγηση της όποιας παρατηρούμενης ηθικής αξίας.

⁵⁶ Πλεοναστική αιτιότητα: ένα αποτέλεσμα έχει παραπάνω από μια αιτία, ή συνδυάζει δύο ή περισσότερα αιτία.

Φιλοσοφία της Βιολογίας, απόδοση στα Ελληνικά Γιώργος Μαραγκός, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΚΡΗΤΗΣ 2016, σελ.142.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

β: Η εκδοχή της φυσιοκρατικής πλάνης κατά τον Μουρ: (η απόδοση ηθικών ιδιοτήτων σε αντικείμενα)

Αντίθετα ο ισχυρισμός του Μουρ περί «νατουραλιστικής χίμαιρας» (όπως την ορίζει ο ίδιος) και η πεποίθηση του ότι η φιλοσοφική θεώρηση περί ηθικής είναι πέρα και έξω από τη φύση μετατοπίζει μοιραία τον διάλογο περί ηθικής στο μεταφυσικό ή ακόμη και στο υπερ-φυσικό πεδίο. Ως βάση διαλόγου δημιουργεί ισχυρές παρανοήσεις και αποκλείει εξ' ορισμού κάθε νατουραλιστική βάση της ηθικής, διατεινόμενη αρνητική στάση απέναντι στον νατουραλισμό και τον ρεαλισμό⁵⁷ ταυτόχρονα. Η φιλοσοφική θεώρηση του Μουρ ότι η ηθική είναι προϊόν της ανθρώπινης σκέψης και δεν έχει καμία σχέση με τη φύση δεν μας αφήνει πολλά περιθώρια, παρά να χαρακτηρίσουμε την θέση του κατ' αρχήν αντινατουραλιστική. Η θέση του Μουρ για το «μη φυσικό» της ηθικής, όπως διευκρίνισε ο ίδιος απαντώντας σε κριτικές νατουραλιστών φιλοσόφων, δεν είναι αναγκαστικά το «υπερφυσικό» (supernatural) αλλά το «διαισθητικό» το ενστικτώδες (Intuitive). Ο Μουρ εισάγει στην ηθική του την αφηρημένη ιδέα του ηθικού ως αγαθό. Υποστηρίζει ότι το αγαθό είναι το αντικείμενο της ηθικής και πρόκειται για ερμηνεία του νου και όχι για ιδιότητα κάποιου πράγματος. Το αγαθό/ηθικό για τον Μουρ είναι μη-φυσική και μη-αναγώγιμη σε κάτι άλλο «ποιότητα» την οποία τοποθετεί- εκ προοιμίου εκτός φύσης. Ωστόσο η κρίση του ότι η έννοια του θεού δεν μπορεί να κριθεί μέσα από τη φύση αποτελεί η ίδια πλάνη αναζητώντας ο ίδιος φυσική ποιότητα σε κάτι για το οποίο έχει αποφανθεί ότι ήδη δεν υπάρχει. Για τον Μουρ η μη-φυσική «ποιότητα», του αγαθού/ηθικού αποτελεί μια αρχή που δεν είναι πολύπλοκη. Ως απολύτως απλή αρχή δεν μπορεί να τεμαχιστεί σε απλούστερα μέρη, ούτε μπορεί να αναλυθεί τμηματικά. Μια θέση που ως αρχή δεν επιτρέπει φιλοσοφικό διάλογο και μετατοπίζει την ηθική στο μη -φυσικό πεδίο χωρίς να διευκρινίζεται περαιτέρω. Με αυτή την έννοια το αγαθό/ηθικό για τον Μουρ συνιστά αντικείμενο της σκέψης, και όχι μια ιδιότητα του φυσικού κόσμου. Σύμφωνα με την παραδοχή του οποιοσδήποτε υποστηρίζει ότι το αγαθό είναι ταυτόσημο με ένα εξωτερικό αντικείμενο X, πρέπει να αναρωτηθεί: είναι το X αγαθό; Αγαθό και X, για τον Μουρ είναι εξ' ορισμού διαφορετικά πράγματα και έτσι τα αντιμετωπίζει: αποδέχεται τη νοησιαρχική ηθική και αποκλείει κάθε νατουραλιστική βάση της εκ προοιμίου: «άλλο πράγμα η ηθική και άλλο η φύση για τον Μουρ». Ο ίδιος επομένως αποδέχεται τον φιλοσοφικό δυισμό⁵⁸ που στην εποχή του ήταν -και είναι ακόμη-, διαδεδομένη φιλοσοφική αντίληψη. Αυτή η φιλοσοφική αντίληψη που όπως είδαμε έχει καταγωγή στον Παρμενίδη και τον Πλάτωνα και αμφισβητεί κάθε έννοια της πραγματικότητας μέσω των αισθήσεων. Εν τούτοις αν αντιμετωπίσει κανείς την ηθική ως παράγωγο «κοινωνικής πραγματικότητας» η οποία έχει μορφή και τυπολογία που προκύπτει μέσα από τις διατομικές αλληλεπιδράσεις στο εσωτερικό των κοινωνικών ομάδων δεν μπορεί παρά να διαπιστώσει ότι η ηθική και το θεμέλιό της η κοινωνικότητα, δεν μπορούν να θεωρηθούν πραγματικότητες έξω από τη φύση. Εν κατακλείδι, η επιχειρηματολογία του Μουρ περί «αγαθού/ηθικού» έξω από τη φύση είναι μη ρεαλιστική και απλώς αμφισβητεί συνολικά τον νατουραλισμό στον οποίο στέκεται πολέμιος απέναντι του. Μια ξεχωριστή διάσταση της κριτικής του Μουρ σχετικά με την θεώρησή του περί νατουραλιστικής χίμαιρας αποτελεί το γεγονός ότι τα αντικείμενα ως τέτοια μπορεί να μην διαθέτουν ηθική από μόνα τους ω-

⁵⁷ Ρεαλισμός φιλοσοφική θεωρία η οποία υποστηρίζει ότι η πραγματικότητα είναι ανεξάρτητη από την ανθρώπινη συνείδηση και μπορεί να γίνει αντιληπτή στην αντικειμενική της μορφή: Λεξικό ο.π., σελ. 320.

⁵⁸ Δυϊσμός: Ο διαχωρισμός της πραγματικότητας σε δύο διακριτά και αλληλο-αποκλειόμενα πεδία. Για παράδειγμα ύλη/πνεύμα φύση/ηθική κλ.π.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

στόσο, αυτό δεν είναι απαγορευτικό για τους ανθρώπους σε ορισμένα αντικείμενα ή ακόμη και σε ορισμένες αφηρημένες ιδέες, να αποδίδουν ηθική διάσταση και αξίες που επιβάλλουν ηθικά καθήκοντα προς αυτά όπως για παράδειγμα, τα έργα τέχνης, οι μελλοντικές γενιές, ή ακόμη και σπάνιοι γεωλογικοί σχηματισμοί που πρέπει να διατηρηθούν, ακόμη και «άγνωστα» -προς το παρόν- είδη, τα οποία περιβάλλονται με ηθικά καθήκοντα προστασίας και διατήρησης. Στην κριτική του Μουρ ότι τα αντικείμενα δεν μπορούν να διαθέτουν ηθική επηρεάστηκε ολοφάνερα από τον Καντ ο οποίος θεωρούσε τα μη ανθρώπινα ζώα, «πράγματα» και βεβαίως δεν αναγνώριζε ότι διαθέτουν ηθική: Αλλά σε κάθε περίπτωση ήταν εναντίον κάθε ανήθικης και βάναυσης συμπεριφοράς απέναντί τους. Τα ανθρώπινα όντα φυσικά δεν μπορούν να θεωρηθούν για κανένα φιλόσοφο «αντικείμενα και πράγματα» όχι μόνο για ηθικούς αλλά και για πρακτικούς μεθοδολογικούς λόγους. Σε προηγούμενο τμήμα της εργασίας θεωρήθηκε ότι ηθική δεν μπορεί να προκύψει παρά μόνο σε καθεστώς αλληλεπίδρασης ατόμων υπό καθεστώς κοινωνίας, γεγονός που βρίσκεται στον αντίποδα της αφηρημένης έννοιας και ερμηνείας του απομονωμένου και αφηρημένου προς εξέταση ατόμου/ πράγματος. Νεότερες έρευνες του εγκεφάλου αναδεικνύουν ότι η έννοια του αδιάσπαστου εαυτού, του άτμητου ατόμου προβληματική και μη ισχύουσα σε επίπεδο φυσικής λειτουργίας του εγκεφάλου (διαφοροποίηση λειτουργιών και ανατομίας δεξιού και αριστερού εγκεφαλικού τμήματος) αφού υπάρχει ο εγκέφαλος που «βιώνει» και ο εγκέφαλος που «αφηγείται» ερμηνεύει.⁵⁹

Η κριτική του Χιουμ απευθύνεται με βεβαιότητα στη λογική ορισμένων πρόχειρων και αδρών νατουραλιστικών προσεγγίσεων περί ηθικής. Η κριτική του για νοηματική εξομάλυνση του χάσματος μεταξύ της πραγματικότητας που υπάρχει και αυτής που θα έπρεπε ή πρέπει να υπάρχει προσομοιάζεται με το νόημα της «ανοικτής ερώτησης»⁶⁰ και τονίζει την ανάγκη αιτιολόγησης της ηθικής ως προς τους σκοπούς και τα κίνητρα. Επομένως η κριτική του αντιπροσωπεύει έναν υπαρκτό και γόνιμο διάλογο στα πλαίσια του νατουραλισμού.

Αντίθετα η κριτική του Μουρ απευθύνεται συνολικά εναντίον του νατουραλιστικού ρεαλιστικού παραδείγματος περί ηθικής και σε αυτή τη βάση ο διάλογος είναι ανέφικτος. Ας προστεθεί ένα τελευταίο επιχείρημα κατά της φιλοσοφικής θεώρησης περί νατουραλιστικής χίμαιρας του Μουρ: Άν πραγματικά κάποιος πιστεύει ότι υπάρχει ακόμη και μια «γωνίτσα» στο σύμπαν, που δεν είναι φυσικός χώρος ή φυσική οντότητα, πως θα μπορούσαν οι νατουραλιστές φιλόσοφοι για παράδειγμα, να χρησιμοποιήσουν το κριτήριο της «φυσικότητας» για οτιδήποτε; Η κατηγορία εναντίον του νατουραλισμού, ότι υποστηρίζει τάχα την ιδέα ότι «όλα στο σύμπαν είναι φυσικά» άρα όλα είναι ηθικά, στερείται νοήματος αφού στην πραγματικότητα η πρόταση αυτή αποτελεί μια κενή ταυτολογία δεν συνιστά νατουραλιστική θέση, αλλά για κενή ιδέα που δεν λέει τίποτε γιατί δεν διακρίνει τίποτε. Ο Μουρ τοποθετώντας την ηθική έξω από την φύση προσπάθησε πιθανώς να ακολουθήσει το φιλοσοφικό πεδίο του Καντ ο οποίος όπως σημειώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας, ανήγαγε την ηθική σε «αυτοσκοπό». Ωστόσο σε κάθε περίπτωση η θέση του Μουρ κινείται αμιγώς στο πλαίσιο της μεταφυσικής θεώρησης ενώ διαφέρει ριζικά από την φιλοσοφία περί ηθικής του Καντ ως προς την αφετηρία, το περιεχόμενο αλλά και τα συμπεράσματά της.

⁵⁹ Y.N. Xarari "Homo Deus" Μία σύντομη ιστορία του μέλλοντος Μετάφραση Μιχάλης Λαλιώτης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια Αθήνα 2017, σελ. 289-293.

⁶⁰ Πρόβλημα ανοικτής ερώτησης: Οι ερωτήσεις ανοικτού τύπου περιλαμβάνουν μία ερώτηση και ένα "κενό" πεδίο", μέσα στο οποίο οι ερωτηθέντες πρέπει να γράψουν την απάντηση τους με "δικά τους λόγια": Με άλλα λόγια, αυτές οι ερωτήσεις απαιτούν επιπλέον πληροφορίες από τους ερωτηθέντες.

Παρόλα αυτά η κριτική του Mour απέναντι στον Spencer παρήγαγε μια «παράπλευρη, «έμμεση διευκρίνιση» περί του ορθού νοήματος και του πραγματικού περιεχομένου της θεωρίας της εξέλιξης μέσω φυσικής επιλογής. Ο Mour ισχυρίστηκε ότι η κατεύθυνση της εξελικτικής πορείας δεν μπορεί να υφίσταται πάντα και μόνιμα προς την κατεύθυνση «του «καλού» αναδεικνύοντας εύστοχα με την κριτική του το αμφιλεγόμενο περιεχόμενο της έννοιας της προόδου⁶¹. Μια αντίληψη που στα πλαίσια της ορθόδοξης εξελικτικής θεωρίας μέσω φυσικής επιλογής, είναι αναντίρρητη ορθή και ευρέως αποδεκτή χωρίς εξαιρέσεις συμπεριλαμβανομένης και της εξελικτικής ηθικής, όπου η εξέλιξη γενικά και η ηθική ειδικά, αποτελούν εν πολλοίς τυχαίες διαδικασίες χωρίς σκοπό και πρόθεση.

γ: Η αντικατάσταση της δικαιολόγησης από την εξήγηση

Αφήσαμε τελευταίο το ζήτημα της υποτιθέμενης πλάνης με την αντικατάσταση της αιτιολόγησης των πραγμάτων από την περιγραφή και την εξήγηση. Την κριτική δηλαδή που απευθύνει το σύνολο σχεδόν των φιλοσόφων απέναντι στην επιστήμη συνολικά και γενικά στον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι επιστήμονες τα πράγματα. Οι φιλόσοφοι σχεδόν στην πλειονότητά τους ισχυρίζονται ότι η επιστήμη μπορεί να παρατηρεί να καταγράφει, να εξηγεί κ.λπ. αλλά δεν μπορεί να δικαιολογεί, αποκαλύπτοντας το τελικό αίτιο όλων των πραγμάτων. Η κριτική είναι εξαιρετικά δύσκολη να αντιμετωπιστεί γιατί στην ουσία της ενώ βασίζεται στη παρανόηση του επιστημονικού τρόπου σκέψης απαιτεί από τον ίδιο να δικαιολογήσει τα πάντα, συμπεριλαμβανομένων των ηθικών αξιών. Να δικαιολογήσει δηλαδή ερωτήσεις του τύπου «γιατί να θεωρείται καλό/ηθικό αυτό ή εκείνο»; Γιατί το καλό είναι καλό; και τέλος πάντων, γιατί η ηθικότητα είναι «καλή»; και γιατί την χρειάζεται ο άνθρωπος κ.λπ. Τα ερωτήματα αυτού του τύπου προέρχονται από ακραία παρανόηση της επιστήμης η οποία εξ' ορισμού δεν μπορεί ή/και δεν αποπειράται να δώσει απαντήσεις σε τέτοιου τύπου ερωτήσεις. Τα ερωτήματα αυτά δεν βασίζονται σε καμία απολύτως πραγματικότητα, δεν μπορούν ούτε να επιβεβαιωθούν ούτε να διαψευστούν, συνεπώς δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενα μελέτης και συμπερασμού. Τα ερωτήματα αυτού του τύπου, προϋποθέτουν και απαιτούν από τον επιστημονικό τρόπο σκέψης, την υιοθέτηση ενός τύπου σκέψης κατά κάποιο τρόπο «αιτιοκρατικής πλάνης» όπου όλα τα ερωτήματα μπορούν και πρέπει να απαντηθούν από την επιστήμη. Απαντήσεις που ακόμη και αν δεν τις διαθέτει σήμερα η επιστήμη θα τις έχει αύριο, μέσα από την σίγουρη πρόοδο της.

Εν τούτοις ως ανθρωπότητα διανύουμε μια περίοδο, όπου ακόμη και η ίδια η επιστήμη αμφισβητεί τον εαυτό της -και μάλιστα με επιστημονικό τρόπο. Αυτό που αμφισβητείται συνιστά κυρίως αυτό που έχουμε ορίσει φιλοσοφικά ως αιτιοκρατία⁶² ή ντετερμινισμό. Ότι κάθε γεγονός δηλαδή έχει ως αίτιο ένα άλλο γεγονός που συνέβη πριν, όπου και αυτό με τη σειρά του έχει αίτιο ένα προηγούμενο γεγονός, κοκ. Η τυφλή εμπιστοσύνη στην πρόοδο της επιστήμης υποθέτει πως κάποια στιγμή στο μέλλον η επιστήμη θα δώσει όλες τις απαντήσεις που δεν έχει σήμερα. Το ποια απάντηση θα δώσει, τη στιγμή που λογικά και αυτή η υποτιθέμενη απάντηση, θα απαιτεί μια άλλη απάντηση για ένα προηγούμενο γεγονός/αίτιο αποτελεί βέβαια τον απόλυτο γρίφο. Μετά τις μελέ-

⁶¹ Πρόοδος η πίστη ότι η εξέλιξη προχωρά πάντα προς το καλύτερο στο βελτιωμένο λεξικό ο.π, σ,313

⁶² Αιτιοκρατία η άκαμπτη αρχή της αιτιότητας σε κάθε περιεχόμενο γνώσης «λεξικό» ο.π, σελ,26.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

τες του Αϊνστάιν περί της φύσης του φωτός και της βαρύτητας αλλά ιδιαίτερα μετά τις μελέτες περί του νόμου της απροσδιοριστίας, που διατυπώθηκε για πρώτη φορά το 1927 από τον Βέρνερ Χάιζενμπεργκ η αιτιοκρατία στο επιστημονικό πεδίο (θα προσθέσουμε και στο φιλοσοφικό πεδίο) πριν από περίπου 2,3 χιλιάδες χρόνια με τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις του Επίκουρου) έχει δεχθεί ισχυρή αμφισβήτηση. Σύμφωνα με την αρχή της απροσδιοριστίας δεν είναι δυνατό να μετρηθεί με ακρίβεια ούτε πρακτικά, ούτε και θεωρητικά η θέση, η ταχύτητα, και η ορμή, ενός σωματίου. Σύμφωνα με την συγκεκριμένη αρχή, υπάρχουν γεγονότα των οποίων η εκδήλωση δεν υπαγορεύεται από κάποιο αίτιο, ούτε από κάποιο προηγούμενο γεγονός. Η αρχή της απροσδιοριστίας δεν αναφέρεται στην ανικανότητα του ανθρώπου να παρατηρήσει ορισμένα φαινόμενα στον μικρόκοσμο, αναφέρεται σε μία πραγματική ιδιότητα του φυσικού Κόσμου η οποία εμφανίζεται πειραματικά. Ο λόγος που δεν βλέπουμε αυτή την αβεβαιότητα στον μεσόκοσμο που ζούμε (τον κόσμο ου αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις μας) είναι ότι εμφανίζεται σε πολύ μικρή κλίμακα και γίνεται εμφανής στον μικρόκοσμο των κβάντων και στη διπτή φύση του φωτός που συμπεριφέρεται άλλοτε σαν σωματίδιο και άλλοτε σαν κύμα. Όσο για την αμφισβήτηση της αιτιοκρατίας στο φιλοσοφικό πεδίο από τον Επικουρισμό και τον Επίκουρο, πρόκειται για τη ριζοσπαστική θεωρία του, 230 περίπου αιώνες πριν, περί της απόκλισης της κίνησης των θεμελιωδών υλικών σωματιδίων (των άτμητων σωμάτων) σε απροσδιόριστο χώρο και απειροελάχιστο χρόνο, από την ευθεία τροχιά της βαρυτικής τους κίνησης, που εκτός όλων των άλλων, ανοίγει τη δυνατότητα και θεμελιώνει για τον Επίκουρο την υπαρκτή ελευθερία στη φύση που ακυρώνει την τυφλή αναγκαιότητα και αιτιοκρατία, ισχυριζόμενος βέβαια όχι ότι η φύση είναι ηθική, αλλά ότι η ηδονή και η ελευθερία, είναι τα αξεδιάλυτα στοιχεία της φύσης του ανθρώπου.

A13: Η ένταξη του προτύπου της ηθικής του Χιουμ στα πλαίσια της εξελικτικής Δαρβινικής και νέο-Δαρβινικής θεωρίας περί ηθικής.

Σε ένα προηγούμενο τμήμα της εργασίας, σημειώθηκε ότι η πεποίθηση του Χιουμ περί φυσιοκρατικής πλάνης και ο ισχυρισμός του Μουρ περί νατουραλιστικής χίμαιρας δεν είναι ταυτόσημες αλλά ούτε και παρόμοιες δηλώσεις. Η αφετηρία, το περιεχόμενο και μεθοδολογία των δύο προσεγγίσεων περί ηθικής είναι εξ' ολοκλήρου διαφορετικές. Η ηθική του Χιουμ έχει νατουραλιστική βάση ισχυριζόμενος πως η ηθική είναι καθόλα φυσικό φαινόμενο αλλά αντιθέτως όλα τα φυσικά φαινόμενα από μόνα τους δεν μπορούν να δημιουργήσουν ηθική. Αντίθετα ο ισχυρισμός του Μουρ ότι «η ηθική είναι εκτός φύσης» υποδηλώνει εκ προοιμίου αντινατουραλιστική⁶³ τοποθέτηση η οποία μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνο στην περίπτωση της ταυτολογίας και της πίστης ότι «υφίσταται επειδή υφίσταται». Μια δογματική αρχή που γίνεται αποδεκτή στη βάση της πίστης, της διαίσθησης της έμπνευσης κ.λ.π, σε ένα μεταφυσικό πεδίο στο οποίο δεν αποκλείεται καμιά πνευματική διεργασία του νου και της φαντασίας. Σε αυτή τη συνθήκη βέβαια κανόνες λογικής και επιχειρήματα μετατοπίζονται σε ένα δευτερεύον μη κυρίαρχο πεδίο. Αντίθετα η φιλοσοφική θεώρηση περί ηθικής του Χιουμ έχει νατουραλιστική βάση και μπορεί να ενταχθεί αρμονικά στις σύγχρονες επιστημονικές θεωρήσεις περί

⁶³ Νατουραλισμός: Η φιλοσοφική θεώρηση που εξομοιώνει όλες τις μορφές της πραγματικότητας, ψυχικής, ιστορικής, πολιτισμικής, κοινωνικής κλπ. Σε μια ενιαία πραγματικότητα: την φυσική, και υλική πραγματικότητα Λεξικό Ο.Π. σ. 49

ηθικής ιδιαίτερα στο πλαίσιο της Δαρβινική θεωρίας της εξέλιξης μέσω φυσικής επιλογής όπως εκφράζεται από τις σύγχρονες επιστημονικές προσεγγίσεις της εξελικτικής ηθικής και της ηθολογίας.

Η ηθική κατά τον Χιουμ συνιστά φυσικό αντικείμενο χωρίς να υποστηρίζεται βέβαια ότι κάθε φυσικό αντικείμενο συνιστά από μόνο του ηθική. Το πρωταρχικό αίτιο της ηθικής του Χιουμ βασίζεται στην εξέλιξη του χαρακτηριστικού της ανθρώπινης συμπεριφοράς το οποίο προσδιορίζει ως ηθικό αίσθημα και ορίζει ως κίνητρο και απώτερο αίτιο της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η προδιάθεση του ανθρώπου προς το κοινό καλό και το «αμοιβαίο κοινωνικό συμφέρον» αποτελεί τη φυσική βάση της ανθρώπινης ηθικής. Μπορεί να παρομοιαστεί ως χαρακτηριστικό (trait) και να ταυτιστεί με κάθε άλλο σωματικό χαρακτηριστικό το οποίο εξασφαλίζει τη διατήρηση και την αναπαραγωγή του ανθρώπου και των κοινωνιών του στο διηνεκές. Για τη σύγχρονη βιολογική επιστήμη την εξελικτική ηθική και την ηθολογία, η συμπεριφορά αντιμετωπίζεται ως το πεδίο έκφρασης (φαινότυπος) της γενετικής πληροφορίας (γενότυπος). Η μεν γενετική πληροφορία (γενότυπος) μεταβιβάζεται οριζόντια διαμέσου των γενεών μέσω κληρονομικότητας η δε ηθική συμπεριφορά μπορεί να μεταβιβαστεί εναλλακτικά ως ηθικό πρότυπο (φαινότυπος) μέσω μίμησης και μάθησης οριζόντια ανάμεσα σε διαφορετικές ηλικιακές κλάσεις του κοινωνικού συνόλου. Για τον Θεοδόσιο Ντομπζάνσκι (1900-1975) η συμπεριφορά συνιστά «τον πιο απομακρυσμένο» από τη γενετική πληροφορία φαινότυπο. Όπως κάθε άλλο φυσικό σωματικό ή συμπεριφορικό χαρακτηριστικό έτσι και η ηθική προδιάθεση των ανθρώπων προς το κοινό καλό και την αμοιβαία κοινωνική ωφέλεια, αξιολογείται όχι στη βάση της φυσικότητας (δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για φυσικό χαρακτηριστικό) αλλά ως προς το βαθμό της αποτελεσματικότητάς του στη διατήρηση του ανθρώπου και των κοινωνιών του. Υπό αυτή την έννοια το ηθικό αίσθημα στην ηθική του Χιουμ συνιστά φυσικό και κληρονομήσιμο χαρακτηριστικό της ηθικής, υπόκειται στις εξελικτικές δυνάμεις και τις αλλαγές του φυσικού ή κοινωνικού περιβάλλοντος. Αντιπροσωπεύει την βιολογική προδιάθεση ως φυσική ροπή προς συμπεριφορές οι οποίες διατηρούν ή/και ενδεχομένως αυξάνουν την ικανότητα επιβίωσης και αναπαραγωγής του είδους. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι το χαρακτηριστικό αυτό μπορεί να μεταβιβαστεί κληρονομικά με τον κάθετο τρόπο της κληρονομικότητας αλλά και την οριζόντια μεταβίβαση προτύπων συμπεριφοράς μεταξύ των διαφορετικών ηλικιακών ομάδων της κοινωνικής συγκρότησης μέσω μάθησης και μίμησης ανάμεσα σε διαφορετικά άτομα⁶⁴. Κατά τον Χιουμ το «ηθικό αίσθημα» αποτελεί το πρωταρχικό αίτιο στην ηθική του ανθρώπου.

Η πεποίθηση του Μουρ περί φυσιοκρατικής χίμαιρας ανεξάρτητα επιχειρημάτων κέρδισε επιρροή και σταδιακά αντικατέστησε σε σημασία και το νόημα του κανόνα του Χιουμ. Η καθιέρωση σε ακαδημαϊκούς κύκλους της φιλοσοφίας και των ανθρωπιστικών σπουδών εν γένει συνοδεύτηκε ως το κατ' εξοχήν επιχείρημα φιλοσοφικού δυϊσμού μεταξύ ηθικής και φύσης. Ως απόρροια των προηγούμενων διαπιστώσεων δημιουργήθηκε μια ισχυρή φιλοσοφική τάση έτσι που όταν η επιστημονική έρευνα αναδείκνυε ή αναφερόταν στην ηθική ως φυσικό χαρακτηριστικό των ανθρώπων και των κοινωνικών του, σχεδόν αντανακλαστικά ορθώνονταν κριτικές και ακραίος σκεπτικισμός μέσω αναφορών στη φιλοσοφική πεποίθηση του Μουρ περί φυ-

⁶⁴ Sadler-Smith, E. (2012) "Before virtue: Biology, brain, behavior and the 'moral sense'" Business Ethics Quarterly, 22(2), 351-76. Προσβάσιμο στον σύνδεσμο: <https://www.cambridge.org/core/journals/business-ethics-quarterly/article/before-virtue-biology-brain-behavior-and-the-moral-sense/0445B3383A42D314324A9F16A9FA6A20>

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

σιοκρατικής χίμαιρας. Μέχρι σήμερα η τάση αυτή φαίνεται ότι έχει επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τη σύγχρονη φιλοσοφία περί ηθικής και παρουσιάζεται ως το κύριο εμπόδιο συνάντησης φιλοσοφίας και επιστήμης σε όποιο ζήτημα σχετίζεται με την ηθική.

A14: Επιστήμη και Φιλοσοφία

Η Επιστήμη και η φιλοσοφία μπορούν να θεωρηθούν δύο εναλλακτικοί τρόποι σκέψης και αντίληψης του κόσμου που μας περιβάλλει. Κοινός παρονομαστής και των δύο είναι το κοινό ενδιαφέρον επιστημόνων και φιλοσόφων για το πώς τα πράγματα με την ευρύτερη σημασία του όρου συνδέονται μεταξύ τους επίσης με ευρύτερη σημασία της διασύνδεσης. Παρά την φαινομενική απλότητα του όρου φύση (από το φύω, φυτρώνω, γεννώ) ο προσδιορισμός της έννοιας του όρου φύση θα μπορούσε εύκολα να μας ξεστρατίσει από το περιεχόμενο της εργασίας ή να μας οδηγήσει σε παρανοήσεις και σύγχυση σχετικά με το ευρύτερο περιεχόμενο της έννοιας φύση. Είναι χαρακτηριστικό ότι από μια πρόχειρη διερεύνηση του όρου αναφέρονται 66 διαφορετικοί ορισμοί της λέξης φύση⁶⁵. Η προσδοκία και ο σκοπός της περιληπτικής αναφοράς του όρου φύση σε αυτό το τμήμα της εργασίας είναι να παραπέμψει λειτουργικά στην επιστήμη ως το κατεξοχήν αντικείμενό της. Αφήνοντας κατά μέρος το ακριβές περιεχόμενο του όρου φύση και θα θεωρήσουμε την επιστήμη ως τη συστηματική έρευνα της πραγματικότητας που συνθέτει ο όρος φύση και ενεργοποιεί σε μια πρώτη προσέγγιση τον κόσμο των αισθήσεων και της εμπειρίας του πραγματικού κόσμου, οργανικού και ανόργανου. Με τη προηγούμενη διατύπωση δεν εννοείται ότι ο επιστημονικός τρόπος σκέψης αναφέρεται αποκλειστικά στον κόσμο των αισθήσεων και της εμπειρίας, ωστόσο το κυρίως ενδιαφέρον της επιστήμης επικεντρώνεται ως αντικείμενο σκέψης και έρευνας του φυσικού κόσμου των αισθήσεων και της εμπειρίας. Συμπληρωματικά η φιλοσοφία αποσκοπεί να δώσει συνολική εικόνα και ερμηνεία για το πώς συνέχεται ο κόσμος, αλλά και για το ποια είναι η θέση του ανθρώπου σε αυτόν. Δεν δεσμεύεται από τον αισθητό κόσμο της εμπειρίας και των αισθήσεων και επεκτείνει τη δικαιοδοσία της στον μη-αισθητό κόσμο. Από αυτή την άποψη η φιλοσοφία έχει έναν ιδιαίτερο τρόπο να θέτει ερωτήματα και να βγάζει συμπεράσματα χωρίς τους περιορισμούς της εμπειρίας και της πραγματικότητας με μοναδική προϋπόθεση την «κοινή λογική και το κοινό αίσθημα». Υπό αυτή την έννοια η φιλοσοφία επικαλύπτεται μεν από την επιστήμη αλλά η μεταξύ τους διάκριση δεν είναι απόλυτη.

Η βιολογία ως επιστήμη συνιστά ένα εργαλείο αναγνώρισης του φυσικού κόσμου (κάτι σαν μεγεθυντικός φακός). Ως εκ τούτου η επιστήμη μπορεί να αναγνωριστεί ως ένα πόρος γνώσης για τη φιλοσοφία και όχι το αντικείμενό της⁶⁶. Κατά καιρούς εμφανίστηκαν διαμάχες ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις, φιλοσοφία και επιστήμη. Ωστόσο η σύγχρονη τάση υποβάλλει μια συνθήκη αλληλεπίδρασης της μιας προσέγγισης στην άλλη και αναζήτησης κοινής περιοχής και επικαλύψεων προκειμένου να ωφεληθούν γνωσιακά και οι δύο εναλλακτικοί τρόποι σκέψης. Η αυτονομία της επιστήμης και της φιλοσοφίας, δεν μπορεί να ορίσει την υπαγωγή της μιας στην άλλη αλλά ούτε και να υποδείξει την περιχαράκωση «στα δικά τους ξεχωριστά

⁶⁵ Murray Bookchin «Οικολογία της ελευθερίας» Εκδόσεις Πράσινο Ινστιτούτο/Αντιγόνη Θεσσαλονίκη 2016.

⁶⁶ Peter Godfrey-Smith «Φιλοσοφία της Βιολογίας: Απόδοση στα Ελληνικά Γιώργος Μαραγκός, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΚΡΗΤΗΣ 2016 σελ.6

θέματα». Στην πραγματικότητα οι δύο συμπληρωματικοί τομείς του ανθρώπινου λογισμού/αντίληψης πολύ συχνά ωθούν ο ένας τον άλλο σε καινοτομίες και ανάπτυξη.

Ωστόσο όταν ένας φιλόσοφος βλέπει από τη δική του σκοπιά πως συνέχονται τα πράγματα από ένα μεμονωμένο τμήμα της επιστήμης και κρίνει την συμβατότητά του σε σχέση ένα άλλο τμήμα της επιστήμης, υπάρχει πάντα χώρος για να κρίνει κάποιος άλλος πως περισσότερα πράγματα ή ακόμη και τα πάντα συνέχονται μεταξύ τους από άλλες πηγές γνώσης. Το γεγονός αυτό αφενός αναδεικνύει τη σχετική ανεξαρτησία της φιλοσοφίας ως προς την επιστήμη, αλλά ταυτόχρονα διατηρεί ζωτική την ανάγκη ανασύνθεσης μιας όσο το δυνατόν πιο σφαιρικής εικόνας του κόσμου και της θέσης του ανθρώπου μέσα σε αυτόν. Βεβαίως η αντίληψη και ο στοχασμός για το «πως συνέχεται ο φυσικός κόσμος» και ποια είναι η θέση του ανθρώπου μέσα σε αυτόν, δεν είναι αυστηρή αποκλειστικότητα της φιλοσοφίας. Η διύλιση του φιλοσοφικού περιεχόμενου από ένα επιστημονικό έργο είναι μια δραστηριότητα διαφορετική από την άσκηση της επιστήμης καθαυτής, αλλά πολλοί επιστήμονες αισθάνονται ως προσωπική ανάγκη να προβούν σε φιλοσοφικά συμπεράσματα γύρω από την έρευνά τους. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι όσο συσσωρεύονται δεδομένα της εμπειρικής έρευνας τόσο αυξάνεται η ανάγκη για διύλιση φιλοσοφικών ερμηνειών και προσεγγίσεων.

Η επιστημονική σκέψη χωρίς την παρατήρηση της πραγματικότητας είναι αδύνατη και τέτοιου είδους επιστημονική σκέψη απλώς δεν υφίσταται. Η επιστημονική μέθοδος του εμπειρισμού⁶⁷ είναι θεμελιώδης όψη της επιστημονικής έρευνας και της απόκτησης νέας γνώσης. Ο εμπειρισμός βασίζεται σε επαναλαμβανόμενες παρατηρήσεις και σε μαρτυρίες της επιστημονικής κοινότητας από κλάδους επιστημών που εκφράζουν άποψη διαχρονικά για παρόμοια επιστημονικά ζητήματα και ελέγχονται μέσω λεπτομερούς τεκμηρίωσης. Στην επιστημονική πρακτική και μεθοδολογία δεν γίνεται λόγος για επαλήθευση υποθέσεων αλλά για επιβεβαίωση. Αν μια υπόθεση επιβεβαιώνεται επανειλημμένα μέσω πειραμάτων και ελέγχου τεκμηρίωσης και αναπαραχθούν σε ικανοποιητικό βαθμό οι πληροφορίες που δεν μπορούν να διαψεύδονται μέσω δοκιμών και πειραματισμού μπορεί να αναπτυχθεί θεωρία συγκεφαλαίωσης για μια ενότητα προβλέψεων η οποία με την πάροδο του χρόνου μπορεί να αποτελέσει ένα σώμα βεβαιοτήτων με ελάχιστες εξαιρέσεις για σχηματιστεί το «επιστημονικό παράδειγμα» μιας συγκεκριμένης εποχής στην ορολογία του Αμερικανού φιλοσόφου των επιστημών Τ. Κουν (1922-1996). Με τον καιρό συσσωρευμένες αντιφάσεις και εξαιρέσεις ή ακόμη και διαφορετικές ερμηνείες που δεν διαψεύδουν γενικά το επιστημονικό παράδειγμα ενεργοποιούν διαδικασίες, διερεύνησης και διόρθωσης των υποθέσεων/προβλέψεων μέχρι που να συντεθεί μια νέα θεωρία ικανή να αντικαταστήσει την παλαιά, προσφέροντας ένα νέο επιστημονικό παράδειγμα αντικαθιστώντας το παλαιό. Πολύ πρόσφατα ο Καρλ Πόπερ (1902-1994) ένας από τους φιλόσοφους της σύγχρονης εποχής του 20^{ου} αιώνα με μεγάλη επιρροή στην περιοχή της φιλοσοφίας των επιστημών μετά από κριτικές του στον λογικό εμπειρισμό προχώρησε μια από τις πιο επιδραστικές τομές στην Ιστορία της επιστημολογίας και πρόσθεσε ένα ακόμη κριτήριο περί του επιστημονικού τρόπου σκέψης και της επιστήμης γενικότερα: το κριτήριο της διαψευσιμότητας. Κατά την άποψή του μια θεωρία, ένας νόμος μια αρχή κ.λπ δεν μπορούν να θεωρηθούν επιστημονικά

⁶⁷ Εμπειρισμός: Η Γνωσιολογική θεωρία κατά την οποία αποκλειστική πηγή γνώσης είναι η εμπειρία (και όχι η νόηση) Λεξικό ο.π., σελ.126.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

παράγωγα αν δεν είναι διαφεύσιμα να μπορούν δηλαδή να ελεγχθούν και να αποδειχθούν λανθασμένα. Ο Πόπερ ισχυρίζεται ότι αν για μια επιστημονική υπόθεση δεν μπορεί να υπάρξει δοκιμασία που να μπορεί να την διαφεύσει, τότε δεν είναι υπόθεση. Είναι άποψη, μια δήλωση, ή ακόμη και απλή απάτη, που δεν βασίζεται στην επιστημονική μέθοδο. Εν κατακλείδι ο επιστημονικός τρόπος σκέψης και απόκτησης γνώσης, δεν αντανακλά την πίστη ή την αποκάλυψη, αλλά την έρευνα, τον έλεγχο και τελικά την ανακάλυψη.

A15: Ηθική και ηθολογία

Η ηθολογία αποτελεί την επιστήμη που μελετά τη συμπεριφορά των ζώων και μπορεί να θεωρηθεί σαν το τελευταίο πιο σύγχρονο παράγωγο της Βιολογικής έρευνας. Συγκροτήθηκε από τις επιστήμες της οικολογίας και της Ζωολογίας, ενώ αποτελεί την βάση της σύγχρονης εξελικτικής ψυχολογίας. Ήδη, από την εποχή του Νίκο Τινμπέργκεν (1907-1988) και του Τζον Μέιναρντ Σμιθ (1920-2004) των πρωτοπόρων της ηθολογίας, μέχρι τους σύγχρονους Ντέσμοντ Μόρις (1928) και Φρανς ντε Βαλ (1948) οι περισσότεροι ηθολόγοι μελετητές αντί να συμμετέχουν σε αδιέξοδες συζητήσεις περί ορθολογισμού των ζώων εκτός του ανθρώπου έκαναν την παραδοχή ότι η φυσική επιλογή ως εξελικτική δύναμη οδηγεί στην διάδοση συμπεριφορών που προάγουν την επιβίωση και την αναπαραγωγή όλων των κοινωνικών ζώων χωρίς εξαιρέσεις.

Ειδικά για τους πιο σύγχρονους ηθολόγους μετά από χιλιάδες ώρες παρατηρήσεων στη φύση αλλά και μέσα από ελεγχόμενα πειράματα σε σταθερές συνθήκες διαμορφώθηκε ένας κοινός παρονομαστής, μια κοινή ιδέα παραδοχής: η ιδέα της «κοινωνικής συνοχής (social cohesion)»⁶⁸. Έχουν ήδη παρουσιαστεί (σελ. 41) οι βιο/οικολογικές προϋποθέσεις της κοινωνικότητας στα ζώα εκτός του ανθρώπου: α) οικολογικοί παράγοντες (παρουσία/απουσία θηρευτών και διασπορά διατροφικών πόρων) και β) βιολογικοί παράγοντες (σχέση μητέρας/παιδιού και αναπαραγωγικό κίνητρο) οι οποίοι καθορίζουν τις κοινωνικές ομάδες ομοειδών ατόμων μόνιμου συγχρονισμού μετακίνησης και σύστασης στον χώρο/χρόνο.

Σε κάθε κοινωνική ομάδα επενεργούν αφενός φυγόκεντρες δυνάμεις όπως η επιθετικότητα, που τείνει να διασπείρει τα άτομα στο χώρο εγκαταλείποντας την ομάδα τους και αφετέρου κεντρομόλες δυνάμεις συνεργασίας που τείνουν να διατηρήσουν την παρουσία των ατόμων ως μέλη της ομάδας. Σε κάθε δεδομένη χρονική περίοδο η συνισταμένη δύναμη που κρατά τα άτομα στην ομάδα συνιστά την δύναμη κοινωνικής συνοχής και είναι το αποτέλεσμα αφενός της επιθετικότητας και αφετέρου της συνεργασίας. Σε κάθε περίπτωση τα άτομα είναι ελεύθερα, ή να εγκαταλείψουν την ομάδα (εγκαταλείποντας τα οφέλη της) ή να παραμείνουν ως μέλη της («απολαμβάνοντας» τα οφέλη της). Τα άτομα διαχειρίζονται τα άλλα άτομα της ομάδας τους όπως διαχειρίζονται τους φυσικούς πόρους του βιοτόπου τους προκειμένου να επιβιώσουν και να αναπαραχθούν ατομικά και κοινωνικά υπό καλύτερες συνθήκες. Τα υπόλοιπα άτομα της ομάδας αντιπροσωπεύουν γενικά επιπρόσθετους πόρους ιδιαίτερα στα αδύναμα άτομα προκειμένου να αποκτήσουν νέες ευκαιρίες στον ανταγωνισμό τους με άλλα άτομα για πρόσβαση σε πόρους περιορισμένους στον

⁶⁸ France de Waal: Primates and Philosophers πρόσβαση στο σύνδεσμο:
<https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691169163/primates-and-philosophers>

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: “Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

χρόνο και στο χώρο πόροι, που σχετίζονται είτε με διατροφικές πηγές είτε με άτομα διαφορετικού φύλου προς αναπαραγωγική σύζευξη. Τα άτομα που βρίσκονται ψηλά στην ιεραρχία έχουν ιδιαίτερα προνόμια (πολλές φορές κληρονομημένα (αφού στα περισσότερα είδη τα άτομα κληρονομούν γενικά το κοινωνικό status της μητέρας τους). Τα λιγότερο ισχυρά άτομα για να υπερκεράσουν το μειονέκτημά τους δημιουργούν συνασπισμούς και φιλίες, όπου η απάτη τιμωρείται η ανταπόδοση επιβραβεύεται. Πολύ Συχνά τα συγγενικά άτομα της πληθυσμιακής ομάδας έχουν την τάση να αλληλοβοηθούνται. Στην περίπτωση των θηλυκών μελών των ομάδων, τα οποία αντιμετωπίζουν ασύμμετρες πιέσεις διατροφής σε σχέση με τα αρσενικά, λόγω πρόσθετων πιέσεων από στο ενεργειακό κόστος της αναπαραγωγής, έχουν την τάση να συνεργάζονται και να αποφεύγουν εντάσεις και επιθετικά γεγονότα. Σε περιόδους αυξημένων πιέσεων και επιπρόσθετων αναγκών τα θηλυκά μέλη των κοινωνικών ομάδων ωθούνται σε αποτελεσματικότερες συνεργασίες και αλληλοβοήθεια, ενώ σε περιπτώσεις αδιεξόδων και μεγάλων πιέσεων ωθούνται σε «νεωτερισμούς» και «νέες λύσεις σε παλιά προβλήματα». Ως σύνολο οι ομάδες πιέζονται στη να διατηρούν ικανοποιητικό μέγεθος και ισχύ ώστε να μπορούν να διατηρήσουν προνόμια στη πρόσβαση ομάδας τους σε πηγές και πόρους σε σχέση με άλλες γειτονικές ανταγωνιστικές ομάδες. Γενικά, οι πολυάριθμες ομάδες έχουν προνομιακή πρόσβαση σε τοπικούς πόρους και πηγές. Ωστόσο η πληθυσμιακή πυκνότητα και το μέγεθος των ομάδων ρυθμίζεται από την κατάσταση του βιοτόπου με τρόπο που σε ορισμένα πλαίσια πυκνότητας οι ομάδες δια χωρίζονται και οι πληθυσμοί μετακινούνται σε άλλους βιότοπους, όταν υπάρχουν σε διαθεσιμότητα. Επομένως κάθε ομάδα ανάλογα με τον βιότοπό της, πιέζεται ώστε να διατηρήσει όσο περισσότερα άτομα είναι επιτρεπτό στο εσωτερικό της προκειμένου να διατηρήσει την προνομιακή της πρόσβαση σε πηγές τροφής και νερού στον Βιότοπό της. Ο βιότοπος της κοινωνικής ομάδας στην πλειονότητα των περιπτώσεων υπερασπίζεται με επιθετικότητα προς άλλες γειτονικές ομάδες και ξένα άτομα εκτός ομάδας. Όπως αναφέρθηκε ήδη η τάξη μεγέθους των ομάδων ρυθμίζεται από την οικολογική κατάσταση των βιοτόπων και των διατροφικών πόρων τοπικά. Ωστόσο οι ομάδες δεν αυξάνονται πληθυσμιακά επ'άπειρον ακόμη και σε περιπτώσεις «πλούσιων» βιοτόπων. Η δυνατότητα πρόβλεψης στην έκβαση του ανταγωνισμού για πόρους και πηγές μεταξύ πολυάριθμων ομάδων και ομάδων με λιγότερα δεν είναι πάντα επιτυχής. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων η προνομιακή πρόσβαση σε πηγές διατροφής και νερού ευνοεί τις πολυάριθμων ομάδες αλλά όχι πάντα. Στο ανταγωνισμό των ομάδων υπεισέρχεται ο παράγοντας «κοινωνικής συνοχής» ο οποίος επενεργεί πρόσθετα στην πραγματική ισχύ των ομάδων στον ανταγωνισμό τους για πόρους και πηγές πόρων. Δεν αφορά μόνο στο μέγεθος της ομάδας αλλά και στην ποιότητα της συνεργασίας μεταξύ των μελών της. Με αυτό τον τρόπο αυξάνεται η κοινωνική συνοχή και επομένως αυξάνεται την πραγματική ικανότητα των ομάδων να υπερασπίζονται πόρους ή να επεκτείνουν την κατοχή τους σε νέους. Έχει βρεθεί ότι ο παράγοντας κοινωνικής συνοχής είναι δυναμικός και εύπλαστος. Η ολοκληρωμένη του διαμόρφωση καθορίζεται τελικά και από την ίδια την Ιστορία της παρουσίας ομάδων τοπικά αλλά και τις δυνατότητες μετακίνησής των ομάδων στον ευρύτερο βιότοπό τους. Από ηθολογικές παρατηρήσεις στο πεδίο έχει δειχθεί ότι οι

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

εξισωτικές ομάδες μεγάλης εσωτερικής συνοχής μπορούν να ανατρέψουν το *status* έναντι των δεσποτικών ομάδων έντονης επιθετικότητας στο εσωτερικό τους⁶⁹.

Ανακεφαλαιώνοντας η τάση για μεγάλες σε μέγεθος ομάδες, συνυπολογίζοντας και την ποιότητα συγκεκριμένων βιοτόπων, θεωρείται εξελικτική δύναμη που κατευθύνει τις ομάδες προς ενδο/ομαδικές συνθήκες κοινωνικής συνοχής αυξημένης συνεργασίας, αλληλεγγύης και αυτοθυσίας. Ενώ η ατομική συμμετοχή ως μέλη της ομάδας είναι επίσης εξελικτική δύναμη, που αντισταθμίζει τα προτερήματα της συμμετοχής στην ομάδα από τα δυσάρεστα της εγκατάλειψής της και ωθεί τα άτομα μέσω της ευφυΐας και της ικανότητά τους για επίδειξη ενσυναίσθησης να αναπτύξουν συστήματα κοινωνικής επιτηδειότητας, δημιουργίας και διατήρησης συνασπισμών, φιλικών σχέσεων, αλληλοϋποστήριξης και αλληλεγγύης.

A16: Συμπερασματικές διαπιστώσεις.

Στο πέρασμα του χρόνου το εξαιρετικά ευρύ φάσμα της φιλοσοφικής αναζήτησης γύρω από τη γνωσιολογική οντολογική, κοσμολογική και περί λογικής θεματολογία, επικεντρώθηκε σταδιακά στο περιεχόμενο της ηθικής. Η φιλοσοφία της ηθικής ήδη από την αφετηρία της ως προς τις διατυπωμένες φιλοσοφικές θέσεις και το περιεχόμενό της, διακρινόταν από πλούτο και μεγάλη ποικιλία. Ο Επίκουρος, αν και εξαίρεση φιλόσοφου για την εποχή του, ταύτιζε την ηθική με την φιλοσοφία ενώ το ενδιαφέρον του για παράδειγμα «περί της λογικής» και συγκεκριμένου δρόμου προς τον ορθό/αξιόπιστο συμπερασμό, στη φιλοσοφία του εμφανίζεται σε σχετικά μικρότερη έκταση.

Στη σύγχρονη εποχή η θεματολογία «περί ηθικής» εμφανίζεται ακόμη μια φορά ταυτισμένη με τη φιλοσοφία, γεγονός που δεν θεωρείται ούτε παράξενο ούτε ανεπίτρεπτο. Αν και επιστημολογία, οντολογία, κοσμολογία, λογική των μαθηματικών κ.α, αποτελούν πεδία της σύγχρονης φιλοσοφίας, η ηθική έχει αναδειχθεί στο «αγαπημένο» θέμα των φιλοσόφων και τείνει να μονοπωλήσει το σύγχρονο φιλοσοφικό πεδίο συνοδευόμενη από όρους όπως: μεταθηθική, ή/και εφαρμοσμένη ηθική. Σε ένα εξαιρετικά μεγάλο διάστημα αιώνων όπου η φυσιολογία (ο λογισμός περί φύσης) εξελίχθηκε σε φιλοσοφία (ενδιαφέρον για τη γνώση και τη σοφία) ορισμένοι φιλόσοφοι ισχυρίστηκαν ότι οι ηθικές αξίες και η ηθική γενικά, είναι θεϊκές εντολές, κάποιοι άλλοι ισχυρίστηκαν ότι η ηθική είναι προϊόν ορθολογικής σκέψης συνυφασμένη με αντικειμενικές αλήθειες οι οποίες υφίστανται το σύμπαν, ενώ κάποιοι άλλοι υποστήριξαν ότι οι ηθικές αξίες είναι αποκλειστικά προϊόντα της ανθρώπινης φύσης. Άλλοι δε υποστήριξαν ότι οι ηθικές αξίες είναι απλώς κοινωνικές συμβάσεις ή/και τοπικοί κανόνες κοινωνικής συμβίωσης. Αν εξαίρεσει κανείς την ακραία άποψη θεοκρατικού χαρακτήρα της ηθικής ως θεϊκών εντολών (η οποία εν προκειμένω δεν έχει ηθικό νόημα γιατί καθιστά τον άνθρωπο αμέτοχο της ηθικής και κάθε συζήτηση περί ηθικής κρίνει και αφορά την ηθική του Θεού (και όχι των ανθρώπων) οι εναλλακτικές απόψεις περί ηθικής αποτελούν γόνιμα σταυ-

⁶⁹ Charlotte K. Hemelrijck: An individual-orientated model of the emergence of despotic and egalitarian societies The Royal Society 1999. πρόσβαση στο σύνδεσμο: <https://www.researchgate.net/publication/25454416 An individual-orientated model of the emergence of despotic and egalitarian societies>

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

ροδρόμια διαλόγου και επιλογών στα πλαίσια της φιλοσοφίας παλαιότερης, νεότερης και σύγχρονης. Εν τούτοις στη σύγχρονη εποχή το η πλειονότητα των φιλοσοφικών απόψεων γύρω από την ηθική συνίσταται, σε έναν κοινά αποδεκτό και αντιληπτό χαρακτήρα της. Το αναμφισβήτητο γεγονός ότι η ηθική συνιστά κυρίως ένα ζήτημα κοινωνικού περιεχομένου, παρά την έρευνα μιας μεμονωμένης καθαρά ατομικής περίπτωσης. Έχει υποστηριχθεί σε προηγούμενο τμήμα της εργασίας ότι η έννοια του αφηρημένου ατόμου, απομονωμένου και έξω από κάθε κοινωνική αλληλεπίδραση δεν μπορεί να θεμελιώσει καμία ηθική επί πραγματικής και λογικής βάσης.

A17: Η θεώρηση περί φυσιοκρατικής πλάνης σε αντιπαράθεση με τη φιλοσοφία του Επίκουρου.

Θα ήταν παντελώς αδόκιμο να επιχειρήσει κανείς μια διαδικασία σύγκρισης ενός ρητού/αποφθέγματος –έστω εν μέρει φιλοσοφικά φορτισμένου, με ένα πλήρες φιλοσοφικό σύστημα στο πλαίσιο μιας πλήρους και ολοκληρωμένης κοσμοθεωρίας όπως η φιλοσοφίας περί ηθικής του Επίκουρου. Αυτός ο περιορισμός εξ' άλλου ορίζει το πλαίσιο την έκταση, τις υποθέσεις και τελικά τα ενδεχόμενα ως τις προς τις ελλείπουσες θέσεις/συμπεράσματα και τελικά την ίδια της σύγκρισης μεταξύ ενός ρητού/αποφθέγματος, της πεποίθησης περί φυσιοκρατικής πλάνης (εν προκειμένω) με την ολοκληρωμένη φιλοσοφική θεώρηση του επικουρισμού.

Η θέση περί της μη δυνατότητας να εξάγει κανείς ηθικά συμπεράσματα από την απλή παρατήρηση αυτού που υπάρχει γύρω μας δηλαδή του αφηρημένου «είναι» σε ένα πλαίσιο ρεαλισμού και εμπιστοσύνης των αισθήσεων, φέρνει σε πλήρη αντίθεση την Επικούρεια φιλοσοφία με την παραδοχή περί φυσιοκρατικής πλάνης ειδικά στην «κατά Μουρ» εκδοχή της. Δεν πρόκειται μόνο για εκ διαμέτρου αντίθετες παραδοχές/πεποίθησεις περί του ρόλου των αισθήσεων στην αντίληψη/γνώση του κόσμου που μας περιβάλει, είτε φυσικού είτε κοινωνικού. Αφορά πολύ περισσότερο στην ίδια τη φύση του «είναι» την οντολογία του δηλαδή, ως προς αυτό που υπάρχει και μας περιβάλει εξωτερικά και μέσω της διαδικασία της γνώσης και της αυτεπίγνωσης γίνεται κτήμα της ανθρώπινης συνείδησης. Για τον Επίκουρο ο άνθρωπος δεν είναι ορθό λογικά και ηθικά να βλέπει τον κόσμο γύρω του σαν παρατηρητής, μέσα από το σκάφανδρο ή την πανοπλία του. Το «είναι εκεί έξω», για τον Επίκουρο δεν υφίσταται ως διάκριση με το «είμαι» και το θέλω «εντός μου». Το ένα αποτελεί μέρος του άλλου και η διάκριση υπάρχει μόνο για πρακτικούς λόγους ενώ η σημασία της διάκρισης αυτής καθαυτής είναι ελάχιστη. Η παρατήρηση του φυσικού «είναι» γύρω μας ταυτίζεται με την παρατήρηση και την αυτεπίγνωση του «είμαι» από μια διαδικασία που ενοποιεί το «μέσα» του υποκειμένου με το αντικειμενικό «έξω» που τον περιβάλει. Κατά κάποιο τρόπο ο Επίκουρος ως φιλόσοφος αποδίδει συνάφεια και συνέχεια μεταξύ του υποκειμενικού με το αντικειμενικό κόσμο. αρνούμενος να τα διαχωρίσει και πολύ περισσότερο να αποδεχτεί ότι κάτι μπορεί να έχει θέση έξω από τη φύση. Ο άνθρωπος για τον Επίκουρο δεν είναι παθητικός παρατηρητής αλλά ενεργός και συμμέτοχος. Ο άνθρωπος είναι δημιούργημα και υποσύνολο της φύσης, η φύσης τον περιβάλλει και τον περιέχει. Ο ίδιος ο άνθρωπος δεν συνιστά κάποιου είδους κέντρο γιατί το άπειρο δεν έχει κέντρο, Όπως και η φύση είναι άπειρο και φύση προς όλες τις κατευθύνσεις. Εξ' άλλου όλοι οι άνθρωποι διαθέτουν την ίδια ικανότητα αισθητηριακής αντίληψης επομένως δεν μπορεί να υπάρξει διαφωνία για το αν αυτό που παρουσιάζουν οι αισθήσεις είναι φεγγάρι ή ήλιος για παράδειγμα. Ο διαχωρισμός του «είναι» εκεί έξω από την επίγνωση του εαυτού είναι αδιανόητος και άνευ σημασίας για τον Επικουρισμό. Οι εναργείς αισθήσεις για τον Επίκουρο δεν κάνουν

λάθη. Ο νους και η αναγωγή των υλικών αντικειμένων σε νοήματα μέσω της γλώσσας εισάγει λάθη και προκαλούν ατέρμονες συζητήσεις που σπάνια -αν όχι ποτέ- για τον Επίκουρο οδηγούν στο «ευζην». Γιατί μόνο τότε(όταν η γνώση της φύσης οδηγεί στην επίγνωση) οι θεωρίες και οι φιλοσοφικές αναζητήσεις έχουν νόημα και σκοπό για τον Επίκουρο. Συνεπώς οι επιφυλάξεις σχετικά με τη γνώση/αντίληψη περί του «είναι» αναφέρονται και «ενοχοποιούν» κατά τον Επίκουρο τον νου και όχι τις αισθήσεις.

Κεφάλαιο Β: Περί Επίκουρου

Κατά τον σύγχρονο Νομπελίστα μαθηματικό και φιλόσοφο Μπέρτραντ Ράσελ «Ο δυτικός πολιτισμός αρχίζει από τον Θαλή τον Μιλήσιο» έναν από τους πιο φημισμένους Ίωνες φυσικούς φιλόσοφους. Στη μακρά φιλοσοφική παράδοση με καταγωγή στην Ιώνια γη, αποδόθηκε συμβατικά ο φιλοσοφικός όρος «φυσιοκρατία/νατουραλισμός»⁷⁰ ο οποίος ως περιεχόμενο αποτέλεσε την γνωστική βάση αυτού που σήμερα αποκαλούμε γενικά επιστήμη ή επιστημονικό τρόπο σκέψης. Η Ιωνική προσωκρατική παράδοση και ιδιαίτερα η μεταγενέστερη συνέχειά της στην Επικούρεια φιλοσοφία με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τοποθετούσε σε στενή σχέση και συνάφεια τη φιλοσοφία με αυτό που οι αρχαίοι Έλληνες συνήθιζαν να αποκαλούν «ευδαίμονα ζωή». Το φιλοσοφικό ρεύμα του Επίκουρου (Επικουρισμός) συνιστά ένα φιλοσοφικό ρεύμα ανάμεσα σε άλλα (όπως ο Στωικισμός και ο Σκεπτικισμός) της ελληνιστικής περιόδου⁷¹. Ο Επίκουρος επανάφερε σε ριζικά ανανεωμένη μορφή το βασικό περιεχόμενο της φιλοσοφικής παράδοσης αιώνων, πολύ πριν τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Ο Επικουρισμός της ελληνιστικής περιόδου⁷² έχει καταγωγή στην περίοδο των φυσικών φιλοσόφων (των φυσιολόγων) της Ιωνικής φιλοσοφικής παράδοσης του 4ου-5ου π.Χ. Ο βίος του «σοφού» ανθρώπου για τους Ίωνες φιλοσόφους και τον Επίκουρο ήταν αξεδιάλυτος από την ευτυχισμένη ζωή. Κατ'επέκταση η φιλοσοφία θεωρείτο το λειτουργικό στοιχείο και η προϋπόθεση της ευδαιμονίας. Ο ευτυχισμένος, πλήρης νοήματος καθημερινός βίος και η φιλοσοφική αναζήτηση ήταν στενά συνδεδεμένα και όχι ανεξάρτητα αντικείμενα. Ως προς το ζήτημα της αυθεντίας και την πεποίθηση περί διαχωρισμών σχετικά με τη φιλοσοφική αναζήτηση η φιλοσοφική πεποίθηση του Επίκουρου συνιστούσε νουθεσίες και φιλοσοφική καθοδήγηση ως ένα βαθμό της ατομικής συμπεριφοράς. Αναφερόταν και καλούσε σε συμμετοχή όλα τα άτομα της κοινωνίας χωρίς να αποδέχεται εξαιρέσεις φύλου, φυλής, εντοπιότητας, πλούτου και διαχωρισμών σε σκλάβους και ελεύθερους. Επιπροσθέτως η αναφορά στον άνθρωπο δεν λογιζόταν στην αφηρημένη μορφή του ανθρώπου γενικά, αλλά αφορούσε ξεκάθαρα και απερίφραστα τον άνθρωπο στην ιστορικότητά του ενταγμένο πλήρως στο φυσικό και κοινωνικό του περιβάλλον. Το μόνο στοιχείο στο οποίο η φιλοσοφική πεποίθηση του Επίκουρου απέδιδε ιδιαίτερη έμφαση και σημασία αποτελούσε η φιλοσοφική προϋπόθεση της αυτογνωσίας του ατόμου ως αίσθηση αυτεπίγνωσης για το κάθε κοινωνικό άτομο που θα ασχοληθεί με τη φιλοσοφία. Το νόημα βεβαίως προσδιορίζόταν στην συνείδηση του κάθε ατόμου αυτοτελώς και στην ελεύθερη ατομική του βούληση. Ο Κ. Μαρξ αποκαλούσε του φιλοσόφους της ελληνιστικής περιόδους και ιδιαίτερα τον Επίκουρο «φιλοσό-

⁷⁰ Νατουραλισμός: Η εξομοίωση όλων των μορφών της πραγματικότητας (ψυχικής, ιστορικής πολιτισμικής κ.λ.π με τη φυσική πραγματικότητα. «Λεξικό» ο.π, σελ.256.

⁷¹ «Ελληνιστική περίοδος» Από τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου το 323 π.Χ. μέχρι την ίδρυση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τον Αύγουστο το 30 π.Χ.

⁷² A.A Long «Η Ελληνιστική φιλοσοφία Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας Αθήνα 1987 σελ.17

φους της αυτοσυνείδησης»⁷³. Χαρακτηρισμός που μάλλον εξηγεί έμμεσα τον λόγο για τον οποίο αποδόθηκε στον Τίτο Λουκρήτιο Κάρο⁷⁴ (99/98-55 π.Χ) άξιο μαθητή και συνεχιστή του Επίκουρου στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία (και κατ' επέκταση στην Ευρώπη) το διόλου υποτιμητικό προσωνύμιο «Ο Ιεραπόστολος» του Επικουρισμού στη Ρώμη: υπονοώντας τον «Καθοδηγητικό και παρηγορητικό χαρακτήρα» της επικούρειας φιλοσοφίας ως ενιαίου φιλοσοφικού συνόλου. Ωστόσο η φιλοσοφία του επικουρισμού είναι κάτι πολύ περισσότερο από ένας οδηγός στην «τέχνη» του ευ ζην. Συνιστά παράλληλα τρόπο ζωής αλλά και σκέψης.

B1: Εισαγωγή: η μεταφυσικότητα της ηθικής στον επικουρισμό

Ένα από τα ισχυρότερα θέσφατα της φιλοσοφικής συζήτησης, τουλάχιστον στην δυτική εκδοχή της μέχρι πολύ πρόσφατα, είναι η φιλοσοφική θέση ότι στα ζητήματα περί ηθικής και στην γενική αναζήτηση των πηγών και της φύσης της, η ηθική αποτελεί ένα θέμα υπερβατικού ή μεταφυσικού χαρακτήρα με την έννοια, ότι ηθική υπερβαίνει τον φυσικό κόσμο και ότι πρόκειται για έναν φιλοσοφικό όρο μεταφυσικού περιεχόμενου. Για τη συγκεκριμένη θέση η πλειονότητα των φιλοσόφων/ερευνητών δεν θεωρεί αναγκαία ούτε εύλογη, οποιαδήποτε απόπειρα αιτιολόγησης, ή τεκμηρίωσης. Η ηθική είναι αυτοσκοπός για το ανθρώπινο όν εδράζεται έξω τη φύση «και πέραν αυτού ουδέν», ότι ηθική δηλαδή είναι αποκλειστικό δημιούργημα, προϊόν της ανθρώπινης διάνοιας κάτι που θεωρείται ως αυταπόδεικτη αλήθεια.

Η θέση αυτού του ιδεαλιστικού φιλοσοφικού ρεύματος περί του υπερβατικού χαρακτήρα και της φύσης της ηθικής, ισχύει κατά το κοινώς λεγόμενο ως «καθ' εαυτού» δηλαδή ως αυτοσκοπού και ως ιδέα μπορεί να σταθεί από μόνη της, χωρίς περεταίρω εξηγήσεις. Ο ισχυρισμός αυτός μπορεί να δικαιολογηθεί εν μέρει, τουλάχιστον από το γεγονός ότι στην ανθρωπολογική του διάσταση, το νόημα του αυτοσκοπού της ηθικής, ταυτίζεται νοηματικά και σημαίνει, τη γενέθλια πράξη ηθικής του ανθρώπινου είδους στο σύνολό του. Πράγματι για ορισμένους μελετητές της φυσικής ανθρωπολογίας η εμφάνισή του ανθρώπου στη γη, εντοπίζεται στην περίοδο όπου υπάρχουν τελετουργικές ταφές με πρωταγωνιστές ανθρώπινα όντα. Μέσα από αυτή τη θεώρηση ο όρος ηθική παίρνει κάποιου είδους «αφετηριακό νόημα» και σχετίζεται στενά με τον σεβασμό του νεκρού σώματος μέσα από την «τελετουργική ταφή» του και την άμεσα σχετιζόμενη επινόηση/φαντασία της «μετά θάνατον ζωής». Ωστόσο, οι πρόσφατες έρευνες σε συγγενικά στον άνθρωπο είδη γύρω από αυτό το «θέμα ταμπού» αν και έχουν πυροδοτήσει συζητήσεις φιλοσοφικού περιεχόμενου και ανοικτού εννοιολογικού χαρακτήρα, αναδεικνύουν το γεγονός ότι ένα δεύτερο είδος στενά συγγενικό- στο σύγχρονο ανθρώπινο είδος, ο *Homo sapiens neanderthalensis* επιδιδόταν επίσης στην τελετουργική ταφή με σχετικά παρόμοια χαρακτηριστικά τελετουργικής ταφής. Ως παράπλευρη διαπίστωση, επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι η ένταση η συστηματικότητα, η πολυπλοκότητα, και η έκταση της χρήσης της συμπεριφοράς «τελετουργική ταφή» δεν έχει όμοιο της στο κόσμο όλων των

⁷³ Καρλ Μαρκς «Η διαφορά της δημοκρίτειας και Επικούρειας φιλοσοφίας» Μετάφραση Παναγιώτης Κονδύλης Εκδόσεις γνώση Αθήνα 1983 σελ.63.

⁷⁴ Συνοπτικές πληροφορίες στον σύνδεσμο: <https://keimenabooks.gr/syggafeis/titos-loukritios-karos/>

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

άλλων ζώων. Μπορεί επομένως να αναρωτηθεί κανείς πόσο σπουδαίο είναι τελικά αυτό το χαρακτηριστικό; και πόσο μοναδικά εξωτερικεύεται από τον άνθρωπο;

Μέσα από την υπάρχουσα ανθρωπολογική πολυπλοκότητα δεν μπορεί να παραβλέψει ή να αρνηθεί κανείς το γεγονός ότι στο παρόν, στο παρελθόν, και πολύ πιθανά στο μέλλον, δεν έχει υπάρξει ούτε θα υπάρξει ποτέ, ανθρώπινη κοινότητα που δεν εκφράζει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο σεβασμό και φροντίδα προς το νεκρό σώμα, την αφετηριακή πράξη ηθικής στο ανθρώπινο είδος. Η επινοημένη από τον Σοφοκλή τραγωδία της Αντιγόνης αντιπροσωπεύει ένα χαρακτηριστικό και θαυμαστό δείγμα, ως προς τη βαρύτητα της ηθικής προς το «νεκρό σώμα». Οι έρευνες στα φυσικά περιβάλλοντα συγγενικών στον άνθρωπο ζώων στα πρωτεύοντα θηλαστικά -εν προκειμένω αλλά και σε άλλα στενά συγγενικά προς τον άνθρωπο είδη που προ υπήρξαν στην προϊστορία του-, ίσως μπορέσουν να δώσουν τη γενική οριοθέτηση και την περεταίρω ρεαλιστική νοηματοδότηση σε σημαντικά φιλοσοφικά ερωτήματα αυτογνωσίας για το είδος μας. Τι είναι τελικά ο άνθρωπος; Ικανοποιεί η απάντηση του Αριστοτελικού «άνω θρόσκω»; Και ποιο είναι το φιλοσοφικό νόημα της παγκόσμιας ιδιαιτερότητας της μοναδικής συμπεριφοράς «τελετουργικής ταφής» για όλα τα ανθρώπινα όντα;

Αφενός, η τεκμηριωμένη τελετουργική ταφή ενός διαφορετικού από το ανθρώπινο είδος *homo sapiens*, -εν προκειμένω- και του αδελφού ή υβριδικού του είδους, *homo sapiens neanderthalensis* θολώνει σημαντικά τον χαρακτήρα της κατ' αποκλειστικότητα τελετουργικής ταφής αποκλειστικά στο είδος μας.

Αφ' ετέρου από δεδομένα παρατηρήσεων σε άλλα είδη θηλαστικών πρωτεύοντων στο φυσικό τους περιβάλλον σχετικά με απόπειρες ταφής νεκρών, ανήλικων ζώων, από άτομα της ίδιας τους της κοινωνικής ομάδας, όπως για παράδειγμα στον σύγχρονο Αφρικανικό Χιμπατζή *Pan troglodytes*, αλλά και στο παράδειγμα «παράξενων» συμπεριφορών ενήλικων ατόμων σε αλληλεπιδράσεις τους με νεκρά ζώα από την ίδια κοινωνική ομάδα, στο συγγενικό του είδος, τον πυγμαίο χιμπατζή, *Pan Paniscus* (Μπονόμπο). Τα ως άνω δεδομένα επεκτείνουν και γενικεύουν το νόημα του ανθρώπινου θρήνου και το αντίστοιχο βίωμα απώλειας συγγενικών προσώπων ως αποκλειστικώς ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Μέσω αυτής της προσέγγισης ίσως είναι θεμιτή και εγγενώς υπάρχουσα, σε κάθε ανθρώπινο ον η ανάγκη μετάβασης στο μεταφυσικό και το υπερφυσικό ως ανάγκη φανταστικής υπέρβασης της θνητότητας και του πόνου της απώλειας, μέσω της επινόησης μιας «δεύτερης ευκαιρίας» ιδιαίτερα για στενές συγγενικές σχέσεις αγάπης, όπως η «πολυδύναμη» ισχυρή σχέση μεταξύ μητέρας/παιδιού σε όλα τα Πρωτεύοντα θηλαστικά. Παρ' όλα αυτά η παρηγορητική διάσταση της μεταφυσικής αναζήτησης δεν μπορεί να αιτιολογήσει πλήρως και κυρίως να δικαιολογήσει ικανοποιητικά την φυσική ροπή του ανθρώπινου όντος προς τη μεταφυσική και το υπερφυσικό. Πολύ περισσότερο δεν μπορεί να σταθεί ως ρεαλιστικό επιχείρημα και θεμέλιο της ηθικής δεδομένου ότι ακόμη και για τους αρχαίους η αθανασία είναι «προνόμιο» των θεών και η θνητότητα αποκλειστικότητα των ανθρώπων.

B2: Ο Επίκουρος και τα μεταφυσικά ζητήματα

Ο Επίκουρος παρά το γεγονός ότι ασχολήθηκε σε έκταση και βάθος με αρκετά μεταφυσικά ζητήματα (περί θανάτου, ψυχής, θεών, μετεώρων (των ουράνιων σωμάτων δηλαδή) κ.α. αποφεύγει συστηματικά την ερμηνεία αφηρημένων νοημάτων μέσω εξηγήσεων που αντιπροσωπεύουν ορισμένως την έννοια του «αυτοσκοπού» και κατ' επέκταση της μεταφυσικής. Η άρνηση του αφηρημένου τρόπου σκέψης και της μεταφυσικής είναι μνημειώδης «σήμα κατατεθέν» θα έλεγε κανείς

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

για τον φιλόσοφο του κήπου. Για τον Επίκουρο ο μόνος τελικός σκοπός (το τέλος στην αρχαιοελληνική ορολογία) για κάθε έμβιο όν και όχι μόνο για το άνθρωπο, είναι η κατάκτηση της ευδαιμονίας και της μακαριότητας, της απώτατης ηδονής στην δική του ορολογία. Εκείνο το ανώτατο αγαθό δηλαδή που απολαμβάνουν μόνο οι θεοί. Κατά κάποιο τρόπο ο Επίκουρος με τη φιλοσοφία του και ιδιαίτερα σε ότι έχει σχέση με τους θεούς θα έλεγε κανείς ότι δεν ακολουθεί τον δρόμο ανθρωποίσης των θεών αλλά μάλλον τη «Θεοποίηση» του Ανθρώπου, προσφέροντας περιφραστικά την μακαριότητα των θεών ως παράδειγμα προς μίμηση των ανθρώπων. Όπως αναφέρει: «Και γι' αυτό λέω πως η ηδονή είναι αρχή και σκοπός του μακαρίως ζην». Η ηθική που αποκτάται με σκοπό την ηδονή και την θεϊκή μακαριότητα μέσω φρόνησης και εγκράτειας αναγκών και επιθυμιών και είναι αυτό που για τον Επίκουρο επιτρέπει να ζουν οι σοφοί άνθρωποι ως θεοί ανάμεσα σε θνητούς. Ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές του Επίκουρου αναφέρουν ότι ο φιλόσοφος του κήπου αποδεχόταν τους Θεούς για να αποφύγει περιπτούς κινδύνους και κατηγορίες για αθεϊα, δεδομένου ότι στην εποχή του η αθεϊα επέσυρε την ποινή θανάτου (όπως στην περίπτωση του Σωκράτη). Ωστόσο ένας τέτοιος ισχυρισμός είναι παντελώς αβάσιμος, γιατί αφενός δεν συνάδει με τον χαρακτηρισμό κάποιου ως φιλόσοφου και αφετέρου γιατί ειδικά στη περίπτωση του Επίκουρου η συνέπεια λόγων (φιλοσοφίας) και έργων (τρόπος ζωής) ήταν ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό της φιλοσοφικής του διδασκαλίας. Ο φόβος για τον φιλόσοφο του κήπου ήταν «δυνάστης» στην ανθρώπινη ζωή, πηγή πόνου και ταλαιπωρίας όπου σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να αποφεύγεται. Έτσι η «επινόηση» και η αποδοχή των θεών (παντελώς αμέτοχων στον ανθρώπινο κόσμο) πολύ πιθανόν του χρησίμευε ως παράδειγμα «μακάριας ζωής» και παράδειγμα προς μίμηση των ανθρώπων. Είναι επίσης γνωστό ότι οι θεοί για τους αρχαίους Έλληνες γινόταν αντιληπτή, εκτός της αθανασίας τους, με ανθρώπινη μορφή και αντίστοιχες αδυναμίες. Επομένως η «Θεοποίηση» του ανθρώπου για τον κατά βάση και ουσία ανθρωποκεντρικό φιλόσοφο της ελληνιστικής περιόδου της αρχαίας φιλοσοφίας Επίκουρο αποτελεί περιφραστικά και τονίζει την ολόθερμη πίστη του στον άνθρωπο.

Όταν στη συνέχεια του Β' Κεφαλαίου θα εξετάσουμε διεξοδικότερα τις βασικές αρχές και τις θεμελιώδεις φιλοσοφικές παραδοχές του Επικουρισμού παραδοχές βεβαίως αξιωματικού χαρακτήρα, υπό την μορφή φιλοσοφικών αρχών και κατευθύνσεων, θα συζητήσουμε με μεγαλύτερη λεπτομέρεια την έννοια της Επικούρειας ηδονής και την σχέση της με την ηθική του. Ωστόσο, είναι σημαντικό, δοθείσης της ευκαιρίας να σημειωθεί εμφατικά ότι ο Επίκουρος απορρίπτει συστηματικά κάθε μεταφυσική ερμηνεία ενώ ακολουθεί με θαυμαστή συνέπεια και χωρίς πισωγυρίσματα τον δρόμο του φιλοσοφικού υλισμού και του νατουραλισμού στο «λογισμό του».

B3: Η ουσιαστική και ιστορική διάσταση του Νατουραλισμού στην περιοχή καταγωγής του Επίκουρου.

Η φιλοσοφική παραγωγή των αρχαίων Ελλήνων έχει την αφετηρία της στη Μίλητο και την ευρύτερη περιοχή των παραλιών περιοχών της Νοτιοανατολικής Μεσογείου, στην Ιωνία. Η ευρύτερη περιοχή παρουσιάζει ευνοϊκές βιο/γεωλογικές ιδιαιτερότητες για τον τότε γνωστό κόσμο, με κοσμοπολίτικα χαρακτηριστικά και δημοκρατική παράδοση. Η ώριμη γεωργοκτηνοτροφική παράδοση στην περιοχή, σιγά-σιγά συμπληρώνεται με ένα μοναδικό τομέα νεωτερικής ανάπτυξης για την εποχή, την δυναμική ναυσιπλοΐα και το εμπόριο, που ανθίζουν.

Η Ιωνία της εποχής παρομοιάζεται με χωνευτήρι πολιτισμών, καινοτομιών και άνθησης της ευημερίας των τοπικών πληθυσμών στη ευρύτερη γεωγραφική περιοχής. Η περιοχή μπολιασμένη με το δημοκρατικό πολίτευμα και την Αθηναϊκή παράδοση του Δήμου, μορφοποιημένη από τους

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

σημαντικούς της αγώνες εναντίον της βασιλείας, της απολυταρχίας, και της δεσποτείας, έμελλε να αποτελέσει τον τόπο αναφοράς για ολόκληρη της Μεσόγειο. Το τότε «κέντρο του κόσμου» η πολυύμνητη Ιωνία με τις 12 πόλεις της, ευημερεί και αναπτύσσεται σε όλα τα επίπεδα, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό. Η περιοχή της Ιωνίας και ολόκληρη η περιοχή των αιγαιοπελαγίτικων νησιών στα παράλια της Μικράς Ασίας, και ιδιαίτερα η ευρύτερη περιοχή που κατοικήθηκε από Έλληνες, και ακόμη στενότερα από Ίωνες αντιπροσωπεύει τη γενέθλια γη, της φιλοσοφίας, των γραμμάτων, της επιστήμης, της κοινωνικής προόδου, της ειρήνης, και της ευημερίας, αντιπροσωπεύοντας το ξεχωριστό παράδειγμα για όλη την Ευρωπαϊκή ήπειρο της εποχής. Οι Ίωνες φιλόσοφοι είναι οι πρώτοι που επιχειρούν την ορθολογική εξήγηση του κόσμου. Ο Θαλής, ο Αναξίμανδρος και ο Αναξιμένης, σχηματίζουν την πρώτη φιλοσοφική τριανδρία που θέτει φιλοσοφικά ερωτήματα, στα οποία δίνουν τη δική τους απάντηση χωρίς την επίκληση κάποιων «μεταφυσικών ή/και υπερφυσικών, δυνάμεων». Η φιλοσοφία της εποχής στα προ-αθηναϊκά χρόνια του 6ου- 7ου π.Χ αιώνα, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την επιστήμη, την αναζήτηση δηλαδή των καθολικών αρχών εξήγησης του περιβάλλοντος στηριζόμενη σε εμπειρικά δεδομένα, που μπορεί να παρατηρήσει κανείς στη φύση. Η γνώση περί της φύσης εκείνη την περίοδο εκφράζεται και ορίζεται γενικά με τον όρο «φυσιολογία» που νοηματοδοτεί με αυτόν τον τρόπο τον «περί φύσης λογισμό». Ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος (544 –484 πριν την σύγχρονη χρονολόγηση) Λεύκιππος (5° αιώνας π.Χ) από τη Μίλητο ή τα Άβδηρα, Δάσκαλος του Δημόκριτου [460- 370 π.Χ] από τα Άβδηρα, ο Αναξαγόρας από τις Κλαζομενές της Ιωνίας περίπου [500 π.Χ] και ο Πυθαγόρας ο Σάμιος (περί το 495 π.Χ) συμπληρώνουν τη χορεία των μεγάλων φυσικών φιλοσόφων της Προσωκρατικής Ελλάδας. Ωστόσο η φιλοσοφία στην κλασική, αρχαιοελληνική της μορφή αυτή του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, θα επικρατήσει πολύ αργότερα στην Αθήνα. Θα περάσει προηγουμένως από την κάτω Ιταλία (Μεγάλη Ελλάδα) και συγκεκριμένα την Ελέα, όπου ανάμεσα στον 5° και 6° π.Χ αιώνα θα κάνει την εμφάνισή του και θα ηγεμονεύσει φιλοσοφικά ο φιλόσοφος Παρμενίδης, μαθητής του Πυθαγόρα του Σάμιου. Ο Παρμενίδης προσπαθώντας να αντικρούσει τη διδασκαλία του Εφέσιου Ηράκλειτου για την αέναη μεταβολή των όντων, θα επηρεάσει όλη τη διαμόρφωση της μετέπειτα φιλοσοφικής σκέψης στην Αθήνα του Πλάτωνα (427 -347 πριν την σύγχρονη χρονολόγηση). Ο φιλοσοφικός διάλογος μεταξύ των δύο μεγάλων ανδρών της φιλοσοφίας (Παρμενίδη και Ηράκλειτου) συνεχίζεται μέχρι σήμερα, στην ατέρμονη προσπάθεια του ανθρώπου να βρει την αλήθεια. Σταθερότητα ή μεταβολή; «Είναι» ή «γίγνεσθαι»; Πώς μπορούμε να γνωρίσουμε, και ποια είναι τελικά η αλήθεια; η σταθερότητα του κόσμου; ή η μεταβολή; η Ύλη ή η Ιδέα; Η ψυχή; ή το σώμα; Ο νους ή οι αισθήσεις; Βεβαίως δεν μπορεί να απαντήσει κανείς με «μιας» σε ότι περίπου ορίζει το σύνολο της φιλοσοφίας, αλλά όλα τα παραπάνω ερωτήματα όπως ήδη σημειώθηκε, εισήχθησαν έμμεσα ή άμεσα από τον Παρμενίδη και αντιπροσωπεύουν δυϊσμούς όπου κάθε απάντηση μπορεί να τεθεί σε ένα παμπάλαιο εκκρεμές σκέψης, από το μεταφυσικό έως το ρεαλιστικό, αναγνωρίζοντας ωστόσο, ότι μεγαλύτερη αξία έχει το ερώτημα παρά η ίδια η απάντηση. Όπως σημειώθηκε ήδη, στο Α' κεφάλαιο έως τον 6° π.Χ αιώνα, στη δυτική τουλάχιστον φιλοσοφική παράδοση, Νους και Σώμα, θεωρούνταν ένα και το αυτό . Η ρήξη προήλθε από τη φιλοσοφική σχολή των Ελεατών και ειδικά τον Παρμενίδη τον πρώτο φιλόσοφο του Δυτικού κόσμου που υποστήριξε την ύπαρξη μιας θεϊκής αρχής υπεράνω θεών και ανθρώπων⁷⁵. Η επίδραση των Ελεατών και ειδικά αυτή του Παρμενίδη στον Πλάτωνα, προσέδωσε εντελώς διαφορετική κατεύθυνση στη φιλοσοφία της αρχαιοελληνικής κλασικής πλέον περιόδου,

⁷⁵ : Γιώργος Ζαρκαδάκης: "το μυστήριο του Nou, πως ο εγκέφαλος εγείρει τη συνείδηση": εκδόσεις ελληνικά γράμματα ΑΘΗΝΑ 2001. σελ.22.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

απομακρύνοντας την ακόμη περισσότερο από εκείνη των πρώτων φυσικών φιλοσόφων Ιώνιας καταγωγής.

Η αναγέννηση της επιστήμης των φυσικών φιλοσόφων έκανε εκ νέου την εμφάνισή της στην Αθήνα μέσου του Επίκουρου στον 3^ο-4^ο π.Χ αιώνα, όχι ως απλή στείρα μεταφορά ή παρωχημένος χρονικός αντίλαλος, αλλά ως ρηξικέλευθη νέα φιλοσοφική πρόταση κοινωνικής χρησιμότητας, αξίας και ωφέλειας. Ο Επίκουρος, Αθηναίος φιλόσοφος Ιωνικής καταγωγής επαναφέρει με ανανεωμένο πρόσωπο πλέον, την αδιάσπαστη ενότητα ανθρώπου φύσης, από τη φυσική φιλοσοφία του υλικού-Δημοκρίτειου- ατόμου της φύσης, μέχρι τη θεμελίωση της ηθικής του φιλοσοφίας στο «κοινωνικό άτομο» της κοινωνικής συγκρότησης.

Β4: Βίος Επίκουρου Νεοκλέους και Χαιρεστράτης (341-270 π. Χ)

Όπως σημειώνει ο Διογένης Λαέρτιος(3^{οc} αιώνας μετά τη σύγχρονη χρονολόγηση) στην αρχή του δέκατου βιβλίου του αντλώντας πληροφορίες για τη βιογραφία του Επίκουρου, από τα χρονικά του Απολλόδωρου, ο Επίκουρος γεννήθηκε στη Σάμο, κατά το τρίτο έτος της ενάτης και εκατοστής Ολυμπιάδας, επί Σωσιγένους άρχοντος, μηνός γαμηλιώνος εβδόμη. Γεννήθηκε δηλαδή, στις αρχές Φεβρουαρίου του 341 π.Χ και πέθανε στην Αθήνα το 270 π.Χ σε ηλικία 72 ετών. Ο Επίκουρος ήταν Αθηναίος πολίτης από το δήμο του Γαργηττού (περιοχή στο σημερινό Γέρακα/Παλλήνη στη σύγχρονη Ν. Αττική). Γεννήθηκε 15 χρόνια πριν την γέννηση του Μεγάλου Αλέξανδρου και 7 χρόνια μετά τον θάνατο του Πλάτωνα. Έζησε όλη την περίοδο των κατακτήσεων του Μ. Αλεξάνδρου και ήταν παρών στην βασανιστική πορεία αποσύνθεσης της Δημοκρατικής Αθήνας μετά τις τραγικές μέρες της ήττας των Αθηναίων στον καταστροφικό Πελοποννησιακό πόλεμο([431-404 π.Χ]). Έζησε παιδί στη Σάμο την επικράτηση των Μακεδόνων και σαν έφηβος άκουσε τις πρώτες κατακτητικές επιτυχίες της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου στην Ανατολή. Οι γονείς του ήταν γνήσιοι Αθηναίοι και είχαν εγκατασταθεί στη Σάμο ([352 π.Χ]) όπου μαζί με άλλους Αθηναίους που τους είχε στείλει η Αθήνα ως κληρούχους (φτωχούς) αποίκους, μετά την ανακατάληψη (363 π.Χ) του νησιού, που ήταν κατακτημένο από τους Σπαρτιάτες(από το 404 π.Χ).

Ο Επίκουρος και ο μέγιστος φιλοσοφικός του αντίπαλος ο Πλάτωνας ήταν από τους λιγοστούς φιλόσοφους της αρχαιότητας, που ήταν γνήσιοι Αθηναίοι από μητέρα και πατέρα. Ωστόσο στέκονται ριζικά αντίθετοι ο ένας απέναντι στον άλλον, όχι μόνο σε ότι αφορά την φιλοσοφία τους αλλά και σε ότι έχει σχέση με τις κοινωνικοπολιτικές τους πεποιθήσεις και γενικά τον χαρακτήρα τους. Θαυμαστής των Αριστοκρατών, εχθρός της Δημοκρατίας και φιλομακεδόνας ο Πλάτων, με τους Δημοκρατικούς και θαυμαστής του αντιμακεδόνα Δημοσθένη ο Επίκουρος. Ασφαλώς η ταραγμένη περίοδος του Πελοποννησιακού πολέμου και η υποστήριξη των Σπαρτιατών και εν συνεχείᾳ η απολυταρχία των Μακεδόνων βασιλιάδων από τους αριστοκρατικούς, αλλά και η μετέπειτα πτώση της Αθηναϊκής δημοκρατίας διαδοχικά, από τους Σπαρτιάτες και στη συνέχεια από τους Ρωμαίους, διαμόρφωσαν όχι μόνο τις φιλοσοφικές τους ιδέες αλλά και τον προσωπικό τους χαρακτήρα.

Στο πρόσωπο των δύο φιλοσόφων αναπτύχθηκαν και αναπτύσσονται έως σήμερα, δύο ριζικά διαφορετικές σχολές φιλοσοφικής σκέψης, -δύο ολοκληρωτικά αντικρουόμενες φιλοσοφικές κατευθύνσεις- οι οποίες έμελλε να διαπεράσουν με διαφορετική απήχηση μεν η κάθε μια, αλλά οπωδήποτε σε διαφορετικές εποχές, επηρέασαν καθοριστικά -και οι δύο- το φιλοσοφικό πρόσωπο του Δυτικού πολισμού από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ αιώνα μέχρι σήμερα. Σε πολλές περιπτώσεις επειδή για κάθε δεινό του Πελοποννησιακού πολέμου ο φταίχτης για τον Πλάτωνα και τους αριστοκρατικούς της εποχής, ήταν η Πολιτεία και το δημοκρατικό της καθεστώς δεν δίστασαν

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

να συνωμοτήσουν με τους εχθρούς της Αθήνας, εναντίον της. Αρχικά με τους Σπαρτιάτες ολιγαρχικούς και αργότερα, μετά την ήττα των Αθηναίων στο Πελοποννησιακό πόλεμο με τους Μακεδόνες στρατοκράτες. Ο Επίκουρος αντίθετα όπως πληροφορούμαστε από το βιβλίο του Μητρόδωρου (του στενότερου μαθητή και ακριβό του φίλο) από το βιβλίο του ξέρουμε μόνο τον τίτλο: «περί ευγενείας» οι πρόγονοί του ήταν από την παμπάλαια Αθηναϊκή οικογένεια των Φαλαίδών γαιοκτημόνων με προγόνους που έφταναν στον Κίμωνα και τον ένδοξο νικητή του Μαραθώνα τον ήρωα Μιλιάδη⁷⁶. Στην ταραγμένη εποχή μετά την κατάρρευση της Αθήνας ο Επίκουρος θρήνησε την εξόντωση πολλών Δημοκρατικών που θαύμαζε όπως για παράδειγμα τον ρίτορα και εχθρό της Μακεδονικής κυριαρχίας Δημοσθένη. Ο Επίκουρος έγινε ο ίδιος μάρτυρας του κλίματος τρομοκρατίας, δολοπλοκιών και αλληλοεξόντωσης μεταξύ φίλων για πολιτικούς λόγους. Ίσως αυτά τα γεγονότα, η ανώμαλη γενικά πολιτειακή κατάσταση αργότερα τον οδήγησαν σε αποστασιοποίηση και άρνηση της πολιτικής, παρακινώντας τον να δηλώσει σε φιλοσοφικό πλέον πεδίο, το «λάθε βιώσας» του, την ηθική αξία δηλαδή να ζει κανείς στην αφάνεια, απαρατήρητος (αν και πολλοί θεωρούν πως αυτή η θέση «ζήσε μακριά από τη φήμη» «ζήσε άγνωστος» δεν είναι δική του). Για αυτή του τη θέση ο Επίκουρος κατηγορήθηκε αργότερα από τους εχθρούς του, ως εχθρός της πολιτικής και οπαδός του αναχωρητισμού. Ο Επίκουρος, μεταγενέστερος του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη αντιπροσωπεύει ένα νέο και ριζοσπαστικό ρεύμα σκέψης στη φιλοσοφία που αναπτύχθηκε στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ αιώνα στην Αθήνα. Έζησε και έδρασε σε μια περίοδο που αρχίζει με τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου το [323] π.Χ και τελειώνει συμβατικά, με την ήττα του Μάρκου Αντώνιου από τον Οκταβιανό στη Ναυμαχία στο Άκτιο το 31 π.Χ. Η περίοδος αυτή διήρκεσε τρείς περίπου αιώνες και χαρακτηρίζεται από την φιλοσοφική ηγεμονία του Στωικισμού, του Σκεπτικισμού και του Επικουρισμού⁷⁷.

Τα συγκεκριμένα φιλοσοφικά συστήματα που αναπτύχθηκαν βεβαίως μετά τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα είχαν μεγάλη απήχηση και αποδοχή στην εποχή τους ενώ καθόρισαν το κύριο περιεχόμενο και τις ευρύτερες κατευθύνσεις της φιλοσοφίας της εποχής, σε μια περίοδο της Ελληνικής ιστορίας και Φιλοσοφίας στην Ελλάδα, όπου από τους μελετητές της εποχής, ορίζουν ως «ελληνιστική περίοδο» της φιλοσοφίας στην Ελλάδα, ακριβώς για να δοθεί σε αυτή την περίοδο το νόημα του ενιαίου φιλοσοφικά και διακριτού συνόλου φιλοσοφικών θεωριών στην αντίστοιχη περίοδο.

Συνοπτικά και περιληπτικά η Φιλοσοφία του Επίκουρου έφερε ξανά στην επιφάνεια, αναζωγόνησε και βελτίωσε σημαντικά τις σπουδαιότερες φιλοσοφικές θεωρήσεις των μεγάλων φυσικών φιλοσόφων της Ιωνίας, της Γης που τον γέννησε κυριολεκτικά και φιλοσοφικά.

B5: Η περίοδος ωριμότητας Επίκουρου.

Στα 18 του χρόνια ο Επίκουρος εγκατέλειψε τη Σάμο και πήγε για πρώτη φορά στην Αθήνα για να υπηρετήσει στον Αθηναϊκό στρατό ως Αθηναίος πολίτης. Όταν τελείωσε την στρατιωτική του θητεία το 321 π.Χ ετοιμάστηκε να εγκαταλείψει την Αθήνα για να επισκεφτεί τους γονείς του στη Σάμο. Στο μεταξύ οι γονείς του είχαν διωχθεί από τη Σάμο με απόφαση του Περδίκκα, και τον διωγμό των Αθηναίων αποίκων από τη Σάμο γι' αυτό συνάντησε του γονείς του στην Ελληνική πόλη Κολοφώνα στα παράλια της Μ. Ασίας, απέναντι από τη Σάμο.

⁷⁶ X. Θεοδωρίδης: "Επίκουρος η αληθινή όψη του Αρχαίου κόσμου Εκδόσεις βιβλιοπωλείον της Εστίας Αθήνα 2005 σ.134.

⁷⁷ : A.A Long «Ελληνιστική φιλοσοφία» Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης Αθήνα 1987 σελ. 17.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Ο θάνατος του Μ. Αλέξανδρου [323 π.Χ] πυροδότησε τις καταστρεπτικές έριδες και τους ακραίους ανταγωνισμούς μεταξύ των διαδόχων του. Ωστόσο οι διάδοχοί του κατάφεραν να μετατρέψουν την Αθήνα και άλλες πόλεις της Μακεδονικής κυριαρχίας σε πόλεις/κράτη δορυφόρους μεν αλλά παράλληλα σε σπαρασσόμενους και αδύναμους κρίκους της Μακεδονικής κυριαρχίας στην μετά τον Μ. Αλέξανδρο εποχή. Ο Επίκουρος εκείνη την εποχή δίδασκε γράμματα (την εργασία του πατέρα του) και αργότερα φιλοσοφία μεταξύ Σάμου, Χίου, Λέσβου και Κολοφώνα. Το 310 π.Χ σε ηλικία 32 ετών μετακόμισε στη Λέσβο όπου άρχισε να διδάσκει τη δική του φιλοσοφία του στο Γυμνάσιο της Μυτιλήνης. Την εποχή εκείνη η φιλοσοφία του Επίκουρου ήταν ουσιαστικά μια νεοφανής και προοδευτική φιλοσοφία για την εποχή της. Το τοπικό κατεστημένο της Μυτιλήνης επηρεασμένο από τον Αριστοτελισμό ο οποίος είχε εγκατασταθεί στην Μυτιλήνη (335-342 π.Χ) μετά από πρόσκληση του Θεοφράστου του Ερέσιου αντέδρασε έντονα στις προοδευτικές φιλοσοφικές θεωρίες του Επίκουρου και τον απεύλησε με την κατηγορία της αθεϊας (την ίδια κατηγορία με την οποία ο Σωκράτης είχε χάσει τη ζωή του). Κατόπιν τούτου ο Επίκουρος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το νησί και κατέφυγε στη Λάμψακο (παραλιακή πόλη στα στενά του Ελλήσποντου) συνεχίζοντας εκεί την διδασκαλία της φιλοσοφίας του. Κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο, εκείνη την εποχή ίδρυσε σχολή φιλοσοφίας στη Μυτιλήνη και τη Λάμψακο «εν Μυτιλήνη και Λαμψάκω συστήσασθαι σχολήν επί έτη πέντε». (Διογένης Λαέρτιος)⁷⁸.

B6: Η επιστροφή και η μόνιμη εγκατάσταση του Επίκουρου στην Αθήνα.

Μετά την απελευθέρωση της Αθήνας από τη Δικτατορία του Δημήτριου Φαληρέα (307 π.Χ) διορισμένου τοποτηρητή του Μακεδόνα Βασιλέα Κασσάνδρου, οι χαλαρές πολιτικές συνθήκες στην Αθήνα, επέτρεψαν στον Επίκουρο να γυρίσει και να εγκατασταθεί μόνιμα πλέον στην πόλη του. Με την επιστροφή του αγόρασε ένα κτήμα (σπίτι με κήπο) στην περιοχή μεταξύ Ακαδημίας του Πλάτωνα και της πόλης των Αθηνών. Εκεί ίδρυσε τη σχολή του στην οποία έδωσε το όνομα «Κήπος». Η σχολή του έγινε γνωστή την εποχή εκείνη με το όνομα κήπος και έμελλε να γίνει ο τόπος μόνιμης εγκατάστασης και διδασκαλίας του Επίκουρου μέχρι το θάνατό του.

B7: Η Σχολή του Κήπου

Ο Επίκουρος από την αρχή της μόνιμης εγκατάστασής του στην Αθήνα έδειξε έντονη φιλοσοφική δραστηριότητα και απέκτησε μεγάλη φήμη στην φιλοσοφία ως δάσκαλος, σχολάρχης και πολυγραφότατος συγγραφέας πολλών φιλοσοφικών κειμένων. Η Αθήνα για το έργο και τη δράση του έστησε προς τιμή του ανδριάντες, ενώ τον περιέβαλε με τιμή και δόξα καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του στον Κήπο.

Ο Κήπος και η φιλοσοφία του Επίκουρου είχαν μεγάλη απήχηση στον κόσμο που διαμορφώνοταν εκείνη την εποχή με κύρια χαρακτηριστικά του τον κοσμοπολιτισμό και τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας σε μια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή που υπερκάλυπτε την τότε ελληνική επικράτεια και ταυτίζόταν λίγο-πολύ με τη γεωγραφική περιοχή της Αυτοκρατορίας του Αλέξανδρου και λίγο αργότερα με εκείνη των πρώτων αιώνων της νεογέννητης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ωστόσο περίπου έναν αιώνα αργότερα, στα χρόνια της νεοσύστατης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και στα πρώτα

⁷⁸ X. Θεοδωρίδης «Επίκουρος» Βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ Αθήνα 2005 σελ. 142.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

χρόνια ανάδειξης του Νεοπλατωνισμού και αργότερα στην ανακήρυξη του Χριστιανισμού σε επίσημη κρατική θρησκεία ο Επικουρισμός και οι επικούρειοι βρέθηκαν υπό άγριο διωγμό, ενώ τα γραπτά τους και οι ιδέες παρέπεμπε στον Επίκουρο, παραδόθηκαν στη φωτιά και τη λήθη.

Ο Κήπος από την αρχή της δημιουργίας του, από τον ιδρυτή και πρώτο σχολάρχη του Επίκουρο λειτούργησε ως ο χώρος φιλελεύθερης κοινότητας, συζητήσεων και κοινής διαβίωσης. Η κοινοκτημοσύνη δεν ήταν υποχρεωτικός όρος του «κοινού βίου» γιατί κατά τους Επικούρειους, η υποχρεωτικότητα και γενικά οι περιορισμοί της ελεύθερης βούλησης οδηγούν με βεβαιότητα στην καχυποψία τις έριδες και στην έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ φίλων. Επομένως οι περιορισμοί και ο καταναγκασμός απειλούν το «ευ ζην» την βασική δηλαδή επιδίωξη και σκοπό των «συνφιλοσοφούντων» κατοίκων του Κήπου. Η κοινωνική ζωή και ο κοινός βίος στον Επικούρειο κήπο, ήταν χωρίς διακρίσεις, εθνότητας, φύλου, ηλικίας και οικονομικής κατάστασης. καλλιεργούνταν ο σεβασμός στις γυναίκες, και στους δούλους, όπου γυναίκες και δούλοι γίνονταν ισότιμα αποδεκτοί στον κήπο ως «συνφιλοσοφούντες». Στην κοινότητα του κήπου, υμνούνταν ο έρωτας προς τη γυναίκα, ενώ καταδικάζονταν ο έρωτας προς το αγόρι, ο οποίος θεωρούνταν αριστοκρατική παρέκκλιση και ματαιοδοξία. Οι μαθητές του Επίκουρου, ελεύθεροι πολίτες δούλοι, γυναίκες, εταίρες και άνδρες, Έλληνες και ξένοι, όλοι είχαν το ίδιο δικαίωμα «κοινού βίου» και ενασχόλησης με την Φιλοσοφία. Ο Επικουρισμός στα χρόνια του Επίκουρου και αμέσως μετά τον θάνατό του επεκτάθηκε στον τότε κόσμο από την Αθήνα και τη Ρώμη, έως την Αλεξάνδρεια και τη Συρία. Από τα δεδομένα που υπάρχουν διαθέσιμα και από τους επόμενους σχολάρχες του κήπου αλλά και Επικούρειους άλλων περιοχών ή/και κήπων, που έζησαν αρκετά χρόνια μετά το θάνατο του Δασκάλου, δείχνουν με ασφάλεια την απήχηση του Επικουρισμού σε σχετικά απομακρυσμένες περιοχές της Μεσογείου, για τουλάχιστον 5 αιώνες μετά τον θάνατο του Επίκουρου. Από εκείνη την εποχή, τους πρώτους αιώνες μετά τη σύγχρονη χρονολόγηση το κέντρο της φιλοσοφίας άλλαξε τόπο μετακινούμενο από την Αθήνα στην Αλεξάνδρεια, και τελικά στην ίδια τη Ρώμη. Παρά τις διώξεις, η φιλοσοφική ελίτ της εποχής διατήρησε τον Επικουρισμό μελετώντας τον και σε ορισμένες περιπτώσεις τον ανανεώνοντάς τον, μέχρι την ολοκληρωτική του εξαφάνιση στα σκοτεινά χρόνια του Μεσαίωνα.

B8: Το συγγραφικό έργο του Επίκουρου.

Μια από τις σπουδαιότερες πηγές πληροφορίας περί του Επίκουρου και της φιλοσοφικής του θεώρησης, είναι το δέκατο βιβλίο από το έργο του Διογένη Λαερτίου [3^{ος} μΧ αιώνας] με τον πρότυπο τίτλο: «Βίοι και γνώμαι των εν φιλοσοφίᾳ απολύτων ευδοκιμησάντων και των εν εκάστη αιρέσει αρεσκόντων εν συντόμῳ συναγωγῇ» που είναι γνωστό, με τον απλουστευμένο τίτλο *Βίοι φιλοσόφων*. Ο συγγραφέας του -ο οποίος θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους ιστορικούς της φιλοσοφίας- αφού συνοψίσει την φιλοσοφία εκτός του Επίκουρου και άλλων φιλοσόφων της εποχής, μας πληροφορεί σχετικά με το μοναδικό έργο που συνέθεσε ο ίδιος ο Επίκουρος, και έχει διασωθεί στο πέρασμα των αιώνων. Πρόκειται για τις τρείς επιστολές που συνέταξε ο ίδιος ο Επίκουρος και τις παραθέτει ο Διογένης στο βιβλίο του:

- α) *Επιστολή προς Ηρόδοτο με θέμα τη φυσική,*
- β) *Επιστολή προς Πυθοκλέα με θέμα τα μετέωρα (τα ουράνια σώματα)*
- και γ) *Επιστολή προς Μενοικέα με θέμα την Ηθική.* (Η επιστολή ως τύπος συγγραφής θεωρείται επιτομή (περίληψη) των Επικούρειων έργων περί αιρέσεων, περί φύσης περί φυγών και περί τέλους).

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Τέλος, στο ίδιο βιβλίο συμπεριλαμβάνονται και οι Κύριες Επικούρειες Δόξες : (σαράντα «επικούρεια αποφθέγματα» ως επιτομή των βασικών δογμάτων της φιλοσοφίας του) όπως και η διαθήκη που άφησε ο Επίκουρος λίγο πριν πεθάνει.

Στο βιβλίο του ο Διογένης περιέχονται σημαντικά βιογραφικά στοιχεία για την ζωή και τη φιλοσοφική δράση του Επίκουρου καθώς και ένας πλήρης κατάλογος με το συγγραφικό του έργο. Ο Διογένης ο Λαέρτιος στο βιβλίο του μας πληροφορεί, ότι ο Επίκουρος ήταν ένας πολυγραφότατος συγγραφέας που δεν μπορεί να συγκριθεί με κανέναν άλλο συγγραφέα της εποχής του, ως προς τον όγκο του συγγραφικού του έργου. Στον «Κήπο» οι μαθητές του Επίκουρου αναπαρήγαγαν αντιγράφοντας και απομνημονεύοντας κείμενα όχι μόνο για να διαδώσουν το έργο του Δασκάλου, αλλά και για να εντρυφήσουν οι ίδιοι στην μελέτη τους. Οι επιστολές ήταν η προτιμώμενη μορφή γραφής φιλοσοφικών κειμένων του Επίκουρου (παρεμφερής της αντίστοιχης μορφής των διαλόγων του Πλάτωνα). Στην «επιστολή προς "Μενοικέα" για παράδειγμα, ο δάσκαλος επιχειρεί μια επιτομή (περίληψη) των φιλοσοφικών του θέσεων περί φύσης προκειμένου η επιστολή του να έχει τη χρησιμότητα ενός κειμένου ευκολονόητης σύνοψης, και κατανόησης, διαθέσιμη στους μαθητές του σε κάθε άμεση ζήτηση. Με αυτόν τον τρόπο οι μαθητές του Επίκουρου δεν ήταν αναγκασμένοι να στραφούν σε ογκώδη κείμενα, με πολλές λεπτομέρειες. Οι επιστολές συνιστούσαν κάτι σαν οδηγό με περιεκτικά κείμενα εργασίας. Εξ' άλλου τα μικρά κείμενα και κυρίως τα σύντομα αποφθέγματα, ευνοούσαν την απομνημόνευση και αυτό με τη σειρά του ευνοούσε την μελέτη, την εμβάθυνση και την από μνήμης χρήση. Η επιστολή προς Μενοικέα θεωρείται η επιτομή (περίληψη) του ογκωδέστατου επικούρειου έργου «περί φύσεως» το οποίο περιελάβανε 37 παπύρους (βιβλία). Το Περί φύσεως που συνέγραψε ο Επίκουρος και δεν διασώθηκε τίποτε σχεδόν από αυτό (ίσως διασώθηκαν μερικές σελίδες στους παπύρους της βίλας του Ερκουλάνου, όπου θα αναφερθούμε στη συνέχεια). Ο Διογένης ο Λαέρτιος ισχυρίζεται ότι τα γραπτά έργα του Επίκουρου, ήταν όλα πρωτότυπα, στα οποία είχε γράψει αποκλειστικά δικές του ιδέες, χωρίς να χρησιμοποιήσει ιδέες άλλων. Ο Διογένης ο Λαέρτιος παρουσιάζει έναν λεπτομερή κατάλογο των δημοσιευμένων του βιβλίων την εποχή εκείνη, ενώ ισχυρίζεται ότι η έκταση του επικούρειου συγγραφικού έργου κάλυπτε 300 πάπυρους (βιβλία). Τα περισσότερα έργα του Επίκουρου καταστράφηκαν και εξαφανίστηκαν συνοδευόμενα από την κατηγορία της αθεΐας και του «ειδωλολατρικού έργου» των «Εθνικών» της εποχής (των Ελλήνων δηλαδή). Τα λίγα δασωθέντα, πρωτότυπα έργα του, τα δημοσίευσε ως κατάλογο ο Διογένης ο Λαέρτιος στο έργο του «Βίος Επικούρου». Στη διαθήκη του ο Επίκουρος γράφει πως αφήνει όλα του τα υπάρχοντα στους αγαπητούς του μαθητές-εταίρους της σχολής, τον Αμυνόμαχο και τον Τιμοκράτη, και να παραχωρήσουν «τον Κήπον και τα προσόντα αυτών» στον Έρμαχο κάτοχο των εισοδημάτων που έχουν κληρονομήσει (από τον Επίκουρο) καθώς και να φροντίσουν και να συντηρήσουν, τα παιδιά των νεκρών μαθητών του. Επίσης τους συμβουλεύει να δώσουν όλα του τα βιβλία του στον Έρμαχο καθώς και να ελευθερώσουν όλους του τους υπηρέτες δούλους.

B9: Πηγές άντλησης πληροφοριών περί Επικουρισμού και Επικούρειων

Πρώτη πηγή πληροφόρησης μετά τις Επιστολές του Επίκουρου, αλλά όχι μικρότερης σε σπουδαιότητα και σημασία είναι το έργο το οποίο μας εφοδιάζει με σημαντικές πληροφορίες περί της Επικούρειας φιλοσοφίας γραμμένο την εποχή μετά τον θάνατο του Επίκουρου. Πρόκειται για την σημαντικότερη πηγή πληροφοριών δύο περίπου αιώνες μετά τον θάνατο του Επίκουρου και αντιπροσωπεύεται από το ποίημα σε λατινικό στίχο του Ρωμαίου ποιητή Τίτου Λουκρήτιου Κάρου (1^{ος} αιώνας πριν την σύγχρονη χρονολόγηση με τίτλο «*De Rerum Natura*» (περί της φύσης των πραγμάτων). Το έργο συντάχθηκε το 57 π.Χ. και έμεινε θαμμένο στη λήθη για αρκετούς αιώνες. Μέχρι να

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

ανακαλυφθεί στις αρχές του 14ου αιώνα σε κάποιο μοναστήρι . Ο Pierre Gassendi (1592-1655) σύγχρονος του Ρενέ Ντεκάρτ, από την εποχή όπου έγινε γνώστης της ύπαρξης του έργου του Λουκρήτιου και αφού το μελέτησε συνδυαστικά το έργο του Διογένη του Λαέρτιου, έβαλε στόχο και σκοπό της ζωής του να ξαναφέρει στην επιφάνεια το φιλοσοφικό έργο του Επίκουρου. Το αποτέλεσμα της προσπάθειάς του ήταν τέτοιο ώστε ο Επίκουρος να ξαναέγινε αντικείμενο μελέτης και θαυμασμού, όχι μόνο στην περίοδο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού αλλά και στην Επιστήμη της σύγχρονης εποχής. Πράγματι ο σπουδαίος – αλλά σχετικά άγνωστος- Γάλλος φιλόσοφος, ιερέας, επιστήμονας, αστρονόμος και μαθηματικός Πιερ Γκασσεντί, θεωρείται μέχρι σήμερα ο αναβιωτής της Επικούρειας φιλοσοφίας. Το έργο του Λουκρήτιου, είναι ένα Επικούρειο έπος γραμμένο στα λατινικά, όπου αναφέρεται κυρίως στη φυσική του Επίκουρου. Πολλοί ερευνητές (επειδή με το έργο του επιβεβαιώνει ή/και συμπληρώνει πολλά κενά της Επικούρειας φιλοσοφίας (λόγω έλλειψης αναμφισβήτητων έργων του διασώθηκαν -ίδιου του Επίκουρου- υποστήριξαν ότι σε αρκετές περιπτώσεις ο Λουκρήτιος προχώρησε πιο πέρα από τον ίδιο το δάσκαλό του. Ωστόσο νέες μελέτες και αντιπαραβολές υποδεικνύουν σχεδόν με βεβαιότητα ότι ο Λουκρήτιος δεν έγραψε στο έργο του δικές του απόψεις αλλά απλώς μετέφερε τις απόψεις από το έργο του ίδιου του Επίκουρου «περί φύσης» το οποίο μάλλον μελέτησε από το πρωτότυπο έργο που διέθετε ίδιος σε «ανατύπωση». Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση της απόκλισης των ατόμων από την ευθεία πτώση του βάρους τους (clinamen) στα Λατινικά, του Λουκρήτιου, απόκλιση από την ευθεία στα Ελληνικά. Πολλοί ισχυρίστηκαν ότι η απόκλιση από την ευθεία του βάρους των ατόμων ήταν εύρημα του Λουκρήτιου. Ωστόσο, η εμφάνιση της ίδιας ιδέας στην επιγραφή στα Οινόανδα πολλά χρόνια πριν γράψει το ποίημα του ο Λουκρήτιος καθώς και η συνέπεια της θέσης του φιλόσοφου και της τεκμηριωμένης άρνησής του σε κάθε ντετερμινισμό από άλλα δικά του γραπτά έργα και της αβάθειάς του πίστης, στην ελευθερία και την ελεύθερη βούληση των ανθρώπων, ως φυσικά ελεύθερα άτομα, υποδεικνύουν ότι η φιλοσοφική θέση περί παρέκκλισης των ατόμων από την ευθεία τροχιά τους λόγω του βάρους τους, είναι θέση και πεποίθηση του ίδιου του Επίκουρου και ότι ο Λουκρήτιος απλώς την μετέφερε με τα δικά του ποιητικά λόγια. Με αυτόν τον τρόπο η πιστεύεται βάσιμα ότι η ελεύθερη βούληση θεμελιώνεται από τον Επίκουρο στην ατομική φυσική του, όπως παρουσιάζεται συνοπτικά στη επιστολή/επιτομή του προς Μενοικέα γράφει: όσο για κείνη τη δύναμη την ειμαρμένη, που μερικοί την παρουσιάζουν ως κυρίαρχο των πάντων, ο άνθρωπος την περιγελά, βεβαιώνοντας μάλλον ότι κάποια πράγματα γίνονται κατ' ανάγκη, κάποια άλλα κατά τύχη, και κάποια άλλα εξ' αιτίας μας, γιατί βλέπει πως η ανάγκη είναι ανεύθυνη και η τύχη άστατη. Ενώ η δραστηριότητά μας είναι ελεύθερη , οπότε εκ φύσεως συνοδεύεται από τη μομφή και τον έπαινο»⁷⁹.

Στο έργο του Λουκρήτιου αναφέρεται λεπτομερώς στη θέση του ανθρώπου στο παν (σύμπαν) χωρίς την επιρροή των θεών. Ο Λουκρήτιος αναπτύσσει όλες σχεδόν τις απόψεις του μεγάλου δασκάλου -και θαυμαστή- του Επίκουρο σε ότι είχε υποστηρίξει σχετικά με το φιλοσοφικό του έργο των 37 βιβλίων του «περί φύσης». Το έργο του Λουκρήτιου αποτελείται από έξι άτιτλα βιβλία, γραμμένο σε 7413 δακτυλικούς εξάμετρους. Ολόκληρο το έργο, πέραν του ποιητικού, φιλοσοφικού και επιστημονικού του ενδιαφέροντος διακρίνεται από τον λεκτικό πλούτο, τις μεταφορές και τα σύνθετα επίθετα που εμπνεύστηκε ο ίδιος ο Λουκρήτιος, παραπονούμενος συχνά, για τη φτώχεια της λατινικής γλώσσας. Από αυτό το έργο του Λουκρήτιου, γνώρισε η Ευρώπη του Διαφωτισμού, την ατομική φυσική του Επίκουρου, αλλά και την άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτήν, Επικούρεια ηθι-

⁷⁹ Διογένης Λαέρτιος: « Επίκουρος»: επιστολή του προς Μενοικέα: Μετάφραση σχόλια: Αθανάσιος Τσακνάκης. εκδόσεις βιβλιο...βάρδια. Θεσσαλονίκη 2007 σελ. 137.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

κή φιλοσοφία. Στο "De Rerum Natura" ο Λουκρήτιος προσπαθεί να καταστήσει την επικούρεια φιλοσοφία της ελληνιστικής περιόδου κατάλληλη για τους συμπατριώτες του και σχετική με τα ενδιαφέροντά τους. Στο έργο αυτό βασίστηκε η απαράμιλλη μέχρι σήμερα διδακτορική εργασία του Μαρξ στην οποία ο ίδιος ισχυρίζεται ότι ο Λουκρήτιος ήταν ο μόνος από τους αρχαίους ο οποίος κατανόησε την Επικούρεια φυσική.

Επιπλέον πηγές άντλησης πληροφοριών περί Επικουρισμού θεωρούνται:

- οι Ερκουλανικοί πάπυροι. Επικούρεια κείμενα, κυρίως του επικούρειου Φιλόδημου (1ος αι π.Χ.), που θάφτηκαν από τις στάχτες της ηφαιστειακής έκρηξης του Βεζούβιου το 79 μ.Χ. και αναλήφθηκαν πρόσφατα στην πόλη Ερκουλάνουμ υλικό που μελετάται μέχρι σήμερα.
- Καθώς και η Παπική συλλογή με το όνομα «*Gnomologium Vaticanum Epicorium*» γνωστή ως «Επίκουρου Προσφώνησης» που βρέθηκε στη βιβλιοθήκη του Βατικανού. Αποτελείται από ογδόντα ένα επικούρεια αποφθέγματα δεκαπέντε εκ των οπίων ταυτίζονται με τις Κύριες Δόξες, οι οποίες αναφέρθηκαν παραπάνω στην περίπτωση των αναφορών του Διογένη του Λαέρτιου.
- Τέλος, ως τέταρτη πηγή θεωρείται η Μεγάλη Επιγραφή στα Οινόανδα, μια πρώην ελληνική πόλη νοτιοδυτικά της σημερινής Τουρκίας στα παράλια ης Μικράς Ασίας στο ύψος της Ρόδου: Πρόκειται για ένα κείμενο υπέρ της επικούρειας φιλοσοφίας, χαραγμένο από τον Διογένη Οινοανδέα [περί το 100 μ.Χ.] σε έναν πέτρινο τοίχο συνολικής επιφάνειας 100 τ.μ. περίπου στο κέντρο της πόλης.

Θα πρέπει να τονιστεί, ότι οι αναφερόμενες παραπάνω πηγές αποτελούν για ένα σημαντικό υλικό για σύγχρονους μελετητές, ένα ενιαίο και συνεπές σώμα πληροφόρησης, ακόμη και στην λεπτομέρεια του, ένα πεδίο ώστε να μπορεί να αποφανθεί κανείς με σιγουριά και ασφάλεια σχετικά με την φιλοσοφική θεωρία του Επίκουρου. Επιπροσθέτως οι Ερκουλανικοί πάπυροι συνεχίζουν να αποτελούν ερευνητικό έργο μέσω νέων τεχνολογιών ώστε οι πληροφορίες, ρέουν ασταμάτητα και μάλλον δεν θα σταματήσουν στο άμεσο μέλλον. Επίσης, οι ανασκαφές στα Οινόανδα συνεχίζουν να φέρουν στο φως πληροφορίες και αναζωογονημένο ενδιαφέρον, ώστε η περεταίρω άντληση πληροφοριών γύρω από τον Επίκουρο και τον Επικουρισμό εμφανίζονται ως εντελώς νέα και ανοιχτή υπόθεση. Ωστόσο ως προς τις πηγές της Επικούρειας φιλοσοφίας υπάρχει μια σημαντική ιδιαιτερότητα, η οποία προσθέτει περαιτέρω στοιχεία, και σε ορισμένες περιπτώσεις επιβεβαιώνει έμμεσα και με διαφορετικό τρόπο τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις του φιλόσοφου.

Πρόκειται για καταγεγραμμένες εχθρικές απόψεις και ενίστε δόλιες προσπάθειες προκειμένου να διαστρεβλωθεί η Επικούρεια διδασκαλία και να μεταπειστούν οι οπαδοί του με ψευδή στοιχεία και υπερβολές. Έτσι από έργα διαφόρων αρχαίων συγγραφέων πολέμιων της επικούρειας φιλοσοφίας που έζησαν κυρίως τα χρόνια που ανθούσε ο επικουρισμός (3ος αι μ.Χ.) Όπως για παράδειγμα ορισμένα από τα κείμενα του Σενέκα (1ος αι. μ.Χ.) του Λουκιανού (2ος αι. μ.Χ.) Συμπληρωματικά σε αυτή την κατεύθυνση αξίζει να αναφερθεί το έργο «*De finibus*» και του Κικέρωνα και τα Ηθικά του Πλούταρχου [1ος αι μ.Χ.]. Από αυτά βγάζουμε έμμεσα συμπεράσματα και αντλούμε επιπλέον πληροφορίες περί του Επίκουρου και του Επικουρισμού.

B9:Τα βασικά σημεία/νοήματα της Επικούρειας φιλοσοφίας

Ο Επίκουρος δημιούργησε τη φιλοσοφία του μια σχετικά νεοφανή φιλοσοφία για τα δεδομένα της εποχής του, αφού είχε βιώσει προσωπικά την υποβάθμιση και τη δυστυχία των συμπολιτών

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

του Αθηναίων στην Ελλάδα του 4ου π.Χ αιώνα με την καταστροφική εξέλιξη του Πελοποννησιακού πολέμου και τη κατάκτηση της Αθήνας από τους Σπαρτιάτες, καθώς και την επικράτηση των ολιγαρχικών τυράννων στην Αθήνα που υπήρξαν πρώτα φιλοσπαρτιάτες και στη συνέχεια φιλολακεδέμονες (όπως για παράδειγμα ο τύραννος των Αθηνών και σοφιστής Κριτίας) και σύντομα την μετατροπή των Ελλήνων πολιτών σε υπηκόους της Μακεδονικής κυριαρχίας. Η ταραγμένη εκείνη περίοδος φαίνεται ότι επηρέασε σημαντικά τη ζωή και τις απόψεις του που αντιπροσωπεύουν ενδεχομένως το κοινωνικό υπόστρωμα του ολοφάνερου ανθρωπισμού και της ηπιότητας που αναδεικνύει ξεκάθαρα το σύνολο του φιλοσοφικού του έργου. Το έργο του χαρακτηρίζεται από την προσπάθειά του να βοηθήσει τον Έλληνα πολίτη της εποχής να αποκτήσει αυτοπεποίθηση και ψυχική δύναμη προκειμένου να διάγει τον βίο του με ευδαιμονία, ολιγάρκεια και προπαντός με γνήσιο ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία. Ο Καρλ Μαρξ στη διδακτορική του εργασία σχολιάζει ότι Επικούρειοι, Στωικοί και Σκεπτικοί, που κυριαρχούσαν φιλοσοφικά στην μετα-Αριστοτελική περίοδο της ελληνικής φιλοσοφίας πρέπει να θεωρηθούν φιλόσοφοι της «αυτοσυνειδησίας», θέλοντας να μεταφέρει το πνεύμα της φιλοσοφίας της εποχής και τη γενική τάση της προς αυτεπίγνωση και ατομική συνείδηση.

Για τον Επικουρισμό γίνεται φανερό ότι ο σκοπός του της φιλοσοφίας του ήταν να τονώσει την προσωπικότητα του ατόμου, ώστε να τον στρέψει στο δρόμο της γαλήνης και της αρετής, επειδή πίστευε ότι το άτομο αποχαυνώνεται στην ευμάρεια και καταρρακώνεται στην συμφορά. Από αυτή την άποψη δεν έχουν άδικο πολλοί ερευνητές που «χρεώνουν» στην φιλοσοφία του Επίκουρου κάποιου είδους ιεραποστολική χροιά. Βασική αρχή της φιλοσοφίας του Επίκουρου υπήρξε η συνάρτηση της ανθρώπινης ευδαιμονίας με τον ηθικό βίο και η περεταίρω συσχέτιση των δύο με την φιλοσοφία.

Στην επιστολή του προς Μενοικέα γράφει, «ποτέ δεν είναι πολύ αργά και ποτέ πολύ νωρίς για να φιλοσοφεί κανείς γιατί ποτέ δεν είναι αργά ή νωρίς να επιδιώκει κανείς την ευδαιμονία». Την χρηστική συσχέτιση φιλοσοφίας και ευδαιμονίας αναφέρει και ο φιλόσοφος του 2ου μ.Χ. αιώνα, Σέξτος ο Εμπειρικός στο βιβλίο του προς Μαθηματικούς: Ο Επίκουρος έλεγεν την φιλοσοφία ενέργεια είναι λόγοις και διαλογισμοίς τον ευδαιμόνα βίον περιποιούσαν. Ο γενικός προσδιορισμός του περιεχομένου της φιλοσοφίας του συνιστά τη συνάρτηση της ανθρώπινης ευδαιμονίας με τη φιλοσοφία, το μέσον που εξασφαλίζει τον ηθικό βίο και την ευτυχισμένη ζωή. Ο ηθικός βίος για τον Επίκουρο σημαίνει σωφροσύνη στη διαχείριση αναγκών και των επιθυμιών με φυσικό κίνητρο και προδιάθεση το ευ ζην και την ευδαιμονα ζωή. Τα επιχειρήματα και η απόδειξη ήταν τα μέσα του φιλόσοφου με τα οποία ήλπιζε να επηρεάσει όσους τον άκουγαν και τον διάβαζαν. Για τον Επίκουρο η φιλοσοφία παρομοιαζόταν με την Ιατρική: Μάταιος είναι ο φιλοσοφικός λόγος που δεν θεραπεύει κανένα ανθρώπινο πάθος ακριβώς όπως η Ιατρική δεν ωφελεί παρά μόνο σαν θεραπεύει τις αρρώστιες του σώματος έτσι και η φιλοσοφία δεν προσφέρει τίποτε αν δεν απαλλάσσει την ψυχή από τα πάθη της.⁸⁰

⁸⁰ Eric Anderson «Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ Μετάφραση Δ. Γιαννόπουλος Επιμέλεια Γ. Αβραμίδης Θεσσαλονίκη 2012 σελ. 9.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Β10:Η επικούρεια ηδονή

Ο Επίκουρος δεν ήταν ο πρώτος ούτε ο μοναδικός φιλόσοφος της αρχαιότητας ο οποίος ασχολήθηκε φιλοσοφικά με την έννοια και τις διαστάσεις της ηδονής. Ωστόσο ήταν ο πρώτος και μοναδικός φιλόσοφος που έδωσε κεντρικό νόημα και φιλοσοφική σπουδαιότητα στην ηδονή. Βεβαίως ο ηδονισμός του Επίκουρου διαφέρει θεμελιωδώς από τον αντίστοιχο του Αρίστιππου φιλόσοφο που χρησιμοποιήθηκε συχνά από τους φιλοσοφικούς αντιπάλους και επικριτές του, αλλά και άλλους επικριτές του μετέπειτα, για να πλήξουν το κύρος και την φιλοσοφία του Επίκουρου. Ευτυχώς υπάρχει πληθώρα πηγών είτε κατευθείαν από δικά του γραπτά είτε από άλλους συγγραφείς της αρχαιότητας, αλλά και από τις πολεμικές που δέχτηκε ώστε να υπάρχει ένα σαφές πλαίσιο της έννοιας και του τρόπου που έκανε χρήση του όρου ηδονή στο σώμα της φιλοσοφίας του. Ιδιαίτερα στη φιλοσοφία του Επίκουρου περί ηθικής, διαθέτουμε ένα σχετικά πλήρες πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η ο φιλόσοφος σε ότι σχετίζεται με την ηδονή. Εν πρώτοις, ο Επίκουρος συνεπής στις αρχές του απέρριψε κάθε προσπάθεια των αντιπάλων φιλοσόφων του να ανάγουν την ηθική και την ηδονή στην περιοχή των «αυτοσκοπών». Ούτε η ηθική ούτε η ηδονή μπορούν να σταθούν από μόνες τους: «Ηθική για την ηθική» και «ηδονή για την ηδονή», είναι ιδέες άνευ νοήματος για τον Επίκουρο. Θα παρατεθούν παρακάτω συνοπτικά δύο περιεκτικές επικούρειες δηλώσεις περί ηδονής και στη συνέχεια θα ακολουθήσει περιληπτική παρουσίαση των κυριότερων θέσεων της Επικούρειας φιλοσοφίας περί ηδονής. α) Όταν υποστηρίζω ότι σκοπός μας είναι η ηδονή, δεν εννοώ τις ηδονές των ασώτων και των αισθητικών απολαύσεων, όπως νομίζουν κάποιοι-από άγνοια ή επειδή διαφωνούν μαζί μου-, αλλά εννοώ να μην υποφέρει κανείς σωματικούς πόνους και να μην είναι η ψυχή του ταραγμένη. Επίκουρος⁸¹και β) Έχουμε ανάγκη από την ηδονή όταν η απουσία της μας προξενεί πόνο όταν όμως δεν μας συμβαίνει αυτό, δεν υπάρχει ανάγκη ηδονής. Γιατί το κακό δεν το προξενεί η ηδονή που πηγάζει από τη φύση μας, μα από τις ορέξεις μας που σχετίζονται με κούφιες ιδέες.- Επίκουρος⁸².

Σε ελεύθερη σύγχρονη μεταφορά η Επικούρεια ηδονή σημαίνει ευαρέσκεια, ευχαρίστηση, ικανοποίηση, ευεξία. Η ανάλυση της ηδονής από τον Επίκουρο στηρίζεται στην παραδοχή, ότι η φυσική κατάσταση όλων των έμβιων όντων συμπεριλαμβανομένων των ανθρώπων είναι η κατάσταση της σωματικής και νοητικής τους ευεξίας και ότι η κατάσταση αυτή, εξ' αντικειμένου κατευθύνεται από την ευχαρίστηση και την ικανοποίηση. Με όρους φυσικής, η κατάσταση αυτή για τον Επίκουρο είναι συνακόλουθο της κατάλληλης κίνησης και της αρμόζουσας θέσης των ατόμων μέσα στο σώμα. Αν διαταραχθεί το σύστημα ισορροπίας και ικανοποίησης ακολουθεί πόνος. Ο πόνος για τον φιλόσοφο του κήπου, ισοδυναμεί επομένως και συνιστά την αποδιοργάνωση της φυσικής δομής του σώματος. Αυτή η αξιωματικής αξίας θέση συνιστά το πλήρες νόημα που δίνει ο Επίκουρος στον ισχυρισμό του ότι «η ηδονή είναι το πρωταρχικό και έμφυτο αγαθό». Όταν τα άτομα που συνθέτουν το σώμα επανέλθουν στην κατάλληλη φυσική τους θέση ακολουθεί η αίσθηση της ηδονής. Ωστόσο ο Επίκουρος προχωρεί ένα βήμα παραπέρα και κάνει διάκριση μεταξύ «κινητικής ηδονής» την οποία ορίζει με εκείνες τις ενέργειες που κάνουμε για να απαλλαγούμε από τον πόνο που μας προκαλεί για παράδειγμα η έλλειψη τροφής, και της « καταστασιακής ηδονής» που την ορίζει

⁸¹ «Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα»Eric Anderson 9^ηΈκδοση: Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ Επιμέλεια Γ. Αβραμίδης Θεσσαλονίκη 2012 σελ. 15.

⁸² «Επίκουρος» Κείμενα-Πηγές της Επικούρειας Φιλοσοφίας και της τέχνης του Ζην» Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ Επιμέλεια Γ. Αβραμίδης Θεσσαλονίκη 2019. Σελ. 205.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

όταν πλέον έχει ικανοποιηθεί η επιθυμία μας για τροφή και επέρχεται ανακούφιση καπό την άρση της έλλειψης.

Είναι επόμενο ότι η διάκριση μεταξύ των δύο τύπων ηδονής (καταστασιακής/κινητικής), έχει βαρύνουσα σημασία για τον Επίκουρο ως προς τη διαχείριση των αναγκών/επιθυμιών μας στην Επικούρεια φιλοσοφία. «Καμία ηδονή δεν είναι κακό πράγμα αυτή καθαυτή». Όμως ορισμένες ηδονές παράγονται με μέσα που επιφέρουν περισσότερες ενοχλήσεις παρά ηδονές⁸³.

Στην επιστολή του προς Μενοικέα ο Επίκουρος υποστηρίζει: «μερικές φορές αντιμετωπίζουμε το καλό σαν να είναι κακό και το κακό σαν να είναι καλό». Η αξιολόγηση των αναγκών και η ορθή κάθε φορά επιλογή της καταστασιακής ηδονής και της μόνιμης αποφυγής του πόνου (σύμφωνα με έναν αλγόριθμο θα λέγαμε σήμερα) για τον Επίκουρο συνιστά το δρόμο της σωφροσύνης, το μέσο δηλαδή που οδηγεί στην ηδονή. Κατά συνέπεια η σωφροσύνη αποτελεί την πρώτη αρετή, με την μεγαλύτερη αξία ανάμεσα σε όλες τις άλλες που κατά τον φιλόσοφο θα πρέπει να επιδιώκεται σε όλη τη διάρκεια του ανθρώπινου βίου. Η κριτική και η άρνησή του στην πολυτέλεια και την αδιέξοδη σπάταλη ερωτική απόλαυση, για τον Επίκουρο δεν είναι πουριτανική προτροπή, αλλά μάλλον προτροπή στην καταστασιακή ηδονή που επαναφέρει νου και σώμα στη φυσική του κατάσταση. Εντούτοις το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό του Επικούρειου ηδονισμού είναι η άρνηση κάθε ενδιάμεσης κατάστασης μεταξύ πόνου και ηδονής. Η συσχέτιση πόνου και ηδονής δεν γίνεται ως αντίθετα πράγματα μεταξύ τους, αλλά ως αντιφατικά και αλληλοαποκλειόμενα. Η απουσία του ενός συνεπάγεται την παρουσία του άλλου. Ο Επίκουρος στην πραγματικότητα ισχυρίζεται ότι «αν τα πράγματα που γεννούν τις ηδονές των ασώτων διέλυαν τους φόβους του νου για τα αστρικά φαινόμενα και τον πόνο του θανάτου, δεν θα είχαμε κανένα λόγο να καταφερόμαστε εναντίον τους (Κυρ. Δόξα X)».

Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι ο μεγαλύτερος πόνος είναι η πνευματική ταραχή που δημιουργούν οι εσφαλμένες δοξασίες για τη φύση των πραγμάτων, για τους θεούς και για το πεπρωμένο της ψυχής. Κατά συνέπεια, κάθε ηδονή που δεν κατορθώνει να εξαλείψει τον μεγαλύτερο πόνο αποκλείεται ως τελικό αντικείμενο επιλογής, βάση του κανόνα: η απουσία πόνου ενισχύει το μέγεθος της ηδονής. Εξ' άλλου η ηδονή που προέρχεται από την ικανοποίηση των αισθήσεων μπορεί να έχει ως επακόλουθο μεγαλύτερο πόνο. Μπορεί να απολαύσει κανείς ένα καλομαγειρεμένο φαγητό ή ένα ποτό αλλά η ηδονή αυτών των απολαύσεων πρέπει να συγκριθεί και να αποτιμηθεί με αυτό που θα νοιώσει την επόμενη μέρα. Η διάκριση των επιθυμιών και των αναγκών του Επίκουρου σε φυσικές, αναγκαίες και μάταιες (δηλαδή κενές) τον οδηγούν να ισχυριστεί ότι η αυτάρκεια αποτελεί ένα μεγάλο αγαθό όχι για να μένουμε ευχαριστημένοι πάντοτε με τα λίγα, αλλά για να μπορούμε όταν δεν έχουμε πολλά, να μένουμε ευχαριστημένοι με τα λίγα. Η συγκεκριμένη πεποίθηση ότι την μεγαλύτερη ηδονή από την πολυτέλεια την αποκομίζουν εκείνοι που την έχουν λιγότερο ανάγκη και ότι κάθε τι φυσικό το αποκτά κανείς εύκολα ενώ το μάταιο δύσκολα, θεωρείται ακόμη και σήμερα σύγχρονη και κατάλληλη ψυχολογική συμβουλή.

Ο Επίκουρος σε συμφωνία με τη σύγχρονη Βιολογική επιστήμη ισχυρίζεται επανειλημμένα, στο έργο του «κύριαι Δόξαι(κυρ.δοξ.)ότι η ηδονή δεν μπορεί να υπερβεί ένα όριο. Πάνω από αυτό η ηδονή παραμένει ίδια. Μπορεί να παραλλάσσουν τα αντικείμενα ή οι τρόποι της ηδονής αλλά η ίδια η ηδονή δεν αυξάνεται. Το όριο της ηδονής επέρχεται όταν παύσει ο πόνος που προκάλεσε η επιθυμία αλλά αυτό είναι κάτι που χρειάζεται να το συλλάβει η διάνοια και η σωφροσύνη, αφού το ίδιο το σώμα δεν γνωρίζει όρια στην ηδονή [(κυρ.δοξ.) XVIII και XX]].

⁸³ «Επίκουρος» οπ.π., σελ.205.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Ο νους για τον Επίκουρο έχει τις δικές του ηδονές, στο όριο των οποίων φτάνει κανείς όταν επιδείξει ικανότητα και εκτιμά σωστά τις ηδονές που δίνει η ικανοποίηση των αισθήσεων συνυπολογίζοντας τα εσωτερικά αισθήματα που μας προκαλούν η νοητική ταραχή και η στεναχώρια (ψυχικός πόνος). Ωστόσο όταν ο Επίκουρος κάνει διάκριση μεταξύ σώματος και ψυχής δεν έχει στο νου του τον Πλατωνικό δυϊσμό. Για τον Επίκουρο σώμα και νους βρίσκονται σε φυσική επαφή και συνεχή αλληλεπίδραση. Τα ευχάριστα αντιληπτά αισθήματα είναι σωματικά γεγονότα αλλά προκαλούν ηδονή και χαρά στον νου. Εντούτοις αντίθετα με το σώμα ο νους δεν περιορίζεται στα υλικά αντικείμενα της ηδονής και στην εμπειρία της στιγμής. Επομένως ο ορίζοντας των νοητικών απολαύσεων πρακτικά είναι απεριόριστος και οι ηδονές του νου ευρύτατης ποικιλίας.

Στην Επιστολή προς Μενοικέα, ο Επίκουρος συμπληρώνει ότι οι αρετές είναι σύμφυτες με την ευχάριστη ζωή και ότι η ευχάριστη ζωή είναι αδιαχώριστη από αυτές. Ο Διογένης ο Λαέρτιος, αναφέρει πως ο «ιδρυτής του κήπου» χαρακτηρίζει μόνο την αρετή αδιαχώριστη από την ηδονή ενώ άλλα, όπως τρόφιμα, ένδυση, ασφάλεια, καταφύγιο κλπ. τα θεωρεί ξεχωριστά. Οι ίδιες οι αρετές κατά τον Επίκουρο επιλέγονται για την ηδονή που αντλείται από αυτές, και όχι για τις ίδιες (ως αυτοσκοπός) όπως για παράδειγμα η αξία που αντιπροσωπεύει η Ιατρική για την υγεία. Ο Επίκουρος τονίζει ότι ο λογικός άνθρωπος ούτε αποφεύγει την ηδονή, ούτε όταν θα έρθει η ώρα να φύγει από τον κόσμο νοιώθει ότι του έλειψε κάτι από την άριστη ζωή. Εξηγεί ότι καμία ηδονή από μόνη της, δεν είναι «καθαυτό κακό». Άλλα οι τρόποι να φτάσουμε σε ορισμένες ηδονές μας προκαλούν πολλαπλάσιες ενοχλήσεις και πόνους, που θα πρέπει να αποφεύγουμε. Ανακεφαλαιώνοντας ο Επίκουρος ισχυρίζεται ότι το ανθρώπινο όντεν μπορεί να αποφύγει την προδιάθεση όλων των ζωντανών όντων προς την έλξη της ηδονής και την ικανοποίηση των αναγκών τους και ταυτόχρονα την αποφυγή του πόνου. Ωστόσο επειδή οι πηγές της ηδονής δεν ταυτίζονται με την ίδια την ηδονή, αυτό που πρέπει να κάνουμε σύμφωνα με την Επικούρεια ηθική προσταγή είναι να επιδιώκουμε ότι θα μας προκαλέσει την μεγαλύτερη ηδονή σε μόνιμη βάση και προοπτική.

Το επικούρειο «πρέπει» ωστόσο δεν σημαίνει ότι είμαστε υποχρεωμένοι να ακολουθήσουμε κάποιο άτεγκτο ηθικό νόμο. Αυτό που χρειάζεται να κάνουμε αν θέλουμε να φτάσουμε με επιτυχία στον σκοπό μας (την ευδαιμονία) είναι να θέσουμε τις πράξεις μας σε αναστοχασμό και φρόνηση. Σε κάθε περίπτωση το «πρέπει» του Επίκουρου ισχύει για τα μέσα και όχι για τον σκοπό⁸⁴. Αν δηλαδή οι ηθικές πράξεις οδηγούν στην κατάσταση μόνιμης ηδονής και ευδαιμονίας ή οδηγούν στον πόνο και τα βάσανα. Ο Τέλος θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Επίκουρος κάνει διάκριση, μεταξύ σωματικής ηδονής που είναι πεπερασμένη και πνευματικής ηδονής που είναι απεριόριστη.

B11: Το τέλος⁸⁵ ο σκοπός της επικούρειας ηθικής

Ο επίκουρος όρισε την μακαριότητα (απραξία, γαλήνη) ως το αποκορύφωμα της ηδονής, τον ιδεώδη, απώτατο ηθικό σκοπό. Η επιλογή αυτού του σκοπού για τον άνθρωπο δεν είναι αυ-

⁸⁴ A.A Long «Ελληνιστική φιλοσοφία» ο.π, σελ.111.

⁸⁵ «Τέλος» ονόμαζαν οι αρχαίοι Έλληνες αυτό που δεν αποτελεί μέσον για κάτι άλλο, αλλά συνιστά το υπέρτατο αγαθό, για το οποίο κάθε τι άλλο αποτελεί μέσον. Ο επίκουρος στον 21^ο αιώνα εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ Μετάφραση Δ. Γιαννόπουλος επιμέλεια Γιάννης Αβραμίδης Θεσσαλονίκη 2012 σελ. 20.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Θαίρετη αφού προκύπτει από την παρατήρηση πως όλα τα υπόλοιπα όντα που ζουν πάνω στη γη και διαθέτουν την ικανότητα αισθήσεων είναι έτσι πλασμένα ώστε να προσελκύονται και να απολαμβάνουν την ηδονή και να αποφεύγουν αποστρεφόμενα τον πόνο. Ο νεαρός επικούρειος Τορκουάτος που χρησιμοποιεί ο Κικέρων στο έργο του *De finibus* (περί τελικών σκοπών) αποσαφηνίζει το ζήτημα με απλά λόγια: «το να ζει κανείς μες στον πόνο είναι το χειρότερο κακό και μια ζωή η-δονική είναι το υπέρτατο αγαθό: Αφού είναι έτσι τα πράγματα προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα πως οι πράξεις είναι ορθές και αξιέπαινες μόνο στο βαθμό που χρησιμεύουν ως μέσον για την επίτευξη μιας ηδονικής ζωής.

B12: Η επικούρεια Οντολογία/Γνωσιολογία

Η θεματολογία της επικούρειας φιλοσοφίας ακολουθεί την συνηθισμένη «αρχαιοελληνική οδό» της μετα-Αριστοτελικής τριμερούς διάκρισης της φιλοσοφίας σε τρείς γενικούς κλάδους: λογική, φυσική και ηθική. Μια παρόμοια φιλοσοφική υποδιαιρεση ακολουθείται από τον Επίκουρο αλλά στη περίπτωσή του δίνεται διαφορετικό βάρος και σημασία στους επιμέρους κλάδους. Το φιλοσοφικό του ενδιαφέρον για την φυσική και την ηθική μονοπωλείται και αποτελεί το σύνολο σχεδόν του φιλοσοφικού του έργου. Η λογική⁸⁶, η μέθοδος με την οποία εξάγουμε ορθά συμπεράσματα από τις παρατηρήσεις και την εμπειρία μας, για τον Επίκουρο παρέμεινε σε δεύτερη προτεραιότητα ενδιαφέροντος και ενασχόλησης. Κρίνοντας από τον αριθμό των έργων που αφιέρωσε φιλοσοφικά κείμενα σχετικά με τις μεθόδους Ορθού συμπερασμού (εξαγωγής ορθών συμπερασμάτων), είτε για γεγονότα και αντικείμενα αισθητά στην αντίληψη, είτε για ιδιαίτερα για γεγονότα και αντικείμενα τα οποία δεν είναι αντιληπτά στις αισθήσεις.(τα άδηλα στην ορολογία του). Οι μέθοδοι εξαγωγής ορθών συμπερασμάτων της επικούρειας φιλοσοφίας συμπυκνώνονται αφενός στον Κανόνα του Επίκουρου και αφετέρου στην λογική της «τετραφαρμάκου» του (ή τα τέσσερα κριτήρια αλήθειας). Ο Κανών και η τετραφάρμακος απηχούν τις επικούρειες απόψεις με κοινό περιεχόμενο τη μέθοδο εξαγωγής ορθών συμπερασμάτων για τα φανερά (αισθητά) αλλά και τα μη φανερά, τα άδηλα,(πράγματα, γεγονότα ιδέες κ.λ.π). Ο επιλεκτικός χαρακτήρας των θεμάτων με τα οποία ασχολήθηκε φιλοσοφικά ο Επίκουρος ήταν μάλλον αποτέλεσμα φιλοσοφικών του αντιπαραθέσεων με άλλες φιλοσοφικές σχολές της εποχής του, παρά με το πραγματικό εύρος της θεματολογίας του επικουρισμού. Παράδειγμα η σταθερή του εναντίωση κατά της έννοιας του «αυτοσκοπού» στη φιλοσοφία. Ο Επίκουρος δεν ενδιαφερόταν για την λογική ως «καθ'εαυτού» λογική. Η λογική για τον Επίκουρο είχε ωφελιμιστικό νόημα και αξία, μόνο στην περίπτωση που υποστηρίζει μια αρχή ή ένα φιλοσοφικό σύστημα. Η διαλεκτική και ορισμένως η πλατωνική διαλεκτική της ακαδημίας απορρίπτονταν ως σοφιστεία και ρητορική ακροβασία, με απατηλό νόημα χωρίς ιδιαίτερη φιλοσοφική αξία.

Στην επικούρεια φιλοσοφία τα μέρη φυσική και ηθική, θεωρούνται αλληλουποστηριζόμενα πεδία και σχηματίζουν μαζί ενιαία ενότητα γνώσης. Η μετάβαση από τα άτομα της ύλης στα αν-

⁸⁶ Λογική: «αρχές και Κανόνες που διέπουν την ορθολογική σκέψη.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Θρώπινα κοινωνικά άτομα είναι η φυσική κατάληξη αυτού που ο Α. Κοέν⁸⁷ προσδιορίζει ως *Οντογνωσιολογία* του Επίκουρου: όπου ο φιλόσοφος αναδεικνύει αξιωματικά την αξεδιάλυτη συνέχεια φύσης και ανθρώπου, γεγονός το οποίο συνιστά το μόνο ασφαλές και μη αναγώγιμο πεδίο αναφοράς και επικύρωσης όλων των φιλοσοφικών του προτάσεων που αφορούν είτε τη φύση, είτε την ανθρώπινη ύπαρξη και πράξη ως επιλογές και αποφυγές. Επομένως ο όρος οντο/γνωσιολογία υποδηλώνει τη φυσική συνέχεια του «είναι» της φυσικής πραγματικότητας δηλαδή, που γίνεται αντιληπτή και συνιστά το αντιληπτό για τις αισθήσεις. Δευτερευόντως υποδηλώνει επίσης, ότι Η «επίγνωση του εαυτού» προϋποθέτει τη γνώση περί φύσης και η γνώση περί φύσης οδηγεί στην αυτεπίγνωση και στην ηθική. Υπό αυτή την έννοια η φιλοσοφική ιδιαιτερότητα του Επίκουρου ανάγεται σε όραμα και προτροπή συμφιλίωσης με τον φυσικό κόσμο στο σύνολό του, τοποθετώντας ως καθολικό σκοπό το ευ ζην και τον ευδαίμονα βίο. Η φιλοσοφική δραστηριότητα γίνεται τρόπος ζωής και ο τρόπος ζωής φιλοσοφία. Η γνωσιολογία του Επίκουρου προσδιορίζεται από τις απαντήσεις του προσφέρει σε θεμελιώδη ερωτήματα όπως για παράδειγμα τι υπάρχει γύρω μου; και πως μπορώ να το γνωρίζω; Ή στη γενικότερη διατύπωση από πού προέρχεται και πως εξασφαλίζεται η έγκυρη και αληθής γνώση. οι απαντήσεις σε αυτά και άλλα συναφή ερωτήματα ο επικουρισμός τις αναπτύσσονται με τη μορφή θεωρητικών κατευθύνσεων αλλά και μέσω συνοπτικών περιεκτικών οδηγιών (επιτομές) στον κανόνα του, μέσα από τα τέσσερα κριτήρια της αλήθειας τα οποία θα εξεταστούν στο αντίστοιχο ιδιαίτερο κεφάλαιο. Ως προς τη μέθοδος εξαγωγής ορθών συμπερασμάτων ο επικουρισμός ακολουθεί τη διάκριση της γνώσης για τα φανερά (αισθητά) αντικείμενα από τη γνώση για τα μη-φανερά τα άδηλα στην ορολογία του. Για την μεν γνώση των φανερών αντικείμενων της πραγματικότητας θεωρεί γενικά χρήσιμη και αποδεκτή αλλά όχι πλήρως επαρκή, τη μορφή του επαγγελματικού⁸⁸ συμπερασμού που λίγο ή πολύ χρησιμοποιούσαν όλοι οι φιλόσοφοι της εποχής του με εισηγητή του συγκεκριμένου τρόπου σκέψης (λογισμό) βέβαια τον Αριστοτέλη. Ως προς την γνώση για τα μη-φανερά αντικείμενα, προϊόντα της φαντασίας και του ανθρώπινου νου ο επικουρικός συμπερασμός καταφεύγει στη χρήση και μεταφορά αναλογιών από τον κόσμο της πραγματικότητας στο κόσμο του νου και της φαντασίας. Λεπτομερέστερη αναφορά θα παρουσιαστεί στο κεφάλαιο περί αναλογικού συμπερασμού που θα ακολουθήσει. Η αφετηρία της γνωσιολογίας⁸⁹ του Επίκουρου έχει ως περιεχόμενο το ρόλο και την λειτουργία των αισθήσεων, Όπου επί του προκείμενου παρατηρεί:

Αν αντιμάχεστε όλα τα αντιληπτά αισθήματα, δεν θα έχετε σε τι να αναφερθείτε για να κρίνετε, ακόμη και αυτά που ισχυρίζεστε ότι είναι απατηλά. Κυρ.δοξ. XXIII⁹⁰. Επίσης σε ένα απόσπασμα της επιστολής του προς Ηρόδοτο σημειώνει: Πρέπει να δεχτούμε ότι όταν κάτι εισέρχεται μέσα μας από εξωτερικά αντικείμενα τότε ακριβώς αντιλαμβανόμαστε ... το σχήμα τους⁹¹. Επομένως ο φιλο-

⁸⁷ Α. Κοεν: ηδονή Αρετή η Φιλοσοφία του Επίκουρου εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος Θεσσαλονίκη 1995 σ. 45-47.

⁸⁸ Επαγγελματική μέθοδος: ερευνητική μέθοδος η οποία ξεκινά από τις επιμέρους περιπτώσεις για να οδηγηθεί σε γενικά συμπεράσματα και γενικούς νόμους/ κανόνες. «Λεξικό» Ο.Π.Π., σελ.144.

⁸⁹ Γνωσιολογία: κατεύθυνση στη φιλοσοφία, όπου ο κλάδος εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο μαθαίνουμε. «Λεξικό Ο.Π., σελ.89.

⁹⁰ A.A Long o.p, σελ. 48.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

σοφικός στοχασμός του επικουρισμού έχει την αφετηρία τις αισθήσεις και στη γενικότητά του τα πάθη (αισθήματα και συγκινήσεις). Όπως είναι φυσικό αυτή η πεποίθηση του Επίκουρου δέχτηκε την σφοδρή κριτική άλλων φιλοσοφικών σχολών γιατί αφήνει αναπάντητα ερωτήματα σχετικά με τις ψευδαισθήσεις τις οπτικές πλάνες, τα όνειρα αλλά και τις ιδέες, ως κατηγορίες μη-φανερών όντων στις αισθήσεις.

Λαμβάνοντας υπ'όψιν ότι στον φαινόμενο κόσμο της πραγματικότητας μπορούμε να κάνουμε διάκριση ανάμεσα σε αυτό που φαίνεται καθαρά και σε αυτό που είναι θαμπό ή σκοτεινό, μπορούμε να θεωρήσουμε ως δεδομένο της εμπειρίας, τη διάκριση ενός αντικείμενου το οποίο είναι καθαρά αισθητό στις αισθήσεις, από ένα άλλο αντικείμενο το οποίο παρεμποδίζεται από κάτι και δεν γίνεται αισθητό. Η συγκέντρωση της προσοχής στις καθαρές εντυπώσεις των αισθήσεων και στα πάθη (συγκινήσεις) που δημιουργούνται είναι η πρώτη προϋπόθεση για τη γνώση και η βάση του επικουρισμού, για τη διεξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων περί της φαινόμενης πραγματικότητας: Εμπλέκεται δηλαδή ο παράγοντας της *Ενάργειας* της καθαρότητας των αντικειμένων δηλαδή και της απουσίας εμποδίων ως προς τη διαυγή εικόνα των φυσικών αντικειμένων. Συμπερασματικά αυτό που «είναι» για τον Επίκουρο είναι αυτό που αντιλαμβάνονται οι αισθήσεις με την προϋπόθεση της ενάργειας. Οι αισθήσεις για τον επικουρισμό «δεν κάνουν λάθη».

α) Οι αισθήσεις κατά τον Επικουρισμό

Η αίσθηση αναφέρεται στην άμεση αισθητηριακή αντίληψη και ισοδυναμεί σε ένα τύπο φυσικής συμφωνίας ανάμεσα στα όργανα των αισθήσεων και τα εξωτερικά σώματα ή αντικείμενα, με τις ιδιότητές τους. Οι ιδιότητες των αισθητικών είναι δύο τύπων, πρωτογενείς και σταθερές που ονομάζονται συμβεβηκότα και οι προκύπτουσες δευτερεύουσες, ή συμπτώματα όπως όγκος, χρώμα ταχύτητα κ.λπ. Βεβαίως οι πρωταρχικές ιδιότητες αντανακλούν τις πρωταρχικές φυσικές ιδιότητες των ατόμων: σχήμα, μέγεθος και βάρος που συνοδεύει ένα σώμα. Ο όρος «αίσθηση» αναφέρεται επίσης στην εντύπωση, το προϊόν δηλαδή της αλληλεπίδρασης, μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου της αισθητηριακής σύλληψης. Κάθε αίσθηση στερείται λόγου και δεν είναι επιδεκτική μνήμης, δεν ενεργοποιείται από μόνη της, αλλά και όταν ενεργοποιείται από κάτι άλλο δεν μπορεί να της προστεθεί ή να της παραλειφθεί κάτι. Για τον Επικουρισμό δεν υπάρχει κάτι που μπορεί να ανασκευάσει τις αισθήσεις συμπεριλαμβανόμενου του λογικού αφού το λογικό εξαρτάται εξ ολοκλήρου από τις αισθήσεις. Δεν μπορεί επίσης μια αίσθηση να ανασκευάσει μια άλλη εφ' όσον σε όλες δίνουμε την ίδια προσοχή και η μία αίσθηση δεν εμπεριέχει ή δεν εμπεριέχεται σε άλλη. Το γεγονός ότι βλέπουμε και ακούμε είναι εξίσου πραγματικό με αυτό που νιώθουμε στον πόνο. Επειδή «όλες μας οι ιδέες προέρχονται από τις αισθήσεις – πότε μέσω σύμπτωσης, πότε κατ' αναλογία, ή σύμφωνα με κάποια ομοιότητα ή μέσω συσχετίσεων κάτι στο οποίο συμβάλλει και το λογικό» με βάση τον επαγωγικό συμπερασμό και τις αναλογίες, από τα φανερά αντικείμενα μπορούμε να οδηγηθούμε σε αναλογικό συμπερασμό και για τα μη-φανερά. Η αισθητηριακή αντίληψη εξαρτάται από την απορροή εικόνων της πραγματικότητας που εισέρχονται στα αισθητήρια όργανα. Επομένως οι αισθητηριακές εντυπώσεις μπορούν να μας πληροφορήσουν με ακρίβεια για την εξωτερική μορφή και τις ιδιότητες των αντικειμένων μόνο στο βαθμό που οι απορροές δεν διαταράσσονται εξ' αιτίας του μέσου που παρεμβάλλεται μεταξύ αντικειμένων και αισθητηρίων. Επομένως οι αισθητηριακές εντυπώσεις μπορούν ενδεχομένως να επι-

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

βεβαιωθούν ή να διαψευστούν. Βάση αυτή της παραδοχής η κρίση περί της πραγματικότητας έχει σχετικά προσωρινό χαρακτήρα μέχρι να είμαστε σε θέση να αποφανθούμε εναργώς περί αυτής, στηριζόμενοι σε μαρτυρίες που τις συνοδεύει η απόλυτη άρση των εμποδίων μεσολάβησης μεταξύ αντικειμένων και αισθητηρίων έως την πλήρη ενάργεια⁹² των αισθήσεων. Για τα φανερά αντικείμενα οι «καθαρές αισθήσεις» συνιστούν τη βάση και το πρωταρχικό αξίωμα στην ορθή εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων από την παρατήρηση του κόσμου. Ο Επίκουρος όμως αποδεχόταν και άλλη μορφή επαλήθευσης: Την απουσία αντίθετης μαρτυρίας. (την έλλειψη διάψευσης). «Όσο για τα οράματα των τρελών και τα όνειρα που βλέπουμε έχουν και αυτά αληθινή υπόσταση, δεδομένου ότι προκαλούν κίνηση στο νου. Γιατί όπου υπάρχει κίνηση προξενεί αλλαγή, ενώ κάτι που δεν υπάρχει δεν προκαλεί τίποτα»⁹³.

Επομένως τα όνειρα, τα οράματα και οι ιδέες συνιστούν υπαρκτά πράγματα αφού κινητοποιούν τον νου. Συμπερασματικά οι αισθήσεις για τον επικουρισμό αποτελούν τη βάση της γνώσης και της αλήθειας όταν ικανοποιούν απόλυτα το επικούρειο γνωσιολογικό κριτήριο της ενάργειας. Είναι αυτονόητο ότι επί «εναργών αισθήσεων» δεν μπορούν να διατηρηθούν για πολύ διχογνωμίες, αντιφάσεις κ.λπ. Το «είναι» για τον Επίκουρο σημαίνει την πραγματικότητα και σε γενικές γραμμές η πραγματικότητα είναι δύσκολο να ανασκευαστεί ή να αμφισβητηθεί. Ωστόσο κάθε απορροή των φυσικών αντικειμένων που συλλαμβάνουν οι αισθήσεις δεν συσσωρεύεται στη μνήμη και τη συνείδηση ως είδωλο άδειο και μεμονωμένο ως έχει στον φυσικό κόσμο. Κάθε απορροή συσσωρεύεται στη συνείδηση/μνήμη αφού της αποδοθεί ένα νόημα/λέξη έτσι ώστε σε κάθε φυσικό αντικείμενο αντιστοιχεί ένα νόημα/λέξη. Οι εσφαλμένες πεποιθήσεις πέραν της απουσίας της ενάργειας, δημιουργούνται όταν χρησιμοποιούνται λέξεις ως παρομοιώσεις ή καλολογικά στοιχεία ή με λάθος νόημα εξ' αιτίας αμφισημών και μη έγκυρων συσχετίσεων μεταξύ αντιληπτικού αισθήματος και λέξεων/νοημάτων. Γι' αυτό το λόγο ο Επίκουρος συνιστούσε να θεμελιώνεται πάντοτε το νόημα των λέξεων με αναφορά στη πρωταρχική νοητική εικόνα, το πρώτον επινόημα⁹⁴. Ο σκοπός του βέβαια ήταν να ενδυναμώσει τον σταθερό δεσμό ανάμεσα στις γλωσσικές διατυπώσεις/όρους και την αισθητηριακή εμπειρία, για να αποφεύγονται αστοχίες και δημιουργία λέξεων «άδειων από νόημα». Παράλληλα ο επικουρισμός είχε την πεποίθηση ότι εκτός από τις επιρροές των φυσικών αντικειμένων της πραγματικότητας υπάρχουν και άλλου είδους απορροές, που κατά κάποιον τρόπο παρακάμπτουν τις αισθήσεις και εισέρχονται κατευθείαν στο νου. Πρόκειται για είδωλα που αποτελούνται και αυτά από συναθροίσεις ατόμων, πολύ λεπτότερων και περισσότερο ευκίνητων/διεισδυτικών από τις απορροές των φυσικών ειδώλων τα «λεπτά ομοιώματα» όπως τα ονομάζει ο Λουκρήτιος και εξηγούν τις εικόνες των ονείρων των οραμάτων των ιδεών των θεών κ.λ.π. Όσο για τα συνηθισμένα αντικείμενα της σκέψης όπως για παράδειγμα την εικόνα ενός αλόγου ή μιας γάτας τέτοια είδωλα προέρχονται κατευθείαν από την επιφάνεια των αντικειμένων⁹⁵ ενώ τα δεύτερα μπορούν να εμπλουτιστούν με στρογγυλά τρισδιάστατα σχήματα, κοιλότητες κ.λπ. Πριν εξετάσουμε τις φιλοσοφικές θεωρήσεις του επικουρισμού σχετικά με τη μέθοδο εξαγωγής έγκυρης γνώσης από τα αφανή, συνιστά προϋπόθεση η εξέταση των φιλοσο-

⁹² Ενάργεια: η ζωηρότητα, η διαύγεια, η καθαρότητα μιας εικόνας.

⁹³ Διογένης Λαέρτιος «Επίκουρος» Μετάφραση σχόλια Αθανάσιος Τσακνάκης βιβλιο..βαρδια σελ.49

⁹⁴ Επιστολή προς Ηρόδοτο.

⁹⁵ A.A LONG «Ελληνιστική φιλοσοφία ο.π.π, σελ. 53.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

φικών θεωρήσεων του επικουρισμού σχετικά με τα πάθη, δηλ. τα αισθήματα και τη συγκινησιακή κατάσταση των ανθρώπων σχετικά με τον πραγματικό/φανερό κόσμο.

β) Τα πάθη κατά τον Επικουρισμό

Τα πάθη, αισθήματα ή συγκινήσεις αποτελούν, σύμφωνα με τον Επίκουρο το επόμενο πρωταρχικό γνωσιολογικό κριτήριο της αλήθειας και της έγκυρης γνώσης. Τόσο οι αισθήσεις όσο και τα πάθη ανήκουν στην ίδια τάξη του πραγματικού. Οι αισθήσεις και αισθήματα παρέχουν εξίσου κρίσιμη μαρτυρία της ομοιογενούς υλικής δομής του φυσικού κόσμου που περιβάλλει όλα τα έμβια του κόσμου και περικλείει τις δραστηριότητες τους.

Τα γνωσιολογικά κριτήρια έγκυρης γνώσης των αισθήσεων και των αισθημάτων συνιστούν ενιαίο αξίωμα που θεμελιώνει την επικούρεια γνωσιολογία, τον τρόπο δηλαδή που αποκτάται η έγκυρη γνώση. Οι αισθήσεις και τα πάθη είναι εξίσου πραγματικά και έντονα. Ότι ισχύει για την αντίληψη στην περίπτωση των αισθήσεων, το ίδιο ισχύει και για τα πάθη (συγκινήσεις), επομένως για την σωματική –ακόμη και ψυχολογική- εμπειρία του πόνου και της ηδονής. Αισθήσεις και πάθη παρέχουν την μη- αναγώγιμη μαρτυρία της πραγματικότητας του κόσμου των φαινομένων και εγγυώνται την ικανότητα του ανθρώπου να τα γνωρίσει. Η ύπαρξη ως φαινόμενη πραγματικότητα και η άμεση εμπειρία της ως «βίωμα» μέσω της αισθητηριακής αντίληψης-εντύπωσης των παθών(αισθήματα) συνιστούν μαζί με την αδιάψευστη μαρτυρία τα κριτήρια της έγκυρης και αληθούς γνώσης(εναργής γνώση). Οι Συγκινήσεις (πάθη) μπορούν να θεωρηθούν ως ένας τύπος «εσωτερικής αντίληψης». Ο επικουρισμός ισχυρίζεται ότι υπάρχουν δύο πάθη: η ηδονή και ο πόνος που προκαλούνται πρωταρχικά σε κάθε έμβιο ον και ότι η ηδονή είναι το οικείο πρωταρχικό πάθος (συγγενικό προς την φύση του) ενώ ο πόνος το δευτερογενές αλλότριο (το ξένο/εχθρικό). Με βάση αυτά τα δύο πάθη αποφασίζουμε μέσω συνείδησης και μνήμης, τι θα επιλέξουμε και τι θα αποφύγουμε. Μέσω αυτής της προσέγγισης η αυτεπίγνωση ταυτίζεται με την συνείδηση και τα δύο μαζί, με την ικανότητα που διαθέτει και παρουσιάζει και κάθε φυσικό ον να διαχειρίζεται επιθυμίες και ανάγκες αποφεύγοντας τον πόνο και προσεγγίζοντας την ηδονή.

Τα «καθαρά αισθήματα» και αισθήσεις τα εναργήματα, μας πληροφορούν με ακρίβεια για την εξωτερική μορφή και τις ιδιότητες των αντικειμένων και επομένως επιβεβαιώνουν ή διαψεύδουν την αλήθεια των κρίσεών μας που ενδεχομένως διατυπώνουμε προσωρινά όταν στηρίζομαστε σε εντυπώσεις και μαρτυρίες από τις οποίες λείπει η απαιτούμενη ενάργεια. Ωστόσο αν η θε-

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

τική επαλήθευση με «καθαρές εντυπώσεις» ήταν η μόνη βάση για αληθείς και αντικειμενικά έγκυρες αποφάνσεις, ο Επίκουρος δεν θα ήταν σε θέση να προχωρήσει φιλοσοφικά πέρα από την απλή περιγραφή της αισθητής πραγματικότητας. Εν τούτοις ο Επίκουρος συμπληρώνει την πραγματικότητα και ισχυρίζεται ότι η εγκυρότητα των καθαρών εντυπώσεων είναι τέτοια, ώστε παρέχει έμμεση μαρτυρία για πράγματα που είναι αδύνατο να αντιληφθούμε ή δεν είναι αδύνατο να αποκτήσουμε οποιαδήποτε ενάργεια. Η ιδιόμορφη μέθοδός του για να μεταφερθεί η γνώση από τα φανερά του πραγματικού κόσμου στα αφανή του νου και της φαντασίας, συνίσταται στη χρήση του αναλογικού συμπερασμού του. Ένα παράδειγμα αναλογίας έχει διασώσει ο Σέξτος εμπειρικός⁹⁶. «Αν δεν υπήρχε κενό (κάτι μη προφανές) δεν θα έπρεπε να υπάρχει η κίνηση αφού εξ' υποθέσεως όλα τα πράγματα είναι πλήρη και συμπαγή. Επομένως αφού υπάρχει πράγματι κίνηση, το προφανές της κίνησης δεν παρέχει μαρτυρία και αντιφάσκει στην αρχική υπόθεση ότι το κενό δεν υπάρχει επειδή δεν είναι αντιληπτό στις αισθήσεις. Το κενό επομένως υφίσταται κατ' αναλογία της κίνησης. Σε αυτό το σημείο ωστόσο θα πρέπει να εκτιμηθεί ένα να ακόμη ιδιαίτερο και μοναδικό φιλοσοφικό αξίωμα του επικουρισμού: «Αν τις παρατηρήσεις ακολουθούν περισσότερες της μιας και μοναδικής εξήγησης, πρέπει να θεωρηθούν όλες τους εξ' ίσου έγκυρες» Επιστολή προς Πυθοκλή⁹⁷. Το προηγούμενο αξίωμα αναπτύσσεται στο φιλοσοφικό ισχυρισμό του επικουρισμού περί «πολλαπλών αιτίων και εναλλακτικών εξηγήσεων» και τον τοποθετεί σε ένα ιδιαίτερο τύπο φιλοσοφικής εναντίωσης στο δογματισμό⁹⁸ αλλά και απέναντι στην αιτιοκρατία όπως θα συζητηθεί σε επόμενο κεφάλαιο. Ο προηγούμενος ισχυρισμός δεν σημαίνει βέβαια ότι ο επικουρισμός θεμελιώνεται ως φιλοσοφία στη συνεχή αναθεώρηση και κριτική του, πρόθυμο κάθε στιγμή να εγκαταλείψει τις θέσεις και τα αξιώματά του. Η φιλοσοφία του Επίκουρου στηρίζεται όπως και κάθε άλλη φιλοσοφία σε αξιώματα, παραδοχές, προϋποθέσεις κ.λ.π, αφήνοντας κατά μέρος τις αποδείξεις και τις αντικειμενικές μαρτυρίες, για αξιώματα που χρησιμοποιεί ως μοναδικό προαπαιτούμενο την κοινή λογική και το κοινό αίσθημα.

⁹⁶ A.A Long «Ελληνιστική φιλοσοφία» σελ.56.

⁹⁷ Διογένης Λαέρτιος ο.π.π, σελ.95.

⁹⁸ Δογματισμός: στη Γνωσιολογία χαρακτηρίζεται δογματισμός η αναπόδεικτη πεποίθηση ότι η γνώση είναι πάντα δυνατή και εύκολη υπόθεση. «Λεξικό» ο.π, σελ.110.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

γ) Οι προλήψεις

Ο Επίκουρος θα συμφωνούσε γενικά με τον Αριστοτέλη (ήταν γνώστης του έργου του και φιλοσοφικός του αντίπαλος) ο οποίος υποστήριζε ότι η επιστήμη συνίσταται όταν πολλές έννοιες της εμπειρίας δημιουργούν ένα ενιαίο σύνολο μέχρι να συγκροτήσουν μια γενική ιδέα για όμοια πράγματα. Οι αισθήσεις και τα αισθήματα της πραγματικότητας αν και αφετηρία της επικούρειας μεθόδου του αναλογικού συμπερασμού, από μόνες τους όση ενάργεια και αν διαθέτουν δεν μπορούν να δημιουργήσουν γνώση και πολύ περισσότερο εξειδικευμένη γνώση για κατηγορίες πραγμάτων. Πριν γίνει δυνατό να σχηματιστούν κρίσεις για τα αντικείμενα και τα γεγονότα οι αισθητηριακές εντυπώσεις πρέπει να ταξινομηθούν, να χαρακτηριστούν και να διακριθούν η μια από την άλλη. Η συγκέντρωση της προσοχής στις καθαρές εντυπώσεις το πρώτο βήμα στην απόκτηση της γνώσης σύμφωνα με τον επικουρισμό, ακολουθεί «ακαριαία» (τόσο γρήγορα όσο κινείται η σκέψη για τον Επίκουρο) η νοηματοδότηση της αισθητηριακής εμπειρίας, μέσω μιας λέξης/νοήματος.

Η γλώσσα για τον επικουρισμό είναι η μέθοδος με την οποία δηλώνονται ενιαία όλες οι αισθητηριακές εμπειρίες που έχουν προηγηθεί και μας φαίνεται ότι ταιριάζουν σε ένα κοινό περιεχόμενο εμπειριών (βιωμάτων) που έχουν προηγηθεί. Με αυτό τον τρόπο δημιουργούνται οι προλήψεις. Γενικές έννοιες δηλαδή που έχουν συσσωρευτεί από προηγούμενες εμπειρίες. Επειδή θεωρείται ότι οι προλήψεις έχουν διαύγεια από μόνες τους μέσω συσχετισμών και κρίσης, αυτό που βλέπουμε, ακούμε κ.λπ. δεν είναι μια αισθητηριακή αίσθηση από το μηδέν ή στο κενό. Πρόκειται δηλαδή για ενιαία εκδήλωση των αισθήσεων και του νου στη μορφή της γλώσσας. Οι προλήψεις σύμφωνα με την επικούρεια προσέγγιση συνιστούν γενικές έννοιες ή νοητικές εικόνες, οι οποίες παράγονται και αποτυπώνονται από την επανάληψη αισθητηριακών εντυπώσεων και συγκινήσεων που είναι εναργείς και προσδιορίζουν όμοιες κατηγορίες περιεχόμενου. Εξακολουθούν να υφίστανται αφού παύσουν τα επιμέρους αντιληπτά αισθήματα ενώ αποτελούν την καταγραφή της εμπειρίας ως βίωμα, στη μνήμη/συνείδηση του περί του πραγματικού κόσμου που μας περιβάλει. Για παράδειγμα αποκτούμε τη γενική έννοια ή πρόληψη «περί του τι σημαίνει «άνθρωπος», με την επαναλαμβανόμενη εμπειρία συγκεκριμένων ανθρώπων που αποτυπώνεται στη μνήμη/συνείδηση. Με αυτό τον τρόπο γίνεται δυνατή η ερμηνεία νέων αντιληπτικών αισθήσεων και αισθημάτων: μέσω συγκρίσεων σχετικών προλήψεων μεταξύ τους (λογισμός) έτσι ώστε όλες οι κρίσεις (συμπερασμός) για τα αντικείμενα να διενεργούνται βάση καταγεγραμμένων εμπειριών που έχει νοηματοδοτήσει και ταξινομήσει και εκφράζει τελικά η γλώσσα. Για τον επίκουρο οι προλήψεις αποτελούν τη βάση του συμπερασμού (εξαγωγή έγκυρης γνώσης) αλλά και τη λειτουργία της γλώσσας. Ο Διογένης ο Λαέρτιος μεταφέρει την πεποίθηση του Επίκουρου: «Δεν θα ονομάζαμε τύποτα χωρίς να έχουμε μάθει προηγουμένως τον τύπο του (την κατηγορία του) με μια πρόληψη»⁹⁹. Όσο για τον λαθεμένο συμπερασμό δημιουργείται όταν χρησιμοποιούνται λέξεις που σημαίνουν πρόληψη η οποία δεν ανταποκρίνεται στα φαινόμενα είτε γιατί συγχέονται ασαφείς με εναργείς εντυπώσεις, είτε γιατί γίνεται χρήση αμφίσημων λέξεων με συγκεχυμένο νόημα.

δ) Ο αναλογικός συμπερασμός του Επικουρισμού για τα αφανή (άδηλα)

Ο Επικούρειος φιλόσοφος και ποιητής Φιλόδημος από τα Γάδαρα ο οποίος ζούσε στην Ιταλία περί το 80 π.Χ αποτελεί σπουδαία πηγή της Επικούρειας σκέψης που όπως ξέρουμε σήμερα είχε βρεθεί στο απόγειό της 200 περίπου χρόνια πριν την εποχή του. Ο Φιλόδημος Σύρος στην καταγωγή ζού-

⁹⁹ A.A Long: «Η Ελληνιστική φιλοσοφία» ο.π. Επιστολή προς σελ.52

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

σε στη λουτρόπολη νότια της Νάπολης Herculaneum (Ηράκλειο) μια μικρή παραθεριστική κοινότητα αξιοσημείωτης ευημερίας και πλούτου. Η κοινότητα συγκροτούσε ένα σχετικά μικρό αριθμό πολυτελών επαύλεων Ρωμαίων της ανώτερης κοινωνικής τάξης. Το κάθε σπίτι διέθετε βιβλιοθήκη ενώ το ρυμοτομικό σχέδιο της μικρής «λουτρόπολης» έδειχνε πολυτέλεια, τέχνη και εμφανή ευημερία. Με την έκρηξη του Βεζούβιου το 79 π.Χ το Ερκουλάνουμ όπως και η γειτονική Πομπηία, βρέθηκαν κάτω από παχύ στρώμα λάβας και στάχτης. Οι τοπικές συνθήκες της ηφαιστειακής έκρηξης διατήρησαν στα στρώματα λάβας και στάχτης, πολλά αντικείμενα οργανικής σύστασης μεταξύ των οποίων γραπτά φιλοσοφικά και ποιητικά έργα του Επικούρειου Φιλόδημου, αλλά και έμμεσες αναφορές σε σημαντικά κείμενα του Επίκουρου γραμμένα δεκάδες χρόνια πριν. Σε βιβλιοθήκες με πολυάριθμους πάπυρους και διαφορετικό βαθμό διατήρησης ανάμεσα στους καλύτερα διατηρημένους κυλίνδρους παπύρου (τα βιβλία της εποχής) ένας πάπυρος με ονομασία καταχώρησης Herc1065, έχει τον συνοπτικό τίτλο «περί σημείων». Τα σημάδια δηλαδή με βάση τα οποία μπορούμε να βγάλουμε ορθά συμπεράσματα για τα «μη φανερά» πράγματα στις αισθήσεις και τα αισθήματα μας, κατά αναλογία του φανερού, αισθητού κόσμου. Από ερευνητές και μελετητές της επικούρειας φιλοσοφίας Ο τίτλος του έργου «περί σημείων» μεταφράστηκε και προσαρμόστηκε στο περιεχόμενό του, ως «περί μεθόδων του Επαγγειακού συμπερασμού» ή συμπερασμού κατ' αναλογία. Σε αυτή την πραγματεία ο Φιλόδημος από τα Γάδαρα υπερασπίζεται την αναλογική μέθοδο του Επίκουρου μέσω της οποίας μπορούμε να συμπεράνουμε ιδιότητες «μη φανερών αντικειμένων» δηλαδή των άδηλων, από τη γνώση των φανερών, αισθητών φυσικών αντικειμένων. Η αναλογική μέθοδος μεταφέρεται περιφραστικά και ως μέθοδος των ομοιοτήτων. Σύμφωνα με τα γραπτά του Φιλόδημου στα πλαίσια του Επικούρειου Κανόνα μια αδιαμφησβήτητη, αναλογία έχει τα ακόλουθα συστατικά:

- α) ένα υποκείμενο το οποίο είναι μη εμφανές και μη παρατηρήσιμο. Είναι «κάτι» που υπάρχει επειδή δημιουργείται στη φαντασία και απασχολεί στη σκέψη μας. Κινεί δηλαδή το νου μας.
- β) ένα γνώρισμα, δηλαδή μια ιδιότητα που υποθέτουμε ότι υπάρχει στο υποκείμενο.
- γ)ένα ανάλογο, δηλαδή μια ορατή και πασιφανής οντότητα που εμπεριέχει το συγκεκριμένο γνώρισμα.
- δ) ένα σημάδι, δηλαδή ένα φανερό αποτέλεσμα της παρουσίας του γνωρίσματος και τέλος
- ε) Μια εικαζόμενη εξαίρεση η οποία εφόσον δεν υπάρχει επιβεβαιώνει την ιδιαιτερότητα του σημαδιού¹⁰⁰.

Επομένως μια αναλογία μπορεί να διατυπωθείς ως εξής: Το υποκείμενο, εφ'όσον εμπεριέχει το γνώρισμα εμφανίζει το ιδιαίτερο σημάδι επειδή κανένα ανάλογο δεν παρουσιάζει την εξαίρεση. Οι επικούρειοι χρησιμοποιούσαν σε μεγάλο βαθμό τη μέθοδο της αναλογίας, τη μέθοδο δηλαδή να βγάζουν έγκυρα συμπεράσματα για τα αφανή, από συλλογισμούς και δραστηριοποίηση της σκέψης κατ' αναλογία με τον πραγματικό φανερό κόσμο. Μερικά κλασικά παραδείγματα, περιλαμβάνουν λογικά επιχειρήματα για το συμπαγές του ατόμου, το άφαυστο του κενού, τη θνητότητα των ανθρώπων, τη πορώδη σύσταση του ανθρώπινου δέρματος κ.α. Επομένως σύμφωνα με την Επικούρεια λογική, τα άτομα εφόσον είναι σώματα είναι απτά και συμπαγή, επειδή κανένα γνωστό σώμα δεν είναι αφαυστο, ή επιτρέπει σε άλλα σώματα να το διαπεράσουν. Ο χώρος στο βαθμό που είναι κενός επιτρέπει την κίνηση επειδή κανένας γνωστός χώρος δεν εμποδίζει την κίνηση, το ανθρώπινο δέρμα στο βαθμό που είναι πορώδες, επιτρέπει την έξιδο στον ιδρώτα, εφ' όσον κανέ-

¹⁰⁰ Eric Anderson: Ο Επίκουρος στον 21ο αιώνα. Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ Μετάφραση Δημήτρης Γιαννόπουλος, Θεσσαλονίκη 2012 σελ. 107-109.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

να γνωστό κόσκινο δεν σταματά τη ροή των του νερού και των υγρών γενικά. Ο άνθρωπος είναι θνητός στο βαθμό που δεν έχει βρεθεί ένας άνθρωπος αθάνατος. Τα επιχειρήματα αναλογίας μεταξύ ισχυρισμών περί φανερών και αφανών αντικειμένων βασίζονται την ιδιαίτερη σχέση σημαδιού και γνωρίσματος τα οποία πρέπει να είναι αναπόσπαστα και συνδεδεμένα μεταξύ τους. Αν δεν είναι, η αναλογία δεν ισχύει. Ως τέτοια περίπτωση θεωρείται η χρήση ενός «κοινού σημαδιού» στη θέση ενός ιδιαίτερου. Για παράδειγμα δεν οδηγεί σε έγκυρη γνώση η επιχειρηματολογία: Τα άτομα εφ'όσον είναι σώματα, είναι έγχρωμα, επειδή δεν γνωρίζουμε σώματα που είναι άχρωμα, ή ότι όλοι οι άνθρωποι εφ'όσον είναι πλούσιοι είναι καλοί επειδή κανένας γνωστός πλούσιος δεν είναι κακός. Αυτά τα επιχειρήματα είναι σε λαθεμένη βάση γιατί το καθένα τους ξεχωριστά χρησιμοποιεί ένα ιδιαίτερο σημάδι, που η ύπαρξή του δεν επιβεβαιώνεται από την πραγματικότητα ως τέτοιο από την ύπαρξη μιας εξαίρεσης: Η διάφευση στηρίζεται σε γεγονότα ότι σώματα βυθισμένα στο σκοτάδι δεν εμφανίζουν χρώμα, το γυαλί είναι άχρωμο, ένας άνθρωπος που απέκτησε πλούτη μέσω κλοπών είναι κακός. Η ύπαρξη μιας εξαίρεσης από τον κανόνα μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε για να αποκρυφτεί είτε για αποκαλυφθεί μια αλήθεια. επομένως: δεν είναι όλα τα σώματα αναγκαστικά έγχρωμα, επειδή κάποια σώματα πράγματι είναι άχρωμα. Ούτε παρομοίως, ότι όλοι οι πλούσιοι άνθρωποι είναι καλοί επειδή δεν έτυχε να γνωρίσουμε κακούς πλούσιους ανθρώπους. Για τον επικουρισμό ο αναλογικός συμπερασμός ως μέθοδος εξαγωγής συμπερασμάτων για τα μη φανερά πράγματα (ιδέες, αντικείμενα γεγονότα κλπ.) μας οδηγεί να σχηματίσουμε γνώμες, άλλες είναι ορθές και άλλες εσφαλμένες. Αντίθετα ο συμπερασμός στις αξιόπιστες παραστάσεις της φυσικής πραγματικότητας οι οποίες εντυπώνονται δια μέσου αισθήσεων και αισθημάτων είναι πάντοτε αληθείς. Οι γνώμες αποτελούν επινοήσεις: Η τιμή της αλήθειας τους εξαρτάται πάντα, από την τεκμηρίωσή τους βάση εναργών παραστάσεων. Σύμφωνα με τον Επίκουρο άλλες γνώμες είναι αληθείς και άλλες ψευδείς. Αληθείς γνώμες είναι εκείνες που επιβεβαιώνονται και δεν αμφισβητούνται από το ολοφάνερο, ενώ ψευδείς είναι εκείνες που αμφισβητούνται και δεν επιβεβαιώνονται από το ολοφάνερο.

Με τον Κανόνα του ο Επίκουρος τάσσεται ολοφάνερα υπέρ της απλοποίησης της λογικής από την οποία θα κρατούσε μάλλον μόνον εκείνες τις απαραίτητες αρχές ως κριτήρια της αλήθειας, που θα θεωρούσε αναγκαία και ικανά, ως προς την εγκυρότητα ισχυρισμών και συμπερασμάτων που έχουν αφετηρία το μερικό και φτάνουν στο όλον. Προφανώς ότι ισχύει για το τμηματικό ισχύει και για το συστηματικό. Ο αναγωγισμός του Επίκουρου δεν διαφέρει από τον σύγχρονο επιστημονικό αναγωγισμό. Ωστόσο ο Επίκουρος γενικά δεν αποδεχόταν την ορθόδοξη λογική αλλά αντιμετώπιζε μερικά από τα προβλήματά της απορρίπτοντας για παράδειγμα την αναγκαιότητα στη φύση όπως αρνήθηκε επίσης τον Αριστοτέλειο νόμο περί του «αποκλειόμενου Μέσου»¹⁰¹.

Ο κανών και η φυσική θεωρούνται αδιαχώριστα και συμπληρωματικά θέματα για τον Επίκουρο. Έτσι, η τριμερής διάκριση της μετα-Αριστοτελικής φιλοσοφίας στον Επικουρισμό αναπτύσσεται ως διμερές σχήμα: Κανών και φυσική από την μια πλευρά, και ηθική από την άλλη. Το κριτήριο και η πρώτη αρχή, σύμφωνα με τη διατύπωση του Διογένη Λαέρτιου, περί κριτηρίου και αρχής, συνιστούν την γνωσιοθεωρία του Επίκουρου η οποία παραπέμπει στη φυσική του θεωρία. Η συγκεκριμένη θεωρία στη μεν περί της μεν φυσικής διάστασης, πραγματεύεται την τροχιά του βάρους των ατόμων, στη μεν ηθική της διάσταση πραγματεύεται την πορεία των κοινωνικών ατόμων

¹⁰¹ Eric Anderson «Ο Επίκουρος στον 21^ο Αιώνα: Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ Μετάφραση Δ. Γιαννόπουλος Επιμέλεια Γ. Αβραμίδης Θεσσαλονίκη 2012 σελ. 115.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

από το γεννάσθαι στο όντης στην απαραίτητη στοιχεία της οντολογίας του φιλοσόφου, και ιδιαίτερα την αναπλασμένη από τον ίδιο δημοκρίτεια ατομική θεωρία.

Σε αυτό το σημείο της εργασίας θεωρείται σημαντικό να παρουσιαστούν ορισμένες διαφορές στον τρόπο εξαγωγής συμπερασμάτων του Επίκουρου έναντι άλλων φιλοσόφων της εποχής του. Είναι γενικά αποδεκτό ότι πολλά έργα του Επίκουρου ήταν αφιερωμένα στην υπεράσπιση του φιλοσοφικού του έργου απέναντι στον Αριστοτέλη. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Επίκουρος ήταν γνώστης των έργων του φιλοσοφικού του αντίπαλου Αριστοτέλη. Η Αριστοτέλεια λογική των «κατηγοριοποιήσεων της πραγματικότητας» δεν γίνεται αποδεκτή από τον Επίκουρο και αμφισβητείται άμεσα.

Με δεδομένη τη θεμελίωση των κατηγοριών ο Αριστοτέλης αναγνώρισε δύο αξιώματα πάνω στα οποία στηρίζεται ολόκληρο το σύστημά του: Τον νόμο της Αντίφασης και το νόμο του αποκλειόμενου μέσου. Τα θεμέλια του επικουρισμού είναι διαφορετικά: η φυσική πραγματικότητα δεν τεμαχίζεται σε κατηγορίες, είναι συνεχής και μη διαχωρισμένη σε αυθαίρετα στεγανά που ευνοούν το διαχωρισμό και τη διαίρεση. Η παρατήρηση/εμπειρία και τα δεδομένα των αισθήσεων οδηγούν στην αναγνώριση ενός «νόμου συμπεριλαμβανόμενου μέσου» την κατανόηση δηλαδή της αδιασπαστής συνέχειας της πραγματικότητας.

ε) Το επικούρειο τετραπλό κριτήριο της αλήθειας.

Σύμφωνα με τον Επίκουρο ο κόσμος των φαινομένων επιτρέπει να φανεί η πρωταρχική υλική πραγματικότητα, της οποίας η φύση και η δομή περιγράφεται από την ατομική του θεωρία:

Το Κανονικόν (ή ο κανών του, Συνιστά τη λογική βάση στήριξης αφενός των φιλοσοφικών του απόψεων «περί φύσης» το φυσικό μέρος δηλαδή και αφετέρου το αναπόσπαστο τμήμα και συνέχεια της φιλοσοφίας του περί Ηθικής. Τα στοιχεία του Κανόνα (τα στοιχεία δηλαδή της μεθόδου και της λογικής που ο επικουρισμός εξάγει ορθά συμπεράσματα. Βρίσκονται σε όλη την έκταση του επικούρειου φιλοσοφικού συστήματος και τα συναντάμε αξεδιάλυτα στο Φυσικό και στο Ηθικό μέρος της Επικούρειας φιλοσοφίας. Ορίζεται ως Κανονικόν από τον όρο κανόνας, το ευθύγραμμο όργανο/εργαλείο που χρησιμοποιούμε για να χαράσσουμε ευθείες γραμμές ή να διακρίνουμε τις στρεβλές γραμμές από τις ίσιες, όπως ονομάζουμε τον χάρακα σήμερα. Στην εποχή του Επίκουρου είχε την πρόσθετη σημασία του αλφαδιού, του εργαλείου που χρησιμοποιούμε για να ελέγχουμε την οριζόντια και την κάθετη στάθμη επιπέδων. Η ουσία των τεσσάρων κριτηρίων περί έγκυρου συμπερασμού στον επικουρισμό συνίσταται στο ότι και τα τέσσερα κριτήρια της αλήθειας εδράζονται τόσο στην αισθητηριακή αντίληψη όσο και στις συγκινήσεις (πάθη).

Περιεκτικά το τετραπλό κριτήριο της αλήθειας για τον Επικουρισμό συγκροτείται από:

α) Το κριτήριο των αισθήσεων: Η κάθε αίσθηση είναι άλογη, δεν επηρεάζεται από άλλες αισθήσεις όμοιες, προηγούμενες ή ανόμοιες ή ταυτόχρονες, κατά συνέπεια οι αισθήσεις είναι πάντοτε αληθινές. Επομένως, η βέβαιη γνώση θα πρέπει να βασίζεται στη μαρτυρία των αισθήσεων. Αντίθετα, η νοητική επεξεργασία των αισθήσεων μπορεί να λαθέψει.

β) Το κριτήριο των εννοιών (προληψεων) «Την δε πρόληψη¹⁰² οι επικούρειοι την λέμε ως κατάληψη, ή γνώμη ορθή, ή έννοια, ή εναποθηκευμένη καθολική νόηση, δηλαδή τη μνήμη που προκαλεί-

¹⁰² Πρόληψις: νοητική σύλληψη κάποιου πράγματος ως υπαρκτού, ή ορθή γνώμη, ή έννοια ή γενική ιδέα εναποθηκευμένη στο νου, δηλαδή η μνήμη ενός εξωτερικού πράγματος που μας έχει παρουσιαστεί επανειλημμένα.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

ται από τις επαναλαμβανόμενες εξωτερικές φανερώσεις»¹⁰³. Για παράδειγμα μόλις ο άνθρωπος δει για πρώτη φορά ένα αντικείμενο όπως το τραπέζι και του εξηγήσουν ότι αυτό λέγεται έτσι, εντυπώνει το γεγονός στη μνήμη του και όταν ξαναδεί το ίδιο αντικείμενο ανακαλεί τη πρόληψη που έχει δεχθεί και γνωρίζει ότι πρόκειται για τραπέζι και όχι κάτι άλλο. Η πρόληψη λαμβάνεται σαφώς μέσω των αισθήσεων και ανήκει στην εναργή γνώση δηλαδή στα ολοφάνερα πράγματα που η επιβεβαίωσή τους είναι περιττή.

γ) Το κριτήριο των συναισθημάτων (πάθη) ηδονής-πόνου. Αναγνωρίζοντας πως ότι μας ευχαριστεί είναι καλό για τη φύση μας και ότι μας προξενεί πόνο, είναι εχθρικό στη φύση μας. Ωστόσο, ορισμένες φορές ο σώφρων άνθρωπος θα επιλέξει να αποφύγει μια ηδονή εάν προβλέπει ότι η πράξη του θα οδηγήσει σε μεγαλύτερο πόνο, ή θα επιλέξει έναν πόνο εάν προβλέπει ότι θα τον οδηγήσει σε μεγαλύτερη ηδονή. Επομένως, τα πάθη της ηδονής και του πόνου αποτελούν ασφαλές κριτήριο αλήθειας, αλλά και κριτήριο δράσης για την επιλογή της ορθής πράξης και την αποφυγή της λανθασμένης με στόχο την ευδαίμονα ζωή και το "ευ ζην". Η επιδίωξη αποφυγών και επιλογών ωστόσο συνιστά τρόπο έκφρασης της ελεύθερης βούλησης του κάθε κοινωνικού ατόμου ξεχωριστά. δ) Το κριτήριο της εστίασης του νου σε μια παράσταση, ή η φανταστική επιβολή της διανοίας: Σύμφωνα με την αναφορά του Διογένη Λαέρτιου οι Επικούρειοι- αλλά όχι ο ίδιος ο Επίκουρος- πρόσθεσαν ένα τέταρτο γνωσιολογικό κριτήριο, «την φανταστική επιβολή τής διανοίας». Ο δύσκολος αυτός όρος εξ' αιτίας κυρίως των πολύ φτωχών αναφορών σε διασωθέντα κείμενα του ίδιου του Επίκουρου παραμένει ασαφής στο ευρύτερο πλαίσιο της επικούρειας γνωσιολογίας. Αφήνοντας κατά μέρος τις ακαδημαϊκές αναζητήσεις περί ορθού περιεχόμενου του όρου ο ίδιος ο Επίκουρος σε αποσπάσματα διασωθέντων έργων του υπαι-νίσσεται την επιβολή των αισθήσεων ως «αντίληψη» δια της «προσ-ήλωσης του βλέμματος», σε αντίθεση με το παθητικό κοίταγμα. Η «επιβολή της διανοίας» πιθανόν αντιστοιχεί ακριβώς σ' αυτό και σημαίνει, πρώτον, την άμεση σύλληψη, μέσω της νοητικής προσήλωσης, σε ορισμένα λεπτά «είδωλα» -υπερβολικά λεπτά για να τα συλλάβουν οι αισθήσεις και ιδιαίτερα τα «είδωλα ομοιώματα του Λουκρήτιου». Μπορεί να έχει επίσης το νόημα της άμεσης ή ενορατικής σύλληψη εννοιών και ιδιαίτερα των εναργών αυταπόδεικτων εννοιών της έγκυρης σκέψης.

Ότι μπορούμε να γνωρίσουμε για το επικουρισμό γίνεται πρώτα αντιληπτό από τις αισθήσεις και τα πάθη (συγκινήσεις). Έχει σημασία να τονίσουμε ότι ο Επίκουρος ισχυρίζεται κάτι τέτοιο όχι αυθαίρετα ούτε σε ένα μεταφυσικό πεδίο. Ότι υπάρχει για τον Επίκουρο, δηλαδή «το όν», αλλά και το «μη ον», υπάρχουν στον πραγματικό στον αντιληπτό κόσμο το πρώτο, στον νοητό κόσμο το δεύτερο. Ωστόσο, «μόνο το ον» κινεί και ό,τι προκαλεί την κίνηση, αυτό και μόνο «αυτό είναι» δηλαδή υφίσταται υπάρχει. Όπως σημειώθηκε προηγούμενα (στο Α' κεφάλαιο) το «μη είναι» για τον Επίκουρο υπάρχει ως στοιχείο που γίνεται αντιληπτό μόνο από τον νου και αντιπροσωπεύει, το κενό (τον κενό χώρο) μέσα στον οποίο κινούνται τα άτομα). Σώματα (άτομα) και άδειος χώρος συντελούν «στο Παν», δηλαδή το σύμπαν. και αυτό είναι η υλική πραγματικότητα που πηγάζει από την υλιστική σύλληψη της ατομικής φυσικής που υποστηρίζει ο φιλόσοφος. Για τον Επίκουρο η πραγματικότητα στο σύνολό της φανερή ή εν δυνάμει φανερή, αποτελείται από υλικά σώματα και κενό. Ο πραγματικός κόσμος είναι «φύσει φαινόμενος» και αυτός είναι ο λόγος που ο Επίκουρος δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπάρχουν πολλοί πραγματικοί, όμοιοι ή ανόμοιοι, παράλληλοι ή τεμνόμενοι, με τον δικό μας κόσμο όπως πιστοποιείται από τα «φανταστικά αντικείμενα της αντίληψης

¹⁰³ : Διογένης Λαέρτιος "Επίκουρος" μετάφραση Αθανάσιος Τσακνάκης: Ββλιο...Βαρδια Θεσσαλονίκη 2007 σελ.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

(του νοητού κόσμου) και την αδυναμία απόρριψης κάποιου ισχυρισμού που φαινομενικά ισχύει αλλά δεν μπορεί να διαφεύγει (αντιμαρτύρησις)¹⁰⁴ στην ορολογία του. Πράγματι παλαιότεροι μελετητές του Επίκουρου οι οποίοι απολαμβάνουν μάλλον ευρύτερη αποδοχή και εμπιστοσύνη στο έργο τους, συνδέουν τον όρο, με επικρατέστερες απόψεις εκείνη του Bailey ως «ενορατική σύλληψη του νου» και δευτερευόντως την άποψη του Sedley ως «Εστίαση της σκέψης σε μία εντύπωση»¹⁰⁵.

B13:Η Ορολογία του Επικούρειου συμπερασμού

Στη συνέχεια θα παρατεθεί η κύρια ορολογία των βασικών εννοιών του επικούρειου συμπερασμού:

Επιβεβαίωση (επιμαρτύρησις) για τον Κανόνα του Επίκουρου σημαίνει να αντιληφθεί κανείς μέσω του προφανούς ότι το αντικείμενο της γνώμης του είναι όπως αρχικά πιστευόταν ή πιστεύεται. Για παράδειγμα βλέπω κάποιον από μακριά και σχηματίζω τη γνώμη ότι είναι ο Γιάννης, τελικά η γνώμη μου επιβεβαιώνεται μόνο όταν ο Γιάννης έρχεται τόσο κοντά όσο τα προσωπικά του χαρακτηριστικά να μαρτυρούν ολοφάνερα και αυτονότα μέσω της εναργούς παρατήρησης ότι πράγματι είναι ο Γιάννης.

Μη αμφισβήτηση (ουκ αντιμαρτύρησις) για τον επικούρειο Κανόνα συνιστά τη συμφωνία ανάμεσα στο μη- προφανές που υποστηρίχτηκε και ήταν πιστευόταν, και στο προφανές. Για παράδειγμα ο Επίκουρος ισχυρίζεται πως το κενό υπάρχει, ισχυρισμός ο οποίος είναι μη- προφανής. Πιστοποιείται όμως από το ολοφάνερο γεγονός της κίνησης. Γιατί αν δεν υπήρχε το κενό δεν θα έπρεπε να υπάρχει και η κίνηση αφού τα κινούμενα σώματα δεν θα έβρισκαν χώρο να κινηθούν στο συμπαγές. Επομένως το μη προφανές που πιστευόταν, δεν αμφισβητείται από το προφανές της κίνησης.

Αμφισβήτηση (αντιμαρτύρησις) αντιτίθεται στην μη αμφισβήτηση, γιατί πρόκειται για αναίρεση του προφανούς από κάτι μη προφανές που θεωρείται δεδομένο. Για παράδειγμα, ένας στωικός ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει κενό διατυπώνοντας κρίση πάνω στο μη προφανές, ωστόσο αν αρνείται την ύπαρξη κενού θα πρέπει συνάμα να αρνηθεί και το προφανές της κίνησης, όπως δείχτηκε παραπάνω.

Μη επιβεβαίωση (ουκ επιμαρτύρησις) αντιτίθεται στην επιβεβαίωση: Για τον επικούρειο κανόνα έχει το νόημα ότι αυτό που πιστεύαμε δεν είναι έτσι όπως νομίζαμε πως είναι: Για παράδειγμα ισχυριζόμαστε από μακριά ότι αυτός που πλησιάζει είναι ο Γιάννης, τελικά πλησιάζει και μέσω του προφανούς διαπιστώνεται ότι είναι κάποιος άλλος. Επομένως η επιβεβαίωση και η μη αμφισβήτηση είναι το κριτήριο του αληθούς, ενώ η μη επιβεβαίωση και η αμφισβήτηση το κριτήριο του ψευδούς. Τέλος για τον επικουρισμό οι γνώμες εκτός από έγκυρες και μη-έγκυρες μπορούν να συνίστανται και ως προσμένουσες γνώμες δηλαδή που δεν μπορούν να διαφεύγονται όπου περιμένουν επιβεβαίωση.

¹⁰⁴ Eric Anderson, «Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα» οπ.π, σελ.111.

¹⁰⁵ Επίκουρος: Κείμενα πηγές της Επικούρειας Φιλοσοφίας και τέχνης του Ζην: Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ επιμέλεια .Γ. Αβραμίδης Θεσσαλονίκη 2015, σ. 85-86.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

B14: Κριτική αποτίμηση της Επικούρειας Οντο/γνωσιολογίας

Τα επιχειρήματα και οι αποδείξεις ήταν τα μέσα με τα οποία ο Επίκουρος ήλπιζε να πείσει όσους τον άκουγαν ή διάβαζαν τα κείμενά του. Ασφαλώς το αλάνθαστο των αισθήσεων δεν εξασφαλίζει τον δρόμο ούτε προς τη γνώση ούτε προς την αλήθεια. Οι αισθητηριακές εντυπώσεις ακόμη και όταν θεωρηθούν απόλυτα αξιόπιστες, πρέπει να αναγνωριστεί ότι δεν είναι πάντα διαθέσιμες. Τίποτε στο σύμπαν δεν παράγει εικόνες, οσμή, ήχο, απτική εμπειρία, κλπ. ώστε να είναι προσιτές οπουδήποτε στον καθένα και ανά πάσα στιγμή. Εξάλλου το μοναδικό «φαινόμενο» στο σύμπαν που είναι πανταχού παρών, δηλαδή το κενό, δεν παρέχει κανενός είδους αισθητηριακό ερέθισμα. Ενώ η φιλοσοφική ενασχόληση με το επικούρειο κενό ή το άπειρο, ανοίγει την περιοχή της μεταφυσικής. Απειροελάχιστα σε μέγεθος αντικείμενα από πολύ μακρινές αποστάσεις για παράδειγμα μπορεί να μην ξεπερνούν το κατώφλι της αισθητηριακής αντίληψης έτσι ώστε δεν είναι διαθέσιμα στη παρατήρηση.

Η αδιαπραγμάτευτη εμπιστοσύνη του Επίκουρου στις αισθήσεις και η πεποίθησή του περί της λειτουργίας του νου περιστασιακά ως «αισθητήριο όργανο» τον οδήγησαν κάποιες φορές σε λανθασμένες εκτιμήσεις, οι οποίες αργότερα βοήθησαν τους φιλοσοφικούς του αντίπαλους είτε στη εποχή του είτε αργότερα, να τον ειρωνευτούν και να τον διαβάλουν, προκειμένου να δυσφημίσουν το φιλοσοφικό του σύστημα ως σύνολο. Χαρακτηριστική η άποψή που του αποδίδεται, ότι ο ήλιος είναι τόσο μεγάλος όσο φαίνεται¹⁰⁶. Κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν ωστόσο ότι η συγκεκριμένη απόφανση του επίκουρου είναι ειρωνική και περιπαικτική απάντηση στους φιλοσοφικούς του αντίπαλους επειδή ο Επίκουρος σπάνια αποφαινόταν για τα «μετακόσμια» με βεβαιότητα και σιγουριά. Η παραπάνω απόφανση μπορεί ενδεχομένως να ήταν μια δήλωση ακριβώς για να τονίσει την αδυναμία διάψευσης -επομένως- τη μη επιβεβαίωση, οποιασδήποτε εκτίμησης περί του μεγέθους του ήλιου. Άλλοι μελετητές του επικούρειου έργου υποστηρίζουν ότι δεν πρόκειται για δική του απόφανση αλλά για ισχυρισμούς των επικριτών και των αντιπάλων του. Παρ' όλα αυτά επειδή η ίδια περίπου θέση αναφέρεται περισσότερες από μια φορά για παράδειγμα, και στο 11ο βιβλίο του Επίκουρου περί φύσεως σε απόσπασμα του μας μετέφερε ο Διογένης ο Λαέρτιος «αν εξ' αιτίας της απόστασης, έχανε (ο ήλιος) το μέγεθός του πολύ περισσότερο θα έχανε το χρώμα του γιατί δεν υπάρχει άλλη απόσταση ώστε να μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα». Πολύ πιθανόν τον Επίκουρο δεν ενδιέφερε να δώσει την ακριβή μέτρηση σχετικά με το μέγεθος του ήλιου (σε ποια θέση του ουράνιου θόλου άραγε;) αλλά μάλλον να τονίσει την πίστη του στην εγκυρότητα των αισθήσεων. Οι αρχές του *Κανόνα* θέτουν αναμφισβήτητα τα θεμέλια του επικούρειου επαγωγικού/αναλογικού συλλογισμού: της ανθρώπινης φυσικής ικανότητας για τον επικουρισμό δια μέσου της οποίας είναι δυνατό να ορίζουμε ως ανθρώπινη σκέψη και η οποία ριζώνει στις θεμελιώδεις δεξιότητες της παρατήρησης και του συσχετισμού, καθιστώντας τον Επίκουρο πρώτα απ' όλα εμπειριστή φιλόσοφο και δευτερευόντως οπαδό του ηδονισμού. Ωστόσο δεδομένης της αδυναμίας των αισθήσεων να εισχωρήσουν σε «κάθε γωνία του σύμπαντος» υπάρχουν ισχυροί περιορισμοί στο εγχείρημα να δοθούν έγκυρες απαντήσεις περί της «φύσης των πραγμάτων» φανερών και μη-φανερών στηριζόμενοι στην εμπειρία και τις αισθήσεις. Ακόμη και σε περιπτώσεις που τα αισθητήριά μας διευρύνονται σημαντικά μέσω οργάνων (μικροσκόπιο τηλεσκόπιο) οι εικόνες που «αποδεικνύουν» φιλοσοφικούς ισχυρισμούς, είναι σπάνια διαθέσιμες. Βεβαίως η δυσκολία και η

¹⁰⁶ Επιστολή προς Πιθοκλή στο Διογένη Λαέρτιος «Επίκουρος» Μετάφραση σχόλια Αθανάσιος Τσακνάκης βιβλιο...ΒΑΡΔΙΑ Θεσσαλονίκη 2017, σελ. 99.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

αβεβαιότητα αφορά περισσότερο τον μη-φανερό κόσμο της φαντασίας και του ονείρου. Η κυριαρχία της εικόνας και της όρασης έναντι των άλλων αισθήσεων, στον ανθρώπινο κόσμο προκαλεί επιπλέον περιορισμούς. Ο κόσμος των εικόνων του ανθρώπου σε παραλληλισμό για παράδειγμα με τον κόσμο των ήχων της νυχτερίδας και του δελφινιού, ή των οσμών και της όσφρησης στον κόσμο του λύκου και της αρκούδας. Υπό αυτή τη συνθήκη κάθε λογικό επιχείρημα πρέπει να μεταφερθεί σε εικόνα και οπτικό βίωμα. Χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη παράδειγμα οι ενθουσιώδεις έπαινοι της πρώτης φωτογράφισης μιας μαύρης οπής στο μακρινό διάστημα, που «αποδεικνύουν» την ύπαρξη και τη δράση της βαρύτητας. Δεκάδες εξισώσεις, χιλιάδες ώρες παρατηρήσεων δεν στάθηκαν «ικανές να πείσουν» άμεσα για την εγκυρότητα θεωριών περί βαρύτητας στο σύμπαν (Αϊνστάιν)¹⁰⁷. Η φωτογράφιση μιας μαύρης οπής στο αχανές διάστημα ήταν αρκετή να «πείσει άπαντες» για την ισχύ θεωριών που είχαν παρουσιαστεί θεωρητικά πολλά χρόνια πριν. Είναι βέβαιο ότι μια ανάλογου τύπου απεικόνιση δεν πρόλαβε να την αποκτήσει ο Αϊνστάιν παρά το γεγονός ότι ως φανταστική επιβολή της διάνοιάς του θα μπορούσε ίσως να «την έχει δει» ως όραμα ή διαισθηση. Ο κόσμος των φαινομένων για το επικουρισμό δεν διαφέρει από την υλική πραγματικότητα όπως την βιώνουμε και την παρατηρούμε. Ο κόσμος των άδηλων ωστόσο, κόσμος του νου και της φαντασίας είναι προσβάσιμος στον ανθρώπινο λογισμό (το νου) μέσω συγκρίσεων και αναλογιών με τον κόσμο της πραγματικότητας και των αισθήσεων/παθών. Η πραγματικότητα του επικουρισμού ταυτίζεται με το ον με την ύπαρξη, ότι υπάρχει για τον επικουρισμό, «υπάρχει» και αυτό είναι αρκετό. Για τον Επίκουρο αυτό που φαίνεται «είναι» και τίποτε περισσότερο. Η προηγούμενη φιλοσοφική θέση δεν σημαίνει βεβαίως ότι δεν υπάρχουν αόρατα, άχρωμα, άσμα, άγυεστα, άψευστα, και γενικώς όλα όσα είναι άδηλα αντικείμενα ή ιδέες και έννοιες. Ωστόσο πρόκειται επίσης για υλικά αντικείμενα (σώματα) για τα οποία συλλαμβάνει ο νους δρώντας ιδιαίτερα και περιστασιακά ως «αισθητήριο όργανο». Τα φαινόμενα αποτελούν προέκταση της ύπαρξης, μια άμεση απορροή της υποκείμενης υλικής τους πραγματικότητας ως υλικά αντικείμενα (άτομα και κενό) που εισχωρούν στα αισθητήρια όργανα και από εκεί κατευθείαν στον νου χωρίς καμία άλλη διαμεσολάβηση. Οι εικόνες των ονείρων και της φαντασίας για τον Επίκουρο έχουν επίσης υλική υπόσταση, πολύ λεπτότερης φύσης, αντιστοιχούν και αυτές σε απορροές που συλλαμβάνει ο νους λειτουργώντας περιστασιακά ως αισθητήριο όργανο. Η υλική φύση των εικόνων της φαντασίας και των ονείρων, και η υλική φύση των φανερών αντικειμένων των αισθήσεων και της εμπειρίας επιτρέπουν συγκρίσεις αναλογίες του μη-φανερού και του φανερού κόσμου όπως παρουσιάστηκε στο κεφάλαιο περί αναλογικού συμπερασμού.

Οι αισθήσεις κατά τον Επίκουρο «δεν κάνουν λάθη» μα ακόμη και όταν πιστεύουμε ότι λαθεύουν (σε περιπτώσεις οφθαλμαπάτης όπως -το μετείκασμα -στην ορολογία του, μέσω ενάργειας (λεπτομερούς προσήλωσης της προσοχής) και άμεσης επιβεβαίωσης του προφανούς, (ή απουσίας διάψευσης) τα λάθη εντοπίζονται από τις ίδιες τις αισθήσεις, και ενδεχομένως διορθώνονται. Το βυθισμένο κουπί δεν είναι σπασμένο λοιπόν, φαίνεται σπασμένο εξ' αιτίας των εμποδίων που παρεμβάλλονται μεταξύ αντικειμένου και του αισθητηρίου της όρασης. Το αισθητήριο της όρασης δεν ερμηνεύει τις εικόνες τις οποίες συλλαμβάνει και τις μεταφέρει στο νου χωρίς άλλη διαμεσολάβηση. Ο νους συλλαμβάνει τα μηνύματα αυτός τους δίνει μορφή, περιεχόμενο και νόημα. Αυτός αποτυπώνει τις εικόνες των αισθήσεων και αυτός τις συγκρίνει και τις αξιολογεί. Ωστόσο το «εκεί έξω» ως «είναι» δεν μπορεί να πάρει το νόημά του αν δεν μεταβιβαστεί στο νου ο οποίος επίσης

¹⁰⁷ : Στη συγκεκριμένη φωτογράφιση απεικονίζεται ίσως για πρώτη φορά η επίδραση του βαρυτικού πεδίου σε συμπαντικές διαστάσεις.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητος από την επίγνωση του εαυτού, δηλαδή από το είμαι και το θέλω. Ο επικουρισμός αναπτύσσει τη συνάφεια/συνέχεια μεταξύ του υποκειμένου που αντιλαμβάνεται και κατανοεί την πραγματικότητα, δηλαδή το «είναι» επομένως οδηγεί στην επίγνωση του εαυτού, δηλαδή του «είμαι» και του θέλω. Η γνώση της φύσης συνιστά προϋπόθεση της σώφρονος διαχείρισης των επιθυμιών και η μακαριότητα της λιτής διαβίωσης οδηγεί στη γνώση της φύσης. Θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς την Οντογνωσιολογία του Επίκουρου ανθρωποκεντρική αφού ακόμη και όταν μιλάει για τη φύση το επιχειρεί με ένα τρόπο ώστε να του φανεί χρήσιμη για τις περιπτώσεις που το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στον άνθρωπο. Ωστόσο συνολικά στο φιλοσοφικό έργο του Επίκουρου τα στοιχεία ενός δυϊσμού μεταξύ ανθρώπινου και μη-ανθρώπινου δεν υπάρχουν. Η ίδια καθοδηγητική δύναμη που συνιστά την ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπου και τον οδηγεί στην ηδονή της μόνιμης ικανοποίησής τους φαίνεται ότι μπορεί να έχει ισχύ για κάθε ζωντανό ον με ανάγκες και αποφυγές. Αν η φιλοσοφική ταυτότητα του επικουρισμού μπορεί να χαρακτηριστεί από δύο μόνο στοιχεία, αυτά δεν είναι ούτε ο υλισμός του ούτε ο ηδονισμός, αλλά η πίστη του στην ελεύθερη βιούληση του κάθε ατόμου και ο αμετακίνητος ανθρωπισμός του.

B15: Η Επικούρεια Φυσική: ο ατομισμός του Επίκουρου.

Από τα προηγούμενα κεφάλαιο στα οποία περιγράφηκε ο Επικούρειος επαγωγικός συμπερασμός συμπεραίνεται ότι η αναλογία ατόμων (υλικών σωμάτων) και ατόμων της ανθρώπινης κοινωνίας, καταλαμβάνει την κεντρική και την αναπότρεπτη συνέπεια στις θέσεις της ηθικής φιλοσοφίας του Επίκουρου. Γι' αυτόν τον λόγο η γνώση της φυσικής θεωρίας του Επίκουρου αποτελεί την προϋπόθεση και την αναγκαία συνθήκη για την κατανόηση και την εφαρμογή της ηθικής του θεωρίας. Η Επικούρεια φυσική καλύπτει ένα ευρύ φάσμα γνωστικών περιεχομένων που σε όλες τις περιπτώσεις επιβεβαιώνεται από τη σύγχρονη φυσική ενώ σε κάποιες περιπτώσεις η ταύτιση είναι σχεδόν απόλυτη -με διαφορετική ενδεχομένως ορολογία-. Η σχετική ταύτιση δεν περιορίζεται στα πορίσματα και τη θεματολογία της σύγχρονης φυσικής αλλά προχωρά στα πορίσματα και τις προσεγγίσεις της ιατρικής ψυχολογίας. Από αυτή την άποψη, ο Επίκουρος αντιπροσωπεύει ένα ιδιαίτερο κράμα φυσικού Επιστήμονα και σύγχρονου ψυχολόγου. Οι αναφορές στον Επίκουρο του σύγχρονου ψυχολόγου Ίρβιν Γιάλομ¹⁰⁸ μόνο τυχαίες δεν μπορούν να θεωρηθούν.

Από τα άστρα (τα μετακόσμια) μέχρι τη φύση της ψυχής των έμβιων όντων και τον σχηματισμό της ύλης, ακόμη και στο φαινόμενο της ανθρώπινης γλώσσας, τίποτε δεν δημιουργείται εκ του μη όντος, ή μέσω θείας πρόνοιας (βιούλησης). Τα πάντα συμβαίνουν σύμφωνα με φυσικούς νόμους. Ο Επίκουρος μελετά τη φύση (λογίζεται περί φυσικής) ως βασική προϋπόθεση του ενδιαφέροντός του να ασχοληθεί με την ηθική. Ο τρόπος ζωής που προτείνει ο φιλόσοφος (ως «ιεραπόστολος» ισχυρίζονται κάποιο ειρωνικά) είναι ρεαλιστικός και «γήινος», άμεσα συνδεμένος με τις φυσικές και συναισθηματικές ανάγκες και επιθυμίες των ανθρώπων. Το «ηθικώς νοείν» του Επίκουρου είναι αυτό που συναρτάται αρμονικά και προκύπτει με την αληθινή φύση του σύμπαντος κόσμου. Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό, ότι η ηθική του Επίκουρου έχει στην αφετηρία της στην ουσιώδη μελέτη και κατανόηση των αρχών αφ' ενός της υλικής πραγματικότητας, που μας περιβάλει

¹⁰⁸ Yalom D. Irvin: Στον κήπο του Επίκουρου, και αφήνοντας πίσω τον τρόμο του θανάτου Εκδόσεις Πολιτεία. Αθήνα 2018.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

και αφετέρου της έμφυτης εσωτερικής παρόρμησης που την ονομάζει ελεύθερη βούληση προς «το ευ ζην» του καθένα. Ο αντικειμενικός χώρος που μας περιβάλει συναρτάται αρμονικά με τις υποκειμενικές μας ανάγκες/επιθυμίες, όπως ακριβώς τα συγγενικά χημικά στοιχεία της ύλης συγκρούονται και ενοποιούνται βάση της άπωσης/έλξη μεταξύ τους. Με αυτήν την αναλογία η διαφορά υποκειμενικού και αντικειμενικού μετριάζεται. Όπως αναφέρθηκε ήδη, το πλήρες θεωρητικό σύστημα του Επίκουρου «περί φύσης» παρουσιάζεται ποιητικά στο 2ο κεφάλαιο του Λουκρήτιου «*De Rerum Natura*». Στο οποίο ο ίδιος είχε πρόσβαση μάλλον και ως τούτου ιδίαν αντίληψη.

B16: Θεμελιώδεις θέσεις της Επικούρειας φυσικής:

- 1) **Τίποτε δεν δημιουργείται από το τίποτε.** Η ιδέα αρχικά του Παρμενίδη του Ελεάτη αξιοποιήθηκε από Επίκουρο για εντελώς σε διαφορετική κατεύθυνση: για να δείξει την απουσία οποιασδήποτε παρεμβολής «θείας πρόνοιας» στη δημιουργία του κόσμου, αξιοποιήθηκε δηλαδή στο ακριβώς στο αντίθετο πνεύμα από αυτό του Παρμενίδη.
2). Η ύλη δεν πλάστηκε από κάποια θεία παρέμβαση, προϋπήρχε και θα υπάρχει για πάντα.
3). **Τίποτε δεν αφανίζεται στο μηδέν.**
4). **Η συνολική ποσότητα της ύλης είναι πάντα σταθερή ούτε δημιουργείται νέα, ούτε χάνεται.** (Αυτή η θέση εύλογα μπορεί να συσχετιστεί με την αρχή διατήρησης μάζας και ενέργειας).
5). **Κανένα πράγμα δεν οδηγείται στην απόλυτη ανυπαρξία, αλλά διαλύεται στα συνθετικά του μέρη, δηλαδή τα άτομα.**
6). **Τα πρωταρχικά στοιχεία της ύλης είναι άτομα (άτμητα) σωματίδια μη αντιληπτά στην όραση αλλά αντιληπτά στο νου όταν ο νους αναλαμβάνει περιστασιακά το ρόλο του αισθητήριου οργάνου.
7). Τίποτε δεν μπορεί να αγγιχτεί ή να αγγίξει αν δεν είναι σώμα.
8). Το κενό είναι άψαυστο όμως υπάρχει.
9). **Πέρα από τα σώματα και το κενό τίποτε δεν είναι αληθινό.**
10). Το σύμπαν είναι άπειρο προς όλες τις κατευθύνσεις, χωρίς να διαθέτει κέντρο.
11). **Τα σώματα είναι είτε άτομα, είτε ενώσεις ατόμων.**
12). **Τα άτομα είναι στερεά δεν περιέχουν κενό και είναι άφθαρτα.**
13). **Τα άτομα είναι πάντα σε κίνηση.**
14). **Η κίνησή των ατόμων στο κενό είναι γραμμική ενώ στα σώματα παλμική (δηλαδή δονούμενα).****

- 15). **Ανά πάσα στιγμή σε τόπο και χρόνο απροσδιόριστο, τα άτομα μπορούν να παρεκκλίνουν ελαφρά από την ευθεία τους κίνηση, να συγκρουστούν, να αλλάξουν φορά, να ενωθούν με άλλα άτομα, σχηματίζοντας άλλα σύνθετα σώματα.**
16). **Η αίσθηση είναι αξιόπιστη επειδή δεν μπορεί να αμφισβηθεί από κάτι πιο αξιόπιστο ως προς αυτήν.**

Στη σύγχρονη εποχή, ότι τα άτομα του Επίκουρου δεν συνιστούν τα χημικά στοιχεία του Περιοδικού Πίνακα αλλά εκείνα τα θεμελιώδη σωματίδια της ύλης τα οποία δεν μπορούν να διαιρεθούν περεταίρω όπως για παράδειγμα, τα ηλεκτρόνια, τα πρωτόνια αλλά και τα σύγχρονα κβάντα.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

B17: Οι διαφορές της Δημοκρίτειας ατομικής φυσικής από την Επικούρεια.

Παρά το γεγονός ότι ο Επίκουρος κατηγορήθηκε για «πνευματική «ιδιοποίηση» της ατομικής φυσικής θεωρίας του Δημόκριτου και του δασκάλου του Λεύκιππου, η ανανεωμένη εκδοχή της ατομικής θεωρίας που παρουσίασε ο ίδιος αιώνες μετά την πρώτη σύλληψή της, ήταν τόσο διευρυμένη και τόσο ουσιαστική στις τροποποιήσεις της, ώστε μόνο δόλος μπορεί να αποδοθεί στην αστήριχτη κατηγορία «περί κλοπής». Η βασική θεώρηση του Δημόκριτου περί ατόμων γνωστή και εν πολλοίσι σεβαστή στον αρχαίο και τον σύγχρονο κόσμο, έγινε εμπεδώθηκε από τον Επίκουρο στη διάρκεια των χρόνων της ωριμότητας του φιλοσόφου, αλλά μάλλον του ήταν γνωστή από νεαρή ηλικία πολύ πριν εγκατασταθεί μόνιμα και ανοίξει τον «κήπο» του στην Αθήνα.

Η ατομική θεωρία μη αποδεκτή από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, είχε δεχτεί κριτικές σε τέτοιο βαθμό ώστε με την κριτική του Αριστοτέλη στα χρόνια της διδασκαλίας του, είχε περιπέσει σε αμφισβήτηση αφού είχε δεχτεί σοβαρό πλήγμα από τις εύστοχες κριτικές του Αριστοτέλη δημιουργώντας αμφισβητήσεις, άρνηση και έντονο σκεπτικισμό γύρω από αυτή. Ωστόσο είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Επίκουρος ο οποίος είχε ανοικτά ζητήματα σοβαρών αντιπαραθέσεων με την Αριστοτέλεια λογική, στην εποχή της φιλοσοφικής του ωριμότητας, αποπειράθηκε να ανανεώσει την ατομική θεωρία, υποστηρίζοντας με σθένος και νέα επιχειρήματα την ατομική θεωρία των πάλαι ποτέ μεγάλων προσωκρατικών φιλοσόφων «φυσιολόγων».

Ο Αριστοτέλης αντιμετωπίζοντας συνολικά την ατομική φυσική θεωρία των Δημόκριτου/Λεύκιππου, την επέκρινε άμεσα και ορθά ως φαίνεται πλήπτοντας την λογική της, και μέσα από την δική του οπτική παρατηρεί: «λέτε, ότι η κίνηση της γραμμής είναι επιφάνεια και η κίνηση του σημείου η γραμμή». Επομένως οι κινήσεις των μονάδων (δηλ. των ατόμων) είναι σε διηνεκή κίνηση. Για να υποστηρίξει την θέση του ο Αριστοτέλης ότι οι μονάδες (τα άτομα) δεν υπάρχουν έφερε το εξής επιχείρημα: Αν τα αφηρημένα σημεία μονάδες (άτομα) κινούνται σε ευθείες γραμμές (τροχιές) αυτά κινούνται παράλληλα και χάνονται στα βάθη του κενού χωρίς να συναντώνται ποτέ, ούτε συγκρούονται αφού κινούνται παράλληλα σε τροχιές που τους επιβάλει αναγκαστικά το βάρος τους, με κατεύθυνση το κενό στον πυθμένα του απείρου. Επομένως, τα άτομα είτε ως σημεία στο χώρο, είτε ως αφηρημένα σημεία μιας τροχιάς δεν υπάρχουν παρά ως βροχή, σημείων ή/και παράλληλων τροχιών χωρίς να μπορούν να συνθέσουν τα υλικά σώματα τα οποία προκύπτουν από την ένωση διαφορετικών μονάδων (δηλαδή των ατόμων). Βεβαίως ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος συνέλαβαν την ιδέα των ατόμων στην ιδανική και αφηρημένη τους μορφή αποδεχόμενοι ότι τα άτομα δεν έχουν βάρος, σχήμα και λοιπές ιδιότητες. Άλλα ακόμη και στη περίπτωση της αφηρημένης μορφής των ατόμων ως σημεία μιας τροχιάς στο χώρο, η κριτική του Αριστοτέλη ισχύει στο ακέραιο γιατί θα πρέπει να δοθεί μια λογική εξήγηση ως προς το αίτιο της σύγκρουσης των ατόμων μεταξύ τους, για τη δημιουργία των υλικών σωμάτων παρά την παράλληλη κίνησή τους προς μια -και μόνο μια- κατεύθυνση.

Είναι πολύ πιθανό, ότι ο Επίκουρος παίρνοντας σοβαρά υπόψη του τις κριτικές του Αριστοτέλη αλλά και άλλες παρόμοιες κριτικές, βασιζόμενος στην εγγενή του αντίθεση προς κάθε αιτιοκρατία, την ειμαρμένη των αρχαίων Ελλήνων (το πεπρωμένο με οδηγό τις μοίρες), επινόησε την έννοια της παρέκκλισης των ατόμων (από την ευθεία τους γραμμική κίνηση σε παράλληλες τροχιές) *clinamen* στην γλώσσα του Λουκρήτιου στο *De Rerum Natura* (Λατινικά). Σύμφωνα με τον Επίκουρο κανένας φυσικός κόσμος δεν θα μπορούσε να προκύψει από την αρχέγονη βροχή ατόμων, αν κάποια από αυτά δεν συμπεριφέρονταν με ένα απρόσμενο, ιδιαίτερο και πρωτότυπο τρόπο, αν δηλαδή δεν παρέκκλιναν στο ελάχιστο, από την ευθεία της τροχιάς του βάρους τους. Όπως παρατηρεί ο Bailey, είναι όντως παράξενο ότι στην προς *Ηρόδοτο* επιστολή του Επίκουρου, η «παρέκκλισις» δεν αν-

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

φέρεται καθόλου [ίσως γιατί αναφέρεται λίγο πιο πριν σε αντίστοιχη παράγραφο ή σε κάποιο άλλο χωρίο, γιατί κάποιες φράσεις έχουν χαθεί ή καταστραφεί]. Ωστόσο, έχουμε άλλες μαρτυρίες -πέρα από το *De Rerum Natura*- σε άλλες πηγές. Ο Διογένης ο Οινοανδέας σε ένα χωρίο της επιβλητικής επιγραφής του είναι σαφής: «Όποιος και αν είσαι, δεν γνωρίζεις ότι στα άτομα υπάρχει και ένα είδος ελεύθερης κίνησης, την οποία ο Δημόκριτος δεν μπόρεσε να ανακαλύψει; Όμως την έφερε στο φως ο Επίκουρος: μια κίνηση κατά παρέκκλιση όπως έδειξε, με βάση τα φαινόμενα».

Η έννοια της παρέκκλισης από την ευθεία της τροχιάς του βάρους των ατόμων, αντιπροσωπεύει όχι μόνο την σημαντική διαφοροποίηση από την πρώιμη ατομική θεωρία των Δημοκρίτου Λεύκιππου, και μαζί με άλλες προσθήκες και τροποποιήσεις του Επίκουρου προσθέτουν σημαντικά στοιχεία στην ανανέωσης της ίδιας θεωρίας, η οποία εξουδετερώνει την Αριστοτέλεια κριτική, δίνοντας διέξοδο στο αρχικό θεωρητικό της κενό. Ο Επίκουρος αφού αναιρέσει την αφηρημένη σύλληψη των Λεύκιππου/Δημόκριτου για τα άτομα, τους προσδίδει φυσικές ιδιότητες, όπως για παράδειγμα βάρος, μορφή και σχήμα, προσθέτοντας ακόμη μια κίνηση σε αυτά, την δόνησή τους (αποπαλμό κατά τον Μαρξ) μετά τη σύγκρουση, την ελαστική κρούση δηλαδή. Επινοεί επίσης, τις απρόβλεπτες κινήσεις ορισμένων ατόμων που εκτρέπονται από την πορεία που τους επιβάλει η αναγκαιότητα της τροχιάς του βάρους τους, επιτρέποντάς του να εξηγήσει έτσι, την επαφή τους μετά την κρούση και κατά συνέπεια την μαζική αλληλεπίδραση των ατόμων στη δημιουργία σύμπλοκων ατόμων μέσω έλξεων και απωθήσεων, τα οποία σε διαφορετική περίπτωση θα παρέμεναν απομονωμένα, δέσμια του «πεπρωμένου» τους ένα πεπρωμένο κοινό για όλα τα άτομα με κατεύθυνση της κίνησής τους τον πυθμένα του κενού. Επομένως αν κάποια άτομα δεν είχαν παρεκκλίνει από το καθορισμένο πρότυπο συμπεριφοράς τους, το κενό δεν θα ήταν τίποτε περισσότερο από ένα απλό μέσο μεταφοράς, ο «αγωγός» της κίνησής τους. Ή δε κίνησή τους δε όπως μαρτυρείται από τις αισθήσεις είναι εγγενής και ολοφάνερη παντού και πάντα στο φυσικό κόσμο. Δεν θα μπορούσε κατά τον Επίκουρο λοιπόν να προκύψει κανένας φυσικός κόσμος τάξης και συγκρότησης σωμάτων/ατόμων αν δε υπήρχαν «αποκλίνοντα» άτομα από την ευθύγραμμη κίνηση του βάρους τους. Στην αέναη κίνηση της ύλης και στη μονότονη αέναη βροχή ατόμων δεν μπορούσε να προκύψει από μόνη της καμία διαδικασία γίγνεσθαι. Ο Λουκρήτιος το παρουσιάζει ξεκάθαρα : «Γί' αυτό το λέω και το ξαναλέω, είναι αναγκαίο τα άτομα να παρεκκλίνουν λίγο, όχι όμως περισσότερο από το ελάχιστο δυνατό, για να μη δώσουμε την εντύπωση ότι πιστεύουμε στις λοξές κινήσεις, και μετά διαψευστούμε από την πραγματικότητα». Έτσι... είναι προφανές και αδιαμφισβήτητο, όσο το μάτι μπορεί να διακρίνει, ότι όλα τα σώματα με οποιοδήποτε βάρος δεν μπορούν από μόνα τους να κινούνται πλαγίως όταν πέφτουν κατακόρυφα. Όμως ποιος θα μπορούσε να πει με σιγουριά πως δεν παρεκκλίνουν καθόλου από την κατακόρυφη πορεία τους; Αν όλες οι κινήσεις (των ατόμων) ήταν στενά αλληλένδετες, αν κάθε καινούργια κίνηση γεννιόταν από την παλαιότερη, σύμφωνα με τάξη ορισμένη, και αν τα άτομα δεν παρέκκλιναν στη κίνησή τους και δεν έσπαζαν τους νόμους του πεπρωμένου, εμποδίζοντας το ένα αίτιο να διαδέχεται το άλλο επ' άπειρον, τότε από πού προέρχεται τούτη η ελεύθερία των έμψυχων όντων πάνω στη γη;

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το χαρακτηριστικό της φυσικής Επικούρειας θεωρίας παραμένει αξεδιάλυτο και σε φυσική συνέχεια με τον ανθρώπινο κόσμο, έτσι που τα ανθρώπινα άτομα να διέπονται από τα ίδια γνωρίσματα της ύλης και να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο. Ο ανθρώπινος κόσμος και τα ανθρώπινα κοινωνικά άτομα εν πολλοίς, συμπεριφέρονται όπως τα άτομα της ύλης, ώστε όπως ο φυσικός κόσμος σύμφωνα με τον Επίκουρο να προκύπτει από τις κατά παρέκκλιση αλληλεπιδράσεις των ατόμων της ύλης έτσι και ο ανθρώπινος κόσμος (η κοινωνία) προκύπτει από τις κατά παρέκκλιση αλληλεπιδράσεις των ατόμων. Όπως με τα άτομα της ύλης η απουσία της «κατά παρέκκλιση κίνησης» θα απέκλειε την σύνθεση σωμάτων καταδικάζοντας τα άτομα της ύ-

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

λης σε αέναη κίνηση και απομόνωση, δέσμια του πεπρωμένου της βαρύτητάς τους, 'Ετσι θα κατέληγαν καταδικασμένα τα ανθρώπινα άτομα, σε μια μονότονη-πεπερασμένη «βαρυτική τροχιά» από το «γεννάσθαι στο θνήσκειν». Συμβαίνει όμως τα ανθρώπινα άτομα, όπως τα άτομα της ύλης, να έρχονται σε επαφή μεταξύ τους ακριβώς εξ' αιτίας της «κατά παρέκκλιση δράσης των κοινωνικών ατόμων». Μέσα από την αλληλεπίδρασή τους, τις άπειρες αλυσιδωτές δράσεις και αντιδράσεις τους, ανοίγεται ένας νέος δρόμος δυνατοτήτων, ένας κόσμος νοήματος και ουσίας όπου διαφορετικά θα ήταν αδύνατος και αδιανόητος. Με άλλα λόγια η παρέκκλιση, παρά την απλότητα και την αμεσότητά της εισάγει στον ανθρώπινο κόσμο, το απρόβλεπτο και την «αιτία του αναίτιου», με μια λέξη την ανθρώπινη θέληση, και τελικά την ελευθερία. Στη θέση του ουδέτερου παρατηρητή που δεν μπορεί να δημιουργήσει τίποτε, ο Επίκουρος δεν αποδέχεται ότι αυτός ο ρόλος αρμόζει στα ανθρώπινα όντα. Το άτομο ισχυρίζεται ότι έχει αυτοσκοπό του, «το ζην ηδέως» άρα μπορεί να δημιουργήσει ηθική -για τον εαυτό του και τους γύρω του- αρνούμενο να την δεχτεί από τα έξω ή από τα πάνω. Το αυτοπρόσωπο «είμαι» της αυτεπίγνωσης και της ελευθερίας για τον Επίκουρο συνταιριάζονται, υπό τον όρο της διαχείρισης επιθυμιών και αναγκών με σωφροσύνη λιτή ευημερία και αυτάρκεια. Κατά κάποιο τρόπο ο Επίκουρος Τέμνει, με έναν ιδιόμορφο «δικό του» τρόπο τον Καντ, αλλά σαφώς ξεπερνώντας τον καθιστώντας την επικούρεια ηθική ως μέσον «του ευ ζην» και όχι ως αυτοσκοπό. Γίνεται φανερό, ότι ο ρόλος που επιφύλαξε ο Επίκουρος στη συνείδηση, δηλαδή στην επίγνωση και το «είμαι» εισάγει την παρέκκλιση της ελευθερίας και του τυχαίου, στα ζητήματα που αφορούν επιλογές, αποφυγές, και γενικά στα ζητήματα σώφρονος διαχείρισης των αναγκών και των επιθυμιών του ανθρώπου. Αυτός είναι ίσως και ο λόγος που η ηθική θεωρία του Επίκουρου για ορισμένους μελετητές τοποθετείται πέραν του ηδονισμού και του αφελιμισμού της και κρινόμενη υπό την οπτική του καθήκοντος αλλά κυρίως συγγενική μέσα στα πλαίσια της σωκρατικής φιλοσοφικής παράδοσης.

B18: Περί δικαιοσύνης

Ο Επίκουρος στην 33η Κυρ. Δόξα του, υποστηρίζει ότι η δικαιοσύνη είναι μια συμφωνία (ένα συμβόλαιο) μεταξύ ανθρώπων υπερ του «μη βλάπτειν και μη βλάπτεσθαι». Προσθέτει ότι αν κάποιος κάνει κάτι κρυφά εναντίον αυτού του συμβολαίου που συμφώνησαν οι άνθρωποι για να μην αλληλοβλάπτονται, με την ελπίδα ότι δεν θα αποκαλυφθεί, δεν είναι σίγουρο ότι δεν θα αποκαλυφθεί μέχρι να πεθάνει έστω και αν έχει ξεφύγει χλιάδες φορές στο παρελθόν. Με αυτούς τους συλλογισμούς υποδεικνύεται το άμεσο και καθαρό ενδιαφέρον του για τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων και την πίστη του στο λογικό τους, ενώ χαρακτηρίζει ότι «το δίκαιον ως αυτοσκόπο» ως μια ιδέα λανθασμένη και χωρίς νόημα αφού το ίδιο το δίκαιο κρίνεται ως κάτι κοινό για όλους, επειδή είναι αφέλιμο και συμφέρον στις ανθρώπινες σχέσεις.

Επομένως γνωστοί φιλόσοφοι της εποχής του Διαφωτισμού, που οι ιδέες τους ήταν συνδεδέμενες με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με την ιδέα του «κοινωνικού συμβολαίου» όπως ο Ζαν-Ζακ-Ρουσσώ, ο Χομπς, ο Λοκ, αλλά και ο Καντ, έπονται του Μεγάλου Έλληνα φιλοσόφου, σχετικά με τη σύλληψη της ιδέας της δικαιοσύνης ως κοινωνικό συμβόλαιο. Αν πάρουμε υπόψιν μας τη μοναδική και σημαντική συμβολή του Πιερ Γκασεντί (1592-1655) στην αναβίωση του επικουρισμού ως ολοκληρωμένο φιλοσοφικό σύστημα περί τα μέσα του 17^{ου} αιώνα δεν αποκλείεται οι παραπάνω φιλόσοφοι να εμπνεύστηκαν άμεσα από το ανακαλυφθέν έργο του Λουκρήτιου *"De Rerum Natura"* σε ένα μοναστήρι της Βαυαρίας (1417 μΧ) και έτσι έμμεσα από τον Επίκουρο και τις ιδέες του περί του χρηστικού περιεχόμενου της δικαιοσύνης.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

B19: Περί θανάτου

Η πεποίθηση των αρχαίων Ελλήνων περί του θανάτου ως το «φρικωδέστατον των κακών» δεν έβρισκε σύμφωνο τον Επίκουρο ενώ την ίδια στιγμή η θέση του ήταν μοναδική και σχεδόν «παράξενη» για τον μέσο Αθηναίο της εποχής. Θεωρούσε βέβαια ότι η επιθυμία ασφαλούς ζωής στους ανθρώπους ήταν φυσική και αναγκαία, αλλά εκτιμούσε ρεαλιστικά ότι σχετικά με τον θάνατο όλοι οι άνθρωποι ζουν ως «σε ανοχύρωτη πόλη» εννοώντας ίσως ότι δεν μπορούν να κάνουν απολύτως τίποτε.

Με δεδομένο το αναπόφευκτο του θανάτου, προσπάθησε να καλλιεργήσει την αφοβία απέναντι του, ομολογουμένως με επιχειρήματα πρωτότυπα και καινοφανή για την εποχή του. Ωστόσο τα επιχειρήματά του ανταποκρίνονται με συνέπεια στο φιλοσοφικό του σύστημα, και όποιος ενστερνίζεται την φιλοσοφία του έναντι του θανάτου, στην πραγματικότητα φαίνεται περισσότερο οχυρωμένος σε σύγκριση με άλλους, οι οποίοι αγνοούν το φιλοσοφικό του σύστημα. Ο θάνατος για τον Επίκουρο δεν είναι τίποτε περισσότερο, από τη μόνιμη και οριστική απώλεια των αισθήσεων. Φιλοσοφικά θεωρεί τον θάνατο ως το πέρασμα στην ανυπαρξία, ενώ στην ίδια την ίδια την ανυπαρξία δεν αποδίδει κάτι κακό. Στο ερώτημα το «που πάμε όταν πεθαίνουμε» χρησιμοποιεί τη περίπτωση του τόπου που βρίσκεται ένα παιδί που δεν έχει γεννηθεί ακόμη. Μπορεί να φαντάζει σαν το επιχείρημα ενός σοφιστή, αλλά ανταποκρίνεται απόλυτα στην Επικούρεια θέση, περί κύκλων ζωής και φθοράς, σαν χαρακτηριστικό της ύλης, έμβιας και άβιας. Επομένως η απάντηση για το που πάμε «όταν περνάμε στην ανυπαρξία» για τον Επίκουρο είναι απλό: «εκεί που ήμασταν πριν γεννηθούμε» και είναι πλήρες νοήματος και αλήθειας» του λάχιστον ως προς τη λογική του. Το σημαντικότερο ίσως αποτέλεσμα της Επικούρειας φιλοσοφίας σχετικά με τον θάνατο είναι η πεποίθηση του φιλοσόφου πως όταν επέρχεται ο θάνατος κανένα ανθρώπινο ον δεν είναι σε θέση να τον αντιληφθεί ή να τον αισθανθεί. Γιατί εξ ορισμού ο θάνατος είναι η μόνιμη απώλεια αισθήσεων και αντίληψης, άρα ως γεγονός αίσθησης και αντίληψης ο θάνατος δεν υφίσταται.

Από αυτή την άποψη, κανένα ανθρώπινο ον, μετά τον εγκεφαλικό του θάνατο, δεν μπόρεσε ποτέ και πουθενά τον αισθανθεί, ή να τον περιγράψει. επομένως «σωστά και εύλογα» ο Επίκουρος ισχυρίζεται πως «όταν ο θάνατος είναι παρών εμείς είμαστε απόντες» βγάζοντας το συμπέρασμα πως ο θάνατος δεν μας αφορά γιατί στην πραγματικότητα δεν υπάρχει. Πέραν αυτού η ενασχόληση των ζωντανών περί θανάτου δεν έχει νόημα παρά μόνο ως «ο φόβος θανάτου». Γι' αυτό και ο ίδιος όχι μόνο στα λόγια αλλά και μέσω με του δικού του θανάτου δίδαξε την αφοβία στην αντιμετώπισή του. Στην επιστολή του προς Μενοικέα γράφει: «ο θάνατος είναι τίποτα για μας, επειδή το νεκρό σώμα (αποσυνθεμένο/διαλυμένο) είναι χωρίς αισθήσεις και αυτό που δεν έχει αισθήσεις δεν έχει σχέση με μας». Ωστόσο για το «άλλο πρόσωπο του θανάτου» ίσως το χειρότερο, αυτό που σχετίζεται ως βίωμα απώλειας αγαπημένων προσώπων, νουθετεί με κουράγιο αυτούς που έχασαν φίλο ακόμη και νέο, ότι δεν πρέπει να τον λυπούνται επειδή τον βρήκε ο θάνατος αλλά είναι φυσικό να τον θρηνούν και να τον τιμούν, επειδή στερήθηκαν την οικειότητα που είχαν απολαύσει μαζί του. Τέλος εκφράζει την άποψη ότι πολλοί δεν θέλουν τον θάνατο ως «το μέγιστο των κακών» και άλλοτε τον προτιμούν ως «ανάπαυσιν από των εν τω ζην κακών». Ο Επίκουρος σε αυτή την περίπτωση νουθετεί ότι «ο σοφός (ευφυής), ούτε παραιτείται από το ζην ούτε φοβείται το μη ζην». Όπως ήδη σημειώθηκε ο φιλόσοφος δίδαξε την αφοβία και την αταραξία έναντι του θανάτου, όχι μόνο με ιδέες και λόγια αλλά και με πράξεις σχετικά με τον δικό του το θάνατο.

Μετά από μακρύ διάστημα ταλαιπωρίας από την επίπονη ασθένειά του (σοβαρή βλάβη στα νεφρά και κατακράτηση ούρων) την ημέρα του θανάτου του μπήκε στα θερμά λουτρά και αφού

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

ήπιε ένα ποτήρι áκρατον οίνο (κρασί ανέρωτο) φρόντισε να τιμήσει με την διαθήκη του παλιούς φίλους και τα παιδιά τους, έγραψε μια τελευταία επιστολή στον πρόσφατο αγαπημένο φίλο του τον Ιδομενέα και περιστοιχισμένος από φίλους που τον φρόντιζαν, αφέθηκε ήρεμα στην αγκαλιά του θανάτου. Μια ελαφρώς διαφορετική εκδοχή παραδίδει ο οπαδός και συνεχιστής της επικούρειας φιλοσοφίας και εκδότης του έργου του Λουκρήτιος Τίτος Πομπώνιος ο Αττικός, (*Titus Pomponius Atticus*, Ρώμη (109 – 32 π.Χ): « όταν κατάλαβε ότι η ασθένειά του έφτασε σε σημείο που δεν του επέτρεπε ανάρρωση παρά μόνο παράταση των πόνων, βοήθησε τον εαυτό του να έρθει το τέλος συντομότερα», αποδίδοντας με αυτόν τον τρόπο στον Επίκουρο, μια μορφή εθελούσιας ευθανασίας δίνοντας έμπρακτα το τελευταίο του μάθημα με σκοπό τη νουθεσία, Και έμμεσα την ιδέα, Ότι η επιδίωξη του «καλώς ζην», δεν αποκλείει σχέδια για το «καλώς αποθνήσκειν». Ωστόσο, πολλοί μελετητές του Επίκουρου δεν συμφωνούν με την εκδοχή του Λουκρήτιου σχετικά με τον τρόπο αποβίωσης του Επίκουρου, και ότι η προσθήκη του Λουκρήτιου ήταν μια δική του επινόηση. Εξ' άλλου φήμες αναφέρουν ότι ο Λουκρήτιος πέθανε, «από τα δικά του χέρια πίνοντας το φαρμάκι του έρωτα» Και ίσως η αυτοχειρία της ευθανασίας τον απασχολούσε.

B20: Η Επικούρεια φιλία.

Ανάμεσα στις παραδοσιακές αρχαιοελληνικές αρετές της εποχής του Επίκουρου (θάρρος, σοφία, εγκράτεια, δικαιοσύνη) η φιλία για τον Επίκουρο ήταν μέγιστη, ανώτατη Αρετή. Για τους Επικούρειους βέβαια οι προηγούμενες αρετές δεν αντλούν το νόημά τους από την επιδοκιμασία των συνανθρώπων περί αυτών, αλλά από την ηδονή που παράγουν. Στην 5^η δόξα του ο Επίκουρος παρατηρεί πως η ευτυχία και η αρετή¹⁰⁹ συνδέονται αξεδιάλυτα μεταξύ τους: «Είναι αδύνατο να ζήσεις ηδονικά χωρίς φρόνηση, ομορφιά και δικαιοσύνη, και είναι αδύνατο να έχει η ζωή σου ομορφιά, δικαιοσύνη και φρόνηση αν δεν έχει ευχαρίστηση. « Όποιος ...δεν τα διαθέτει αυτά, δεν μπορεί να ζει ευτυχισμένα». Ο Επίκουρος ισχυρίζεται ότι: «Ο ευγενικός και σοφός άνθρωπος, ασχολείται κυρίως με τη φιλοσοφία και τη φιλία από τα οποία, το ένα είναι θνητό αγαθό και το άλλο αθάνατο. Όταν ο Επίκουρος εκφράζεται για τη φιλία μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι επιτρέπει στον εαυτό του δύο πολύ σπάνια για αυτόν εγχειρήματα. Πρώτα- πρώτα υπέρ της φιλίας εκφράζεται, -ίσως για πρώτη φορά για ένα θέμα- με ποιητικό τρόπο:- «η φιλία περιχορεύει την οικουμένη καλώντας μας να ξεσηκωθούμε για την ευτυχία [52^η Κύρια δόξα (κυρ.δοξ.) από την προσφώνηση Επίκουρου¹¹⁰ ». Επίσης, για πρώτη φορά στο φιλοσοφικό του σύστημα θεωρεί ένα ζήτημα -εν προκειμένω τη φιλία- ως αυτοσκοπό: «πάσα φιλία δι' αυτήν αρετή»([23η (κυρ.δοξ.) προσφώνηση Επίκουρου] Καθιστώντας ταυτόχρονα την θέση του περί φιλίας απλή και ξεκάθαρη: «Κάθε φιλία την επιλέγουμε για τη φιλία αυτή καθ' αυτή και ξεκινάει με γνώμονα την ωφέλεια». Για αυτή του τη θέση ο Επίκουρος κατηγορήθηκε για φιλία εγωιστικού τύπου και το περιεχόμενο της φιλίας του ως υστεροβουλία. Ωστόσο, αν δεχθούμε ότι κάθε πράξη προϋποθέτει ένα δρών υποκείμενο το

¹⁰⁹ Αρετή: οι αρχαίοι έδιναν περιεχόμενο στη λέξη, ως ιδιαίτερη ικανότητα, μια ατομική δεξιότητα την οποία επινούσαν και θαύμαζαν και σχεδόν πάντα εξασφάλιζε στον κάτοχό της την ατομική ευτυχία και τον κοινωνικό σεβασμό. Παράδειγμα αρετών, η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη, η γενναιότητα, κ.λπ. Λεξικό ο.π., σελ. 60

¹¹⁰ Πρόκειται για το Βατικανόν Γνωμολόγιον τη συλλογή που ανακαλύφθηκε το 1888 και είναι γνωστή ως σημαντική πηγή πληροφόρησης για τον Επίκουρο ως «Επίκουρου προσφώνησης.

οποίο κινητοποιείται βάσει κινήτρων, τα οποία δεν μπορούν να είναι εναντίον του, άρα δεν μπορούν να είναι κατ' αρχήν κάτι άλλο έξω από το εγωιστικό κίνητρο. Για τον Επίκουρο η φιλία είναι η μέγιστη αρετή, η οποία υπάρχει μόνο μέσα από την εξάσκησή της. Εξάσκηση που επιβάλει τον αλτρουισμό και την φροντίδα των φίλων ακόμη και όταν η φροντίδα και ο αλτρουισμός περιλαμβάνουν διακινδύνευση προς χάριν της φιλίας. Η φροντίδα για τους φίλους είναι πηγή ευτυχίας. Επιπλέον ο Επίκουρος υποστηρίζει ότι η φιλία είναι αρετή όχι τα ίδια τα οφέλη της, αλλά για την ελπίδα που μπορεί να προσφέρει ότι σε δύσκολες περιστάσεις. Ο Επίκουρος στην (κυρ.δοξ.) 28 προτρέπει, επίσης: «Μην κάνεις φίλιες ούτε με αυτούς που είναι αμέσως διαθέσιμοι, ούτε με αυτούς μ' αυτούς που δείχνουν απροθυμία». Αν υποστηρίζει κανείς ότι γενικά δεν υφίσταται αλτρουισμός και ότι στην πραγματικότητα οι αλτρουιστικές πράξεις είναι πράξεις εγωισμού οφείλει να παραδεχτεί πως ο υποτιθέμενος εγωισμός της Επικούρειας φιλίας είναι ένας «ενάρετος εγωισμός», διότι το καλό για τη μια πλευρά της φιλίας, παρακινεί και παράγει το καλό της άλλης. Ο επικούρειος συζητητής στο έργο του Κικέρωνα *«De Finibus»* εκφράζει και συνοψίζει τις θέσεις της Επικούρειας φιλίας: όπως η αρετή έτσι και οι φιλίες είναι οι πιο πιστές εγγυήτριες και γεννήτορες της ευχαρίστησης, τόσο για τους φίλους όσο και για τον εαυτό μας. Στους ισχυρισμούς του εν συνεχείᾳ εκθειάζει τη συμβολή της φιλίας στην αίσθηση προσωπικής ασφάλειας και στη μακαριότητα του νου που εξασφαλίζει η φιλία. Συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι για να διατηρήσουμε τις φιλίες και να διατηρήσουμε αδιάκοπη την απόλαυση της ζωής και των φίλων, είναι απαραίτητη η αμοιβαία αγάπη μεταξύ φίλων. Τέλος, ο επικούρειος συζητητής περί φιλίας στο έργο του Κικέρωνα υποστηρίζει ότι ο Σοφός άνθρωπος, νοιώθει τα ίδια συναισθήματα για «το καλό» του φίλου του, και για το καλό το δικό του, και όσους κόπους κάνει για να ευχαριστηθεί ο ίδιος, άλλους τόσους πρέπει να κάνει για να ευχαριστήσει τον φίλο του.

Μια δεύτερη και ίσως πιο σημαντική διάσταση περί φιλίας προκύπτει φανερά από τις απόψεις του Επίκουρου περί των κινήτρων της ηθικά παραδειγματικής κοινωνικής συγκρότησης. σε ότι αφορά τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων σε ατομική βάση, οι απόψεις του διαφέρουν έντονα και ουσιαστικά από οποιαδήποτε άλλη συνηθισμένη κοινωνιολογική ανάλυση και συμπέρασμα. Ο Επίκουρος τοποθετεί απερίφραστα τις σχέσεις φιλίας, ως το θεμέλιο/βάση, κάθε ευτυχισμένης κοινωνίας. Οι σχέσεις φύλου, συγγένειας, εντοπιότητας, φυλής, περιουσίας, πολιτικής ισχύος και κύρους για τον Επίκουρο δεν είναι ικανές ώστε να λειτουργήσουν ως πρωταρχικές συνεκτικές δυνάμεις που θα οδηγήσουν τελικά στην οργανωμένη κοινωνία στην ευτυχία. Η αποδοχή της φιλίας ως αυτοσκοπός, με αυτό τον τρόπο αντί να την οδηγήσει σε μεταφυσικά μονοπάτια, δίνει όλες εκείνες τις δυνατότητες της ελεύθερης επιλογής μεταξύ ατόμων, μέσω της φιλίας, να ζήσουν αρμονικά δεμένοι και μεταξύ τους και φίλοι. Η δημιουργία φιλικών σχέσεων και κοινής προσπάθειας για την ικανοποίηση κοινών επιθυμιών ως προς το «ευ ζην» αυξάνει την πολυπλοκότητα αλλά ταυτόχρονα δίνει κατεύθυνση στις διατομικές σχέσεις, αφού συνδυάζει αρμονικά την αρετή του ενός με την αρετή του άλλου, ανάγοντας τη φιλία στον πιο σημαντικό κοινωνικό παράγοντα, της ηθικά παραδειγματικής και ευτυχισμένης κοινωνίας. Ο Επίκουρος άλλη μια φορά, δεν μίλησε μόνο θεωρητικά/φιλοσοφικά για την φιλία. Την βίωσε ζώντας ανάμεσα σε φίλους όλη του τη ζωή. Την δίδαξε ως τρόπο ζωής με το παράδειγμα «του κήπου» του ως παράδειγμα κοινότητας φίλων, κοινής φροντίδας του ενός προς τον άλλο. Αυτός ήταν και ο σημαντικότερος λόγος όπου μέχρι το τέλος της ζωής του απόλαυσε να ζει ανάμεσα σε φίλους, οι οποίοι τον μνημόνευαν και τον τιμούσαν για πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του. Η κοινωνική μορφή συμβίωσης φίλων στο περιβάλλον του «κήπου» για τουλάχιστον δύο αιώνες αποτέλεσε παράδειγμα «κοινού βίου»

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

μεταξύ των επικούρειων και εξαπλώθηκε σε όλη Ρωμαϊκή επικράτεια της εποχής του από τη Ρώμη έως την Αίγυπτο και τη Συρία, μέχρι τη εποχή των μεγάλων διωγμών εναντίον του επικουρισμού όταν ο Χριστιανισμός έγινε η επίσημη θρησκεία του τότε καθεστώτος στην Μετέπειτα Ρωμαϊκή και βυζαντινή αυτοκρατορία.

B21: Επικούρεια Γλωσσολογία.

Είναι λογικό και αναμενόμενο ότι το ζήτημα της γλώσσας απασχόλησε ιδιαίτερα τον επίκουρο. Η ομιλία/γλώσσα συμπληρώνει έμμεσα τα επικούρεια κριτήρια περί μεθόδων εξαγωγής ορθών συμπερασμάτων στη φιλοσοφία του. Στα συμπεράσματά του ωστόσο δεν χρησιμοποιεί το κριτήριο της γλώσσας για να διαχωρίσει ανθρώπους και ζώα για παράδειγμα. Στο Επικούρειο φιλοσοφικό σύστημα η γλώσσα είναι μια διαδικασία αντιστοίχισης λέξεων/νοημάτων με /φαινόμενα/πράγματα. υποταγμένα το¹¹¹ φιλόγοις¹¹¹, ώστε να αποφεύγεται η χρήση κενών λέξεων των λέξεων δηλαδή που στερούνται νοήματος. Επομένως πρέπει να χρησιμοποιούνται λέξεις που ανταποκρίνονται στα αντικείμενα και την πραγματικότητα των αισθήσεων διότι αν αφήσουμε τις λέξεις «αδέσποτες» θα γίνουν άστοχες και ανεξέλεγκτες για να δημιουργήσουν έναν δικό τους κόσμο. Το ευτυχές αποτέλεσμα και γνώρισμα της ώριμης μελέτης για τον Επίκουρο, είναι η χρήση εύληπτων λέξεων και απλών εννοιών/νοημάτων που μεταφέρουν αβίαστα σε κάθε μια λέξη/νόημα τα στοιχειώδη γεγονότα της πραγματικότητας. Γι' αυτό το λόγο προτεραιότητα της γλώσσας για τον επικουρισμό είναι η δημιουργία κατάλληλων συνθηκών μέσω της γλώσσας για κατανόηση και εκφραστικό περιεχόμενο στα συγκεκριμένα ζητήματα του έγκυρου συμπερασμού, περιορίζοντας στο ελάχιστο τα αφηρημένα.

Ο παραπάνω ισχυρισμός εξηγεί τον σκεπτικισμό και ως ένα βαθμό την καχυποψία του Επίκουρου έναντι της ποίησης, της πολιτικής και της ρητορικής τέχνης ως φορέων εννοιών και σκέψεων, όπου οι λέξεις παραμένουν αδέσποτες ή αυτό που ισχυρίζονται κάποιοι στην καθημερινότητα, ως «ποιητική αδεία». Η αφηρημένη πεποίθηση «οι λέξεις για τις λέξεις» που ανάγει τη γλώσσα σε αυτοσκοπό, εξυπηρετεί την φόρμα αλλά όχι το νόημα και την ουσία. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Επίκουρος δεν ήταν καχύποπτος ούτε αρνητικός στην ποίηση και την τέχνη γενικότερα ως φορέων απόλαυσης και ψυχαγωγίας όπως αναγνωρίζει και αποδέχεται ο ίδιος με ευαρέσκεια για την ηδονή/ευχαρίστηση των ψυχαγωγικών παραστάσεων του θεάτρου, της μουσικής κ.λπ. Η ποίηση για τον Επίκουρο είναι φορέας αφηρημένων ιδεών και συχνά θεόστατων παραδόσεων και δεισιδαιμονίας, κρίνοντας βέβαια από τις παραδόσεις της εποχής του. Πρόκειται για αφηρημένες λέξεις/έννοιες που και δημιουργούν κατά τον επικουρισμό λέξεις/ νοήματα χωρίς ιδιότητες και άδειες νοημάτων, ιδεαλιστική πρακτική την οποία ο Επίκουρος είχε βάλει στόχο να καταγγείλει και να περιορίσει μέσω του ορθού λογισμού του «ορθώς νοείν». Από αυτή την οπτική, είναι εύλογη η ευδιάκριτη δυσαρέσκειά του απέναντι στον Όμηρο, ως τον ποιητή των μύθων και της μυθολογίας γενικότερα. Η δυσαρέσκεια του Επίκουρου εναντίον του Ομήρου «για τα παραμύθια του κόσμου» που έγραφε στα ποιήματά του»¹¹² είναι μνημειώδης και αποτέλεσε ένα επιπρόσθετο στοιχείο κατηγοριών και δυσφορίας για τους αρνητές του, σύγχρονούς του, αλλά και μεταγενέστερους.

¹¹¹ Επιστολή προς Ηρόδοτο

¹¹² X. Θεοδωρίδης: "Επίκουρος" Η αληθινή όψη του κόσμου: βιβλιοπωλείο η Εστία Αθήνα 2005 σ.259.

Όταν ο Επίκουρος θέλει να περιορίσει την έννοια του αφηρημένου, αποδίδει σε αυτό ιδιότητες και χαρακτηριστικά, ενώ προσπαθεί να προσδιορίσει το κάθε τι μέσα στο πλαίσιο του χώρου/χρόνου, παρά το γεγονότος ότι ο Επίκουρος απέδιδε στον χρόνο μόνο σχετική και όχι απόλυτη αξία. Υποστήριζε για παράδειγμα ότι ο χρόνος από μόνος του δεν υφίσταται γιατί καθορίζεται διαμέσου της αέναης κίνησης της ύλης και από τίποτε άλλο. Το φιλοσοφικό εγχείρημα του Επίκουρου να τοποθετήσει κάθε οντότητα στην πραγματική της υπόσταση, είτε για τα φανερά πράγματα της πραγματικότητας προστήσεις στις αισθήσεις/πάθη είτε για τα αφανή προϊόντα του νου και της φαντασίας είναι έκδηλη και αναπτύσσεται σε κάθε επιμέρους θέμα της φιλοσοφικής του θεώρησης. Η μέθοδος του έγκυρου συμπερασμού μέσω αναλογιών και σύγκρισης του κόσμου των αισθήσεων και της εμπειρίας με τον αφανή κόσμο του νου και της φαντασίας είναι συνεπής και αδιαπραγμάτευτη σε όλο το σώμα της φιλοσοφίας του. Με αυτόν τον τρόπο ενδεχομένως κερδίζει επάξια τον χαρακτηρισμό ως ο «κατεξοχήν εμπειριστής φιλόσοφος» αλλά αντιπροσωπεύει περισσότερα χαρακτηριστικά και φιλοσοφικούς προσδιορισμούς. Εν τούτοις στο δρόμο αναζήτησης της έγκυρης γνώσης σε ιδιαίτερα σε φιλοσοφικά ζητούμενα τα οποία δεν μπορούν να προκύψουν από απαντήσεις μέσω εναργούς παρατήρησης συνεπώς δεν μπορεί να υπάρξει για αυτά επιβεβαίωση ή διάψευση, ο επικουρισμός δεν αποδέχεται εξηγήσεις « μιας και μοναδικής νοητικής σύλληψης» ως αίτιο. Ο Επίκουρος εισηγείται με την φιλοσοφία του ότι: « για κάποια πράγματα μπορούμε να δεχθούμε μια μόνον δυνατή εξήγηση, για κάποια άλλα πολλαπλές εξηγήσεις από τις οποίες ωστόσο μια είναι αληθινή, ενώ για κάποια άλλα είμαστε αναγκασμένοι να δεχτούμε πολλαπλές εξηγήσεις με πολλαπλά αίτια». Μοναδικές εξηγήσεις για τον Επίκουρο μπορούν γίνουν αποδεκτές στο αποκλειστικά πλαίσιο των φαινόμενων πραγμάτων όπου το αίτιο και η εξήγηση προκύπτουν από την πραγματικότητα των αισθήσεων/παθών και από πουθενά άλλο. Σε κάθε περίπτωση για το ορθώς νοείν η μη παραβίαση του *Κανόνα* του με πρώτη αρχή την αρχή την επιβεβαίωση και τη μη διάψευση. Επί αυτών των ζητημάτων μας πληροφορεί διεξοδικά ο Διογένης Λαέρτιος ο οποίος μας μεταφέρει τις φιλοσοφικές θέσεις του ορθώς νοείν περιεκτικά: «Για κάποια όμως φαινόμενα που είτε συμβαίνουν μακριά μας όπως γι' αυτά που βλέπουμε στον ουρανό (μετέωρα) είτε γι' αυτά που δεν βλέπουμε γιατί συμβαίνουν κάτω από τη γη (όπως οι σεισμοί) δεν μπορούμε να είμαστε εντελώς σίγουροι για την ακριβή αιτία της γενέσεώς τους»... Στις περιπτώσεις αυτές μπορούμε να δίνουμε “πολλαπλή εξήγηση της αιτίας γενέσεως των φαινομένων». «Πλεοναχήν αιτιολόγηση» την ονομάζει ο Επίκουρος, που βεβαίως « πρέπει πάντοτε να είναι σύμφωνη με τις αισθήσεις». Αναδεικνύοντας την πλήρη ταύτισή του του με τις σύγχρονες προσεγγίσεις της φιλοσοφίας των επιστημών σχετικά με «την πλεοναστική αιτιότητα»¹¹³.

Όσο για την ίδια τη λειτουργία και το νόημα της ομιλίας/γλώσσας η γλώσσα δεν αντιπροσωπεύει κοινωνική σύμβαση όπως η δικαιοσύνη. Οι λέξεις/νοήματα εμφανίζονται ως φυσικές αντιδράσεις, είναι φυσικές υλικές οντότητες. Οι ήχοι που εκπέμπονται για να εκφράσουν αισθητηριακές εμπειρίες και συναισθήματα έχουν αιτιώδη σχέση και σύνδεση με αυτά. Ο Επικούρειος φιλόσοφος ο οποίος εκφράζει σαφώς τις απόψεις/θέσεις τού δασκάλου και θαυμαστή του Διογένης Οινοανδέας, στη μεγάλη του επιγραφή που βρέθηκε νότια της σημερινής Τουρκίας, στο ύψος του παραλλήλου της Ρόδου, μας μεταφέρει: «Όσο για την ομιλία, δηλαδή τα ρήματα και τα ουσιαστικά που για πρώτη φορά αναφώνησαν οι γεννημένοι από τη γη άνθρωποι ας μην παρουσιάζουμε τον Ερμή ως τον πρώτο διδάξαντα όπως κάνουν μερικοί και είναι ολοφάνερο ότι πρόκειται για ανοησί-

¹¹³ Πλεοναστική αιτιότητα: Ύπαρξη πολλαπλών και συμπληρωματικών αιτίων: Φιλοσοφία της Βιολογίας, απόδοση στα ελληνικά Γιώργος Μαραγκός, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΚΡΗΤΗΣ2016 σελ.142.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

ες. Γιατί θα έπρεπε να τα συγκεντρώσει όλα σε μία προσταγή και αφού τα συγκεντρώσει ν' αρχίσει να δίνει εντολές κρατώντας ένα ραβδί σα δάσκαλος να ακουμπάει το κάθε τι και να λέει τούτο δω, θα ονομάζεται πέτρα κι αυτό ξύλο κι αυτό άνθρωπος ή σκυλί ή βόδι ή γάιδαρος». Είναι φανερό πως ο φιλοσοφικός οπαδός του Επίκουρου υποστηρίζει με ενθουσιασμό την θεωρία του δασκάλου του περί του εγγενούς χαρακτήρα της φυσικής γλώσσας στον άνθρωπο και χλευάζει τις θεωρίες που υποστηρίζουν τη γένεση της γλώσσας ως προϊόν επινόησης και κοινωνικής σύμβασης. Για τη φυσική γλώσσα ο Επίκουρος φέρνει το παράδειγμα των παιδιών που αρχικά ομιλούν την γλώσσα δείχνοντας τα αντικείμενα με το δάκτυλο και τα συναισθήματά τους, με πρωταρχικούς ήχους και κινήσεις του σώματος για να εκπαιδευτούν αργότερα στην επικοινωνία και τη συνεννόηση. Τέλος η γλωσσολογική θεωρία του Επίκουρου παρουσιάζει τόσο προφανή συγγένεια και συμφωνία με τα πορίσματα της σύγχρονης γλωσσολογίας, ώστε να οδηγήσει τον σύγχρονο φιλόσοφο Νίτσε όχι άστοχα να διαπιστώσει: «η επιστήμη έχει βαλθεί να επιβεβαιώσει τον Επίκουρο» και ότι «η φιλοσοφία δεν έχει προχωρήσει ούτε ένα βήμα μετά τον Επίκουρο ενώ συχνά βρίσκεται χλιάδες βήματα πίσω του»¹¹⁴.

B22: Η έννοια της Ψυχής στον Επίκουρο

Είναι εύλογο σε αυτό το σημείο να αναφερθούν οι απόψεις του Επίκουρου για την έννοια «ψυχή» την πιο αφηρημένη ενδεχομένως έννοια, από όλες τις αφηρημένες έννοιες που έχει συλλάβει ποτέ ο ανθρώπινος νους. ο Επίκουρος ξεκαθαρίζει την πεποίθησή για υλική υπόσταση της Ψυχής ισχυριζόμενος ότι αποτελείται από ελάχιστα μικρά, λεπτότατα σωματίδια (άτομα ύλης) τα οποία εγκαταλείπουν το σώμα όταν η ζωή εγκαταλείπει και αυτή το σώμα. Η ψυχή για τον Επίκουρο είναι φθαρτή και θνητή όπως το σώμα. Τα λεπτότατα σώματα (λεπτότερα από τα συνηθισμένα άτομα) είναι διασκορπισμένα σε όλο το σώμα με κέντρο τον θώρακα (γνωρίζουμε σήμερα ότι αυτό είναι λάθος και δεν ισχύει). Ωστόσο μας εντυπωσιάζει η διάκριση που κάνει ο Επίκουρος σε λογικό και άλογο μέρος της Ψυχής. Το λογικό είναι το κέντρο λήψης και επεξεργασίας των αισθήσεων και των πάσης φύσεως αποφάσεων κι ενεργειών. Το άλογο μέρος είναι και αυτό διάσπαρτο σε όλο το σώμα και είναι αυτό που κάνει να λειτουργεί το σώμα αυτόνομα και εγγενώς σε όλες τις αικούσιες εκφάνσεις και λειτουργίες του. Αυτό που θα αποκαλούσαμε δηλαδή με σύγχρονους όρους σήμερα «έμφυτο» και σε νευρικό επίπεδο τα αντανακλαστικά, μέρος του αυτόνομου νευρικού συστήματος (συμπαθητικό και παρασυμπαθητικό). Το σύνολο του μη λογικού τμήματος και του λογικού ανάλογου συνθέτουν σύμφωνα με τον Επίκουρο το ενιαίο της Ψυχής. Για τις φιλοσοφικές του απόψεις σχετικά με την εξέλιξη της γλώσσας, αλλά και γενικά την εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας και του ανθρώπου κυρίαρχη μαρτυρία συνιστά το ποίημα του Λουκρήτιου *De Rerum Natura* που πιθανά απηχεί γενικά τις απόψεις του ίδιου του Επίκουρου όπως εκείνος τις κατέγραψε στο περίφημο (αλλά μη διασωθέν) έργο του «Περί Φύσεως» και σε άλλες πραγματείες. Ο Λουκρήτιος εκτός από έγκυρος γνώστης της επικούρειας φιλοσοφίας, πιστεύεται ότι είχε πρόσβαση σε διασωθέντα μέχρι την εποχή του, έργα του Επίκουρου συμπεριλαμβανομένου του έργου του περί φύσεως. Ο Επίκουρος γενικά αποδεχόταν τις πεποιθήσεις του Εμπεδοκλή, αλλά διαφωνούσε έντονα μαζί του σχετικά με την αθανασία της Ψυχής. Οι απόψεις του Εμπεδοκλή ξαφνιάζουν για τις διαχρονικές του διαπιστώσεις τόσους αιώνες πριν και ίσως μπορεί να του αποδοθεί όχι άστοχα ο χαρακτηρισμός

¹¹⁴ Επίκουρος Κείμενα-πηγές της Επικούρειας φιλοσοφίας επιμέλεια Γ. Αβραμίδης Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ Θεσσαλονίκη 2015. Σελ. εσώφυλλο.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

του πρώτου θεωρητικού εξελικτικού βιολόγου. Στην αναφορά που κάνει ο Αριστοτέλης για το έργο του Εμπεδοκλή «περί φύσεως» σημειώνει: Έτσι, οι οργανισμοί που βλέπουμε σήμερα είναι προϊόντα μιας απλής διεργασίας «επιλογής», εμφανίζονταν σε διάφορες παραλλαγές και μερικές από αυτές διατηρούνταν ενώ άλλες αφανίζονταν¹¹⁵. Ωστόσο οι πεποιθήσεις του Εμπεδοκλή αλλά και του ίδιου του Επίκουρου περί εξελικτικής θεωρίας δεν μπορούν την να υποκαταστήσουν πλήρως την ολοκληρωμένη της μορφή και ειδικά στη μορφή του Δαρβινισμού και του μετέπειτα Νεοδαρβινισμού. Είτε γιατί τέτοιου είδους αναφορές είναι λιγοστές είτε γιατί κρύβουν αμφιβολίες και περιεταίρω ερωτήματα. Οι γραπτές αναφορές του Λουκρήτιου στο *De Rerum Natura* (Περί της φύσης των πραγμάτων) είναι οι μόνες που διαθέτουμε για να μπορούμε να ερμηνεύσουμε έμμεσα τις θέσεις του Επίκουρου και του Επικουρισμού γενικότερα, σε σύγκριση με τη θεωρία του Δαρβινισμού και της εξελικτικής του θεώρησης περί της εξέλιξης μέσω φυσικής επιλογής. Παρά το γεγονός ότι αναμφίβολα δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο Λουκρήτιος και κατ' επέκταση ο Επίκουρος ήταν αυτοί που εισηγήθηκαν πρώτοι την εξελικτική θεωρία μέσω της φυσικής επιλογής στη μορφή του Δαρβινισμού, οι γενικότερες απόψεις του Επίκουρου περί φύσης ταιριάζουν σχεδόν απόλυτα με τις κατοπινές επεξεργασμένες απόψεις περί φυσικής εξέλιξης μέσω φυσικής επιλογής του Δαρβίνου. Στο 5^ο βιβλίο του «περί της φύσης των πραγμάτων» ο Λουκρήτιος Πρώτα-πρώτα κάνει σαφή αναφορά περί της μη δυνατότητας ανάμικης των ειδών: θεμέλια ιδέα στην κατανόηση των εξελικτικών διαδικασιών: «Το ότι υπήρχαν στο έδαφος πλήθος σπέρματα την εποχή που πρωτόβγαζε η γη πλάσματα ζωντανά, δεν πάει να πει πως θα μπορούσαν να δημιουργήθουν μπερδεμένα είδη και να συνταιριαστούν στο ίδιο σώμα μέλη διάφορων ζώων Γιατί ακόμη και τώρα γεννήματα ... δεν γίνεται να μπερδευτούν μεταξύ τους, Καθένα τους εξελίσσεται με τον δικό του τρόπο υπακούοντας σε νόμους της φύσης απαράλλαγχους και περιφρουρεί τις διαφορές του από τα άλλα»¹¹⁶. Κατόπιν σε άλλο σχετικό εδάφιο διατυπώνεται η βεβαιότητα της διαφοράς μεταξύ του σωματικού όργανου και της χρήσης του: Ο Λουκρήτιος Αναφερόμενος στον και μαθητή του Μέμιο αναφέρει: « μη νομίσεις ότι τα μάτια με το λαμπρό τους φως δημιουργήθηκαν για να μπορούμε να βλέπουμε, ή πως οι κνήμες και οι μηροί φτιάχτηκαν ευλύγιστοι για να κάνουμε μεγάλες δρασκελιές... αυτές οι ερμηνείες είναι σχήματα πρωθύστερα που αντιστρέφουν τη λογική σχέση των πραγμάτων βάζοντας το αίτιο μετά το αποτέλεσμα: τίποτε στο σώμα μας δεν δημιουργήθηκε ώστε να μπορούμε να το χρησιμοποιούμε. Το ίδιο το όργανο είναι που γεννά τη χρήση»¹¹⁷. Στη συνέχεια υπογραμμίζεται η ξεκάθαρη αναφορά περί της αλλαγής και η κατανόησης των μεταβολών στη ζωή όλων των πλασμάτων με την εξής αναφορά: Καθώς ο χρόνος περνά, η φύση όλου του κόσμου αλλάζει. Τα πάντα περνούν από τη μία κατάσταση στην άλλη αναγκαστικά και τίποτα δεν μένει χωρίς να υποστεί αλλαγή. Τα πάντα εξελίσσονται, η Φύση αλλάζει τα πράγματα και τα εξαναγκάζει να μεταμορφωθούν. Την ώρα που κάτι σαπίζει και με τον χρόνο και καταρρέει, ένα άλλο εμφανίζεται και αναπτύσσεται στη θέση του. Και τέλος αναδεικνύεται η σαφής αναφορά στη φυσική επιλογή με τον ποιητικό τρόπο του Λουκρήτιου: Προσπάθησε τότε η γη να δημιουργήσει πλήθος τέρατα, που ήρθαν στον κόσμο με αλλόκοτη θωριά και μέλη παράξενα. Τον ερμαφρόδιτο μήτε άντρα μήτε γυναι-

¹¹⁵ Peter Godfrey-Smith «Η φιλοσοφία της Βιολογίας» Απόδοση στα ελληνικά: Γιώργος Μαραγκός Πανεπιστημιακές Εκδόσεις 2015 σελ. 8.

¹¹⁶ Λουκρήτιος 4^η έκδοση Για τη φύση των πραγμάτων Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ: Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης-Ρένα Χαμέτη, σημειώσεις σχόλια Γ. Αβραμίδης, Θεσσαλονίκη 2013, σελ.129-130.

¹¹⁷ Λουκρήτιος ο. π, σελ.183.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

κα, μα κάτι από τα δύο, κάποια πλάσματα χωρίς πόδια... με τα μέλη κολλημένα, που δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτε και μήτε να πάνε πουδενά γιατί η φύση τα εμπόδιζε την ανάπτυξή τους και δεν τα άφησε να αγγίξουν το ανθό της νιότης, μήτε να βρουν τροφή μήτε να σμίξουν στης Αφροδίτης τα έργα».

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι στην Επικούρεια φιλοσοφία μπορεί να συναντήσει κανείς ισχυρισμούς και διατυπώσεις αναμφισβήτητα συμβατές με την σύγχρονη εξελικτική θεωρία όπως για παράδειγμα η ρηξικέλευθη θέση και η φιλοσοφική θεώρηση του Επικουρισμού εναντίον κάθε τελεολογικής εξήγησης, ή ευφυούς σχεδιασμού, ότι δηλαδή «δεν υπάρχει κάτι πιο βλακώδες από τη σκέψη ότι η φύση για οποιαδήποτε δραστηριότητα έχει ως βάση της κάποια πρόθεση ή κάποιο σκοπό»¹¹⁸. Ωστόσο οι εν γένει ασχημάτιστες απόψεις των Επικούρειων περί εξέλιξης δεν μπορούν να υποκαταστήσουν την σύγχρονη εξελικτική θεωρία. Παρ' όλα αυτά, η παράθεση της εξελικτικής θεωρίας του Επίκουρου όπως προκύπτει από την παράθεση της εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας στο 5^ο βιβλίο του Λουκρήτιου «Περί φύσης» πραγματοποιείται με όρους σύγχρονης φυσικής ανθρωπολογίας η οποία μπορεί ίσως να αποτελέσει τμήμα της Εξελικτικής θεωρίας αλλά ακόμη μια φορά, η εξελικτική Δαρβινική θεώρηση κρίνεται μοναδική. Τέλος, ένα αξιοθαύμαστο για την διαχρονικότητά του στοιχείο εξελικτικής θεώρησης αποτελεί η θέση του Λουκρήτιου και των Επικούρειων για την προέλευση και την εξέλιξη της ανθρώπινης γλώσσας: «Η φύση ανάγκασε τους ανθρώπους να προφέρουν τους πρώτους και διάφορους φθόγγους της γλώσσας, η ανάγκη και η χρησιμότητα των πραγμάτων έκανε να σχηματιστούν τα ονόματά τους... Κάπως σαν αυτό που βλέπουμε στα μικρά παιδιά που η αδυναμία τους να μιλήσουν τα κάνει να χειρονομούν, δείχνοντας με το δάκτυλο ότι βρίσκεται γύρω τους»¹¹⁹. Είναι η ίσως η μόνη Επικούρεια θέση που μπορεί να θεωρηθεί από μόνη της ως σχετικά πλήρης εξελικτική προσέγγιση και δεν διαφέρει σε τίποτε από τις σύγχρονες θεωρίες περί καταγωγής και εξέλιξης της γλώσσας. Πρόκειται για εφαρμοσμένη μορφή (applied) της εξελικτικής θεώρησης και στην πραγματικότητα συνθέτει το θεμέλιο της Επικούρειας γλωσσολογίας η οποία σε αυτή τη περίπτωση συναντά με συνέπεια την εξελικτική θεωρία. Ωστόσο ακόμη και από αυτή την άποψη η εξελικτική θεωρία, δεν μπορεί να υποκατασταθεί από τον Επικουρισμό. Ας μη ξεχνάμε ότι η ιδέα ενός αυτό-αναπαραγόμενου μορίου το οποίο μεταβάλλεται με τυχαίο τρόπο στον χώρο και στον χρόνο, με πυξίδα και πλαίσιο τη φυσική επιλογή ήταν μια τόσο ρηξικέλευθη ιδέα, που δεν είχε προηγούμενο στην ανθρωπότητα. Εξ' άλλου ούτε ο ίδιος ο Δαρβίνος (1809-1882) είχε από την αρχή ολοκληρωτικά συγκροτημένη αυτή την ιδέα η οποία βέβαια αν και μη ολοκληρωμένη στην αρχή της, δεν του απαγόρευσε να διατυπώσει με πληρότητα το βασικό πλαίσιο της εξελικτικής θεωρίας μέσω φυσικής επιλογής. Επίσης ο Δαρβινισμός ολοκληρώθηκε σταδιακά και η θεωρία της εξελικτικής διαδικασίας έγινε ευρέως αποδεκτή ανάμεσα στους βιολόγους όταν αρκετά χρόνια αργότερα έγινε γνωστή η μελέτη της κληρονομικότητας από τον ιερομόναχο Γκρέγκορ Μέντελ (1822-1884) παράλληλα με την κατανόηση «των σταθερών του παραγόντων» που μεταδίδονται αυτούσιοι και σε συγκεκριμένες αναλογίες στις επόμενες γενεές, παράγοντες που μετέπειτα έγιναν «γονίδια» στη σύγχρονη ορολογία της εξελικτικής θεωρίας. Ένας όρος που μέχρι σήμερα δεν έχει πάψει να διευρύνεται φιλοσοφικά και επιστημονικά, Παρά τις διχογνωμίες και τις διαδοχικές εμβαθύνσεις, ή ακριβώς εξ' αιτίας αυτών.

¹¹⁸ Χάινριχ Σμιτ "Επίκουρου η φιλοσοφία της χαράς της ζωής εκδόσεις ΒΕΡΕΤΤΑ μετάφραση Μάριος Βερέττας δεύτερη έκδοση Ρόδος 2010 σελ. 57.

¹¹⁹ Λουκρήτιος ο.π., σελ.233.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Αν η Επικούρεια φιλοσοφία μπορεί να εξηγήσει κάθε πολυσύνθετο μόρφωμα της ύλης στο επίπεδο της τυχαίας διαμόρφωσης σύμπλοκων ατόμων στη βάση της τυχαιότητας, της αναγκαιότητας, αλλά και της παρέκκλισης σε ένα επίπεδο απεριόριστης ελευθερίας, μάλλον δεν θα μπορούσε να επινοήσει τον κανόνα της συμπληρωματικότητας και της αντι-παραλληλίας του DNA εκ του μηδενός.

B23: Η Ελευθερία της βούλησης στην Επικούρεια φιλοσοφία

Η φυσική θεωρία του Επίκουρου είναι η συνέπεια των φιλοσοφικών του απόψεων περί ηθικής και ελευθερίας. Ωστόσο το ίδιο μπορεί να ισχυριστεί κανείς με την αντίστροφη φορά: Η ηθική του φιλοσοφία και η σταθερή του αντίρρηση εναντίον κάθε ντετερμινισμού (αιτιοκρατίας) υποβάλλουν τις απόψεις του περί φύσης. Είναι χαρακτηριστικό της Επικούρειας φιλοσοφίας, ότι ηθική και το ορθώς νοείν περί της φύσης είναι αξεδιάλυτα πεδία έγκυρης γνώσης. Παλαιότερα στις πρώτες προσπάθειες διερεύνησης της Επικούρειας φιλοσοφίας υπήρξε κάποια μορφή επιφύλαξης για τις απόψεις του Επίκουρου σχετικά με τις παραδοχές του περί παρέκκλισης στην κίνηση των ατόμων (*clitamen* στα λατινικά) και την ισχυρή του αντίρρηση έναντι κάθε μηχανικής αιτιοκρατίας. Ήδη παρουσιάστηκε η θεωρητική επιφύλαξη και η αμφιβολία του Επίκουρου να αποδώσει φιλοσοφικά την έννοια της αναγκαιότητας και του τυχαίου στη φύση, σαν τα μόνα αίτια της κίνησης των ουράνιων σωμάτων (μετέωρα). Μπροστά στο δέος και το σεβασμό απέναντι στα άστρα ο Επίκουρος δεν θυσιάζει αλόγιστα και εύκολα τις φιλοσοφικές του απόψεις σχετικά με την ελευθερία και την ανθρώπινη βούληση. Οι επιφυλάξεις των φιλοσόφων μελετητών του Επίκουρου εντοπίζονται στο γεγονός ότι πιθανά οι απόψεις περί παρέκκλισης από την ευθύγραμμη κίνηση των ατόμων είναι πρόσθετες απόψεις του Λουκρήτιου και όχι απολύτως δικές του μιας και εκλείπουν συχνές και αναμφισβήτητες γραπτές μαρτυρίες -κατ' αυτούς- οι οποίες παραπέμπουν κατευθείαν στον φιλόσοφο του Κήπου. Αυτό βεβαία μπορεί να θεωρηθεί σωστό εν μέρει γιατί η αναφορά περί παρέκκλισης στην επιστολή του προς Μενοικέα για παράδειγμα, είναι περιορισμένη και περιληπτική. Ωστόσο αυτό το γεγονός επιβλήθηκε από η ίδια τη φύση της επιστολής (επιτομή) ως περίληψη/οδηγός, για αυτούς που θα ήθελαν να μελετήσουν βαθύτερα την ουσία της φιλοσοφίας του Επίκουρου στις λεπτομέρειές της. Σε αυτήν την επιστολή ο Επίκουρος δεν διστάζει να χλευάσει εκείνους του φυσικούς φιλόσοφους που υποστηρίζουν την φυσική αναγκαιότητα σαν αναπόφευκτο γεγονός μοιραίο και ταυτόχρονα ισχυρό θέσφατο: Ενώ ο Λουκρήτιος μας πληροφορεί: «Όσο για εκείνη τη δύναμη, την ειμαρμένη, που μερικοί την παρουσιάζουν ως κυρίαρχο των πάντων, ο Επίκουρος την περιγελά βεβαιώνοντας»: κάποια πράγματα όντως γίνονται από ανάγκη, κάποια άλλα γίνονται από τύχη, άλλα όμως υπάρχουν και γίνονται κάτω από δικό μας έλεγχο.. «Γιατί ενώ στη φυσική ανάγκη δεν μπορεί να καταλογιστεί ευθύνη και η τύχη είναι απρόβλεπτη, οι δικές μας επιλογές είναι ελεύθερες και μπορούν να υπόκεινται σε μομφή ή έπαινο».. «Είναι προτιμότερο να ασπαζόμαστε τους μύθους που αφορούν τους θεούς παρά να σκύβουμε το κεφάλι στην αναγκαιότητα που πρεσβεύουν φυσικοί φιλόσοφοι. Γιατί οι μύθοι αφήνουν μια ελπίδα να εξευμενίσει κανείς τους θεούς με τη λατρεία, ενώ αντίθετα η φυσική αναγκαιότητα δεν κάμπτεται με δεήσεις¹²⁰.

¹²⁰ Διογένης Λαέρτιος: "Επίκουρος" Μετάφραση σχόλια Αθανάσιος Τσακνάκης βιβλιο. Βάρδια, Θεσσαλονίκη

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

Ο Επικούρειος ποιητής στο ήδη μνημονευμένο έργο του «*De Rerum Natura*» περιγράφει το σπάσιμο της αιτιοκρατικής αλυσίδας, δηλώνοντας ότι χωρίς την παρέκκλιση τίποτε δεν θα μπορούσε να δημιουργηθεί: Απευθυνόμενος στο Μέμιο γράφει: Θέλω τώρα να μάθεις το εξής. «Όταν τα άτομα φέρονται από το ίδιο τους το βάρος σε ευθεία γραμμή προς το κενό σε στιγμές ακαθόριστες και σε τόπους ακαθόριστους παρεκκλίνουν κάπως από την τροχιά τους τόσο μόνο όσο να μπορείς να πεις ότι διαφοροποιήθηκε η τροχιά τους».. «Αν δεν υπήρχε αυτή η παρέκκλιση, όλα θα κατευθύνονταν σαν σταγόνες βροχής προς τα τρίσβαθα του κενού και καμία επαφή καμία πρόσκρουση δεν θα γινόταν μέσα στα αρχικά στοιχεία και έτσι η φύση δεν θα δημιουργούσε τίποτε. Τέλος «αν όλες οι κινήσεις είναι συναρτημένες, αν κάθε καινούργια κίνηση γεννιέται από μια παλιότερη σύμφωνα με τάξη ορισμένη και αν τα άτομα δεν παρεκκλίνουν και δεν σπάζουν τους νόμους του πεπρωμένου εμποδίζοντας το ένα αίτιο να διαδέχεται το άλλο επ' άπειρον τότε από πού προέρχεται ετούτη η ελευθερία των έμψυχων πάνω στη γη; Από πού βγαίνει η θούληση, η ελεύθερη από τη μοίρα, που χάρη σε αυτήν πηγαίνουμε παντού, όπου μας οδηγεί η θέληση και αποκλίνουμε και κατευθυνόμαστε προς τα εκεί που μας πάει ο νους, σε τόπους και χρόνους ακαθόριστους;»¹²¹.

Μετά την ανακάλυψη της επιβλητικής επιγραφής του Επικούρειου Διογένη στα Οινόανδα¹²² κανείς μελετητής του Επίκουρου δεν αμφισβητεί πλέον την πατρότητα της Επικούρειας φιλοσοφίας σχετικά με την παρέκκλιση των ατόμων από την ευθεία τροχιά του βάρους σε χρόνο και τόπο απροσδιόριστο. Η σύλληψη της συγκεκριμένης επικούρειας στέκει δίπλα στη σύγχρονη επιστημονική απόδειξη του νόμου περί απροσδιοριστίας και συνιστά την καταγωγή/πρόδρομο της ιδέας περί άμεσης αμφισβήτηση της μηχανικής αιτιοκρατίας από τη Επικούρεια φιλοσοφία ως τρόπο σκέψης και ερμηνείας των φυσικών πραγμάτων. Είναι άξιο απορίας πως ένας μεγάλος σύγχρονος φιλόσοφος ο Κ. Μαρξ εν προκειμένω, ο οποίος ήταν πρώτος που ανέδειξε την φιλοσοφική θέση του Επίκουρου περί παρέκκλισης από την ευθεία τροχιά του βάρους (στη διδακτορική του διατριβή)¹²³ αμφισβητώντας την αιτιοκρατία/μτετερμινισμό, αργότερα ασπάστηκε τον οικονομικό ντετερμινισμό στην κοινωνική του θεωρία περί σοσιαλισμού/ κομμουνισμού, αλλά φαίνεται ότι οι φιλοσοφικές θεωρίες δεν φτάνουν από μόνες τους για να προταθεί και να λειτουργήσει ένα κοινωνικό καθεστώς δικαιοσύνης, ειρήνης και βιωσιμότητας.

Βιβλιογραφία

1. «Επίκουρος» κείμενα-πηγές της Επικούρειας φιλοσοφίας και της τέχνης του Ζην». Επιμέλεια Γ. Αβραμίδης εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ Θεσσαλονίκη 2015.
2. «Νέο Φιλοσοφικό λεξικό» Σωκράτης Γκίκας, εκδόσεις Σαββάλας Αθήνα 2002
3. «Ιστορία της φιλοσοφίας» Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης Αθήνα 1979

¹²¹ Λουκρήτιος 4^η έκδοση "De Rerum Natura" Μετάφραση Θ. Αντωνιάδης-Ρενα Χαμέτη: σ.86. εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ: Θεσσαλονίκη 2013.

¹²² Διογένης Οινοανδέας, Οι πολύτιμες πέτρες της φιλοσοφίας, Εκδόσεις Θύραθεν. Η δεύτερη έκδοση του 2003 περιέχει τις τελευταίες ανακαλύψεις.

¹²³ Καρλ Μαρξ: «Η διαφορά δημοκρίτειας και Επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας» εκδόσεις Γνώση 1983. σ. 67-70 και 85-101.

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

4. «Ηθική φιλοσοφία» Θ. Ν. Πελεγρίνης, εκδόσεις πεδίο Αθήνα 2015.
5. «Βιοηθική» Γιώργος Μαραγκός: «Βιοηθική Ανθρωπολογικές προϋποθέσεις» στο: «Θέματα Βιοηθικής» επιστημονική επιμέλεια Σταυρούλα Τσινόρεμα, Κίτσος Λούης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης Ηράκλειο (2009).
6. A Long: «Η Ελληνιστική Φιλοσοφία στωικοί, Επικούρειοι, σκεπτικοί» Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης μετάφραση Σ. Δημόπουλος και Μ. Δραγώνα Μονάχου Αθήνα 1987
7. A. KOEN «Άτομα ηδονή Αρετή» μετάφραση Στ.Δημόπουλος Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ 2005
8. Γιώργος Ζαρκαδάκης: «το μυστήριο του Nou, πως ο εγκέφαλος εγείρει τη συνείδηση» εκδόσεις ελληνικά γράμματα ΑΘΗΝΑ 2001. σελ.22.
9. Eric Anderson «Ο Επίκουρος στον 21ο Αιώνα» Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ, μετάφραση Δημήτρης Γιαννόπουλος, επιμέλεια Γιάννης Αβραμίδης. Θεσσαλονίκη, 2002.

Καρλ Μαρξ: «η Διαφορά Δημοκρίτειας και Επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας» Εκδόσεις Γνώση: Μετάφραση Παναγιώτης Κονδύλης, Αθήνα 1983.

10. Διογένης Λαέρτιος «Επίκουρος» Εκδόσεις Βιβλιο..Βαρδια. Εισαγωγή-Μετάφραση Αθανάσιος Τσακνάκης. Θεσσαλονίκη 2007
11. Λουκρήτιος 4η Έκδοση «Για τη φύση των πραγμάτων» DE Rerum Natura, εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ: Εισαγωγή Walter Englert Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης-Ρένα Χαμέτη επιμέλεια Γιάννης Αβραμίδης Θεσσαλονίκη 2013.
12. «Επίκουρος» Χαράλαμπος Θεοδωρίδης η αληθινή όψη του Αρχαίου κόσμου Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Αθήνα 2006 ΧΑΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ ""Επίκουρος Αναζητώντας την ευτυχία στην καθημερινότητα Εκδόσεις περίπλους Αθήνα2013.
13. «Φιλοσοφία της Βιολογίας» Απόδοση στα Ελληνικά Γιώργος Μαραγκός. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Ηράκλειο 2016.
14. E. O. Wilson (1998): «Η Ενότητα της Γνώσης» Μετάφραση Σπύρος Σφενδουράκης. Εκδόσεις Σύναλμα.
15. Σωτήρης Γλυκοφύρυδης(2009): « Το φως του Παρμενίδη» Εκδόσεις ΕΚΑΤΗ.
16. Μπαμπουλή Χλόη Μαρία (2013): «Η συνεισφορά της εξελικτικής θεωρίας στην υπεράσπιση ενός νατουραλιστικού ηθικού ρεαλισμού» Διπλωματική εργασία: Επόπτεια Σταυρούλα Τσινόρεμα. Μέλη επιτροπής Ελευθέριος Ζούρος.
17. Heidemann Carsten): academia.edu (199): «On Some difficulties concerning John Searle Notion of Institutional fact» προσβάσιμο στον σύνδεσμο : <https://www.degruyter.com/view/journals/auk/21/2/article-p251.xml?language=en>
18. Σούρλας Παύλος (2019): Sandrine Baume, Χανς Κέλσεν «συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας» Μετάφραση: Βασίλης Βουτσάκης Αθήνα: Πόλις, 2016. Σημειώσεις από τα μαθήματα του "ΠΜΣ Βιοηθικής" Ρέθυμνο 2019.
19. C. Bailey atomists and Epicurus σ. 482: προσβάσιμο στην ιστοσελίδα:<https://archive.org/details/BaileyTheGreekAtomistsAndEpicurusCropped/page/n487>
διακτυακή Βιβλιογραφία
20. Epicurus' Panpsychism
Michael Fournier Dionysius (2018) Dalhousie University. Προσβάσιμο στον σύνδεσμο:
https://www.academia.edu/38285108/Epicurus_Panpsychism_.pdf
21. Oliver Scott Curry)20004) "Morality as Natural History: An adaptationist account of ethics" Government Department London School of Economics and Political Science. Προσβάσιμο στον σύνδεσμο:
<https://core.ac.uk/download/pdf/40091549.pdf>
22. Alex Walter (206) «The Anti-naturalistic Fallacy: Evolutionary Moral Psychology and the Insistence of Brute Facts» Evolutionary Psychology human-nature.com/ep – 2006. 4: 33-48. Προσβάσιμο στον σύνδεσμο:
file:///C:/Users/User/Desktop/Evolutionary_Psychology_The_Anti_natural.pdf
23. Oliver Curry (2006) Centre Research Associate, Centre for Philosophy of Natural and Social Science, London School of Economics, UK WC2A 2AE, UK; Email: o.s.curry@lse.ac.uk: «Who's Afraid of the Naturalistic Fallacy? » Evolutionary Psychology, human-nature.com/ep – 2006. 4: 234-247. Προσβάσιμο στον σύνδεσμο:

Μαχαίρας Ιωάννης Διπλωματική εργασία του ΠΜΣ Πανεπιστημίου Κρήτης: "Η φυσιοκρατική πλάνη και ο Επίκουρος: Ρέθυμνο 2017-2021.

- <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/147470490600400120>
24. Tim Harding (2009): "Epicurean free will"
25. https://www.academia.edu/28279392/Epicurean_free_will
- Tim O'Keefe (2013) Georgia State University: «Epicurus' Garden: Physics and Epistemology» Προσβάσιμο στον σύνδεσμο:
https://www.academia.edu/3718338/Epicurus_Garden_Physics_and_Epistemology
26. ALEX VOORHOEVE (2018): «EPICURUS ON PLEASURE, A COMPLETE LIFE, AND DEATH: A DEFENCE» Προσβάσιμο στον σύνδεσμο:
<https://academic.oup.com/aristotelian/article-abstract/118/3/225/5105810?redirectedFrom=fulltext>
27. Patricia Springborg (2004): "HOBES'S EPICUREAN CIVIL RELIGION" προσβάσιμο στον σύνδεσμο:
https://www.academia.edu/11510021/Hobbes_Epicurean_Civil_Religion_2013
28. Καρλ Μαρξ « Διδακτορική Διατριβή "Η Διαφορά Δημοκρίτειας και Επικούρειας Φυσικής Φιλοσοφίας» Μετάφραση: Παναγιώτης Κονδύλης Γνώση 1983 Αθήνα. Προσβάσιμο στο σύνδεσμο:
<https://pernoamparizabooks.files.wordpress.com/2014/11/cebaceb1cf81cebb-cebcceb1cf81cebe-ceb7-ceb4ceb9ceb1cf86cebfcf81ceac-cf84ceb7cf82-ceb4ceb7cebccebfcf81ceacf84ceb5ceb9ceb1cf82-ceba.pdf>
29. F. JAVIER CAMPOS DAROCA (2015) (University of Almería — Spain) «Nothing to be learnt from Socrates? Epicurus on Socrates in love, according to Maximus of Tyre» Προσβάσιμο στο σύνδεσμο:
https://www.academia.edu/28618657/Nothing_to_be_learnt_from_Socrates_Epicurus_on_Socrates_in_love_according_to_Maximus_of_Tyre_N%C3%A3o_h%C3%A1_nada_a_aprender_com_S%C3%B3crates_Epicuro_e_os_amores_de_S%C3%B3crates_segundo_M%C3%A1ximo_de_Tiro
30. Peter Singer (1980): "the expanding circle: "Ethics, Evolution, and Moral Progress" • Προσβάσιμο στο σύνδεσμο:
https://www.researchgate.net/publication/262575980_Book_Review_Peter_Singer's_The_Expanding_Circle_Ethics_Evolution_and_Moral_Progress
31. Frederik A. Bakker (2018): «The End of Epicurean Infinity: Critical Reflections on the Epicurean Infinite Universe» Προσβάσιμο στο σύνδεσμο: <https://philpapers.org/archive/BAKTEO-18.pdf>
32. Sadler-Smith, E. (2012) «Before virtue: Biology, brain, behavior and the 'moral sense» προσβάσιμο στον σύνδεσμο:
https://www.academia.edu/3496395/Before_Virtue_Biology_Brain_Behavior_and_the_Moral_Sense?auto=download&email_work_card=download-paper

Free on line Dictionary of Philosophy You could find and consult the interactive on line version at www.swif.it/foldop/

- 33.
34. Ντέιβιντ Χιουμ «έρευνα για τις αρχές της ηθικής» Μετάφραση Δ. Σανταμούρης, εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα 2021.
35. Y.N. Xarari "Homo Deus" Μια σύντομη ιστορία του μέλλοντος Μετάφραση Μιχάλης Λαζαρώτης εκδόσεις Αλεξάνδρεια Αθήνα 2017.